

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ КРАЇН СВІТУ

Навчальний посібник

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ КРАЇН СВІТУ

Навчальний посібник

Упорядники:

*Р. А. Дудка,
В. В. Мартиненко,
П. П. Моціяка,
Л. М. Мицик*

Ніжин – 2020

УДК 94(100):32(075.8)
П50

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 9 від 30.01.2020 р.

Рецензенти:

Самойленко О. Г. – кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин НДУ імені Миколи Гоголя;

Москаленко О. Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України НДУ імені Миколи Гоголя

П50 Політична історія країн світу: навч. посіб. / упоряд.: Р. А. Дудка,
В. В. Мартиненко, П. П. Моціяка, Л. М. Мицик. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя,
2020. 138 с.

Цей навчальний посібник підготовлено для студентів спеціальності "міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії". В ньому підібрані найважливіші теми з політичної історії країн світу від давніх часів до ХХ століття. Він може бути використаний для роботи на лекціях та семінарських заняттях з даного курсу.

УДК 94(100):32(075.8)

© Р. А. Дудка, В. В. Мартиненко,
П. П. Моціяка, Л. М. Мицик,
упорядкування, 2020
© НДУ ім. М. Гоголя, 2020

ПЕРЕДМОВА

Посібник, що пропонується студентам-міжнародникам, покликаний допомогти зрозуміти найважливіші тенденції історії розвитку людства та його закономірності від найдавніших часів до наших днів, прослідкувати динаміку історичного процесу, побачити загальну історію людства у всій її багатоманітності та становлення й еволюцію людського духу.

Світова історія постає перед нами як складний і суперечливий процес взаємодії часто різноспрямованих сил, інтеграційних тенденцій та національних ідей чи інтересів, об'єктивних явищ і людського фактору. Історія залишається наукою, тісно пов'язаною з політикою та ідеологією, і останніми роками цей взаємозв'язок стає іноді дуже гострим. Це змушує і політиків, і професійних істориків дедалі частіше говорити про необхідність звільнення історичної науки від зайвої політизації. А політична історія передовсім і передбачає аналіз прийняття тих чи інших політичних рішень в будь-яку епоху – від давнини до сьогодення. Дослідження цих рішень неможливе без поєднання методів історичної науки і політології.

Посібник передбачає не тільки суто освітню мету, але й подає в більш широкому плані таку інтерпретацію історії, яка має сприяти вихованню та формуванню ціннісних орієнтацій молодого покоління.

В основу посібника покладено хронологічний принцип, який у поєднанні з проблемно-країнознавчим викладом дає можливість простежити закономірності історичного процесу й особливості розвитку окремих країн чи держав у різні періоди їх історичного поступу.

ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОСХІДНОЇ ДЕСПОТІЇ

1. Поняття "східна деспотія".
2. Давня єгипетська держава.
3. Китайська імперія Цінь.

1. Поняття "східна деспотія". В країнах Давнього Сходу сформувався особливий тип держави – східна деспотія.

Деспотизм, на думку Л. С. Васильєва, утворюється там, де відсутня приватна власність, тобто характерний структурам, де немає власників, а домінує общинно-храмова та царська власність. Перед нами феномен влади-власності на Сході як альтернатива європейській античній приватній власності. Правитель проголошується сином Бога або навіть живим божеством, тому варто підкреслити, що всі державні повинності на Сході ніколи не вважались підневільними, а виконувались як роботи, що мають якесь ритуальне значення (будівництво пірамід, храмів, доріг тощо). Таким чином, населення виконувало ці повинності у піднесеному настрої, заробляючи собі подяку на небесах.

Рання держава перетворювалась на деспотію поступово. Принципова відмінність розвинутої політичної державної структури від ранньої зводиться до появи двох інститутів: системи примусу та державних законів, які, як правило, писалися від імені царя і в інтересах панівної верхівки (н-д, закони Хаммурапі, Ману). Правитель-деспот спирався на численну чиновницьку братію, яка поділялася на центральну та місцеву. Командно-адміністративна структура – це і є неєвропейська держава, східна деспотія, за Гегелем, або "азійський" спосіб виробництва, за К. Марксом.

Класичними деспотіями на Сході були надцентралізовані держави в Єгипті та Китаї в певний історичний період.

2. Єгипетська держава. Сама природа подбала про те, щоб Стародавній Єгипет розвивався як надцентралізована держава. Єгиптяни мали єдину водну артерію, користуватися якою доводилося спільно, всім номам, розташованим ланцюгом уздовж вузької річкової долини. В таких умовах політичне об'єднання країни могло відбутися лише під егідою одного з номів, а політичну стабільність могла забезпечити лише сильна монархія.

Свого апогею політична централізація Єгипту досягла в епоху Стародавнього Царства (чи "будівників пірамід") у 2800–2250 рр. до н. е. У жодній іншій країні Стародавнього Сходу та й у самому Єгипті в наступні століття царська влада не була такою могутньою, як при будівниках пірамід. Основна заслуга в цьому належала давньоєгипетській релігії, яка проголосила царя божеством. Вважалося, що навіть ім'я єгипетського царя сповнене містичної сили, тому його боялися вимовляти, а називали царя пер-о, тобто "великим домом". Староєгипетське *пер-о* греки вимовляли як фараон – і цей термін прижився в історичній літературі. Навіть найближчі царські родичі вважали себе на вершині щастя, коли їм дозволяли поцілувати сандалю на нозі фараона, інші ж смертні цілували порошок біля фараонових ніг.

Життя фараона було розписане двірцевими правилами до найменших дрібниць, фараон не міг і кроку ступити поза архіскладного двірцевого ритуалу. Титулатура єгипетського фараона складалася з п'яти імен, з яких тронне ім'я пов'язувалося з титулом "цар Верхнього та Нижнього Єгиптів", а особисте – з титулом "син Сонця".

Царська влада в Єгипті спиралася на громіздкий адміністративний апарат, який виконував не лише фіскальні, судові та поліцейські функції, а й здійснював контроль за сільськогосподарським виробництвом, піклувався про створення запасів зерна на випадок неврожаю. Правою рукою фараона був чаті – колишній племінний чаклун, який ходив у шкурі пантери, весь обвішаний амулетами. Йому підлягали всі відомства в державі, за винятком військового (військо очолював хтось із царевичів). Підлеглі першому заступникові фараона царедворці майже поголовно складалися з царських родичів, хоча відомі випадки, коли у верхні ешелони влади потрапляли й вихідці з низів. Цей елітний прошарок понавигдував собі безліч всіляких посад: "завідувач усього, що є і чого немає" (царський скарбник), "керівник пустелі", "начальник доручень", "начальник царського туалету", "сторож царського гардеробу", "майстер і носій царських сандалів", "лікар лівого ока царя", "лікар правого ока царя" ін.

На місцях повновладними володарями були номархи, які командували полчищами дрібніших чиновників. Серед чиновницької братії виділялися грамотії-писці, які складали земельний кадастр, вели облік польових робіт тощо. Це був привілейований прошарок єгипетського чиновництва. Писці звільнялися від сплатування податків, різних трудових повинностей на державу, від привселюдного побиття палицею за вироком суду тощо.

В епоху Стародавнього Царства в Єгипті вже діяла добре налагоджена судова система, яка прийшла на зміну архаїчним общинним судам. Царські судді засуджували до конфіскації майна, привселюдної екзекуції, а за тяжкі злочини – до ув'язнення чи страти.

Ядром єгипетського війська було ополчення, проте в епоху Стародавнього Царства вже з'явилися й постійні військові загони. Військом, як правило, керував той царевич, якого готували на трон.

Виникнення в Єгипті доби Стародавнього Царства централізованої деспотії супроводжувалося будівництвом велетенських царських гробниць, пірамід. Ці рукотворні кам'яні гори, сам похоронний ритуал мали підтримувати в народі страх перед фараоном, підкреслювати ту соціальну прірву, яка лежала між ним і простим людом. Існує думка, що фараонам потрібні були не так самі піраміди, як процес їхнього будівництва, який сприяв подоланню місцевого сепаратизму і консолідації суспільства.

Будівництво пірамід започаткував засновник III династії фараонів Джосер. Його 60-метрова кам'яна гробниця в Саккара, що її називають "праматір'ю пірамід", мала східчасту форму. Найграндіозніші піраміди спорудили собі фараони IV династії Хуфу (Хеопс), Хафра (Хефрен) і Менкаура (Мікерін). Висота їхніх пірамід сягала відповідно 146,5 м, 138 м й 66 м. Як запевняв Геродот, піраміду Хуфу і дорогу до неї від Нілу будували 100 тис. єгиптян упродовж 30 років.

Єгиптяни влаштовували своїм царям багаті похорони, нерідко з людськими жертвоприношеннями. В гробницю клали велику кількість всіляких речей,

потрібних у вічному посмертному житті. Найближчі царські родичі та вельможі зводили біля царських пірамід і свої невеликі піраміди та гробниці – мастаби. Будівництво пірамід обурило народ, який піднявся на повстання, адже фараони V династії зводили відкриті "сонячні" храми з кам'яним обеліском у центрі. Майже пів тисячоліття в Єгипті не було більше сильної держави, в силу внутрішніх протиріч та зовнішніх завойовників-гіксосів. Нове піднесення Єгипту відбулось за доби Нового царства (1580–1080 рр. до н. е.), коли остаточно визволив країну від гіксоського панування Яхмос I, який започаткував XVIII династію. Тутмос III, "Наполеон Стародавнього Єгипту", лише в Азію здійснив 17 воєнних походів, тому Єгипет перетворився в середині II тис. до н. е. на могутню "світову державу". До її складу увійшли нубійські, лівійські та східносередземноморські території, вона далеко розсунула свої кордони з півночі на південь, а її територія збільшилася майже втричі. Естафету завоювань перебрав від Тутмоса III Аменхотеп II. Тутмос IV та Аменхотеп III вже не ускладнювали собі життя організацією військових походів, а підтримували високий міжнародний престиж своєї держави суто дипломатичними засобами.

За царювання XVIII династії фараонів єгиптяни створили ефективну систему керівництва колоніями. Вони не руйнували місцеву адміністративну систему на васальних територіях, лише якнайсуворіше заборонили місцевим князкам самостійно здійснювати зовнішню політику. На всіх завойованих ними землях було утворено намісництва, верховне керівництво якими забезпечувало особливе державне відомство у Фівах.

Але коли до влади прийшов фараон Аменхотеп IV, який зайнявся релігійною реформою та відмовився від завойовницької політики, престиж Єгипту впав, завойовані землі поступово переходили до хетів.

Лише Рамзес II, фараон XIX династії, який процарював довгих 67 років, тричі водив свої війська в Азію. Він уже діяв обачніше, надійно закріплював за Єгиптом завойовані території. В XI ст. до н. е. починається політичний занепад, який історики називають Пізнім царством Єгипту.

Традиційно ми уявляємо східних деспотів жорстокими та недоступними, але, дослідивши джерела, ми змінюємо свій погляд. Переглянемо фрагменти "Повчання гераклеопольського царя сину царю Мерікара". В ньому батько наказує сину знищувати підбурювачів, мати сильне військо та укріплювати кордони. Також правитель повинен бути освіченим: "Будь вправний в мові... і ти переможеш, бо язик – це... зброя (царя). Сильніша мова, ніж усяка зброя... Мудрець – це [захист] для князів, не поборють його, не трапиться [брехня] в його присутності, бо приходить до нього істина готовою, подібно реченню предків.

Іди за прикладом твоїх батьків, твоїх предків... ось, їх слова лежать в писаннях – відкрий, читай, пильнуй премудрості, бо з учня стає умілець. Не будь злим, самовладання прекрасне, створи свої пам'ятники твоєю любов'ю, збагачуй... і городян, і подякують за дари... вихваляючи за твою благість, молячись за твоє здоров'я. Поважай вельмож і піклуйся про твій народ... Злочинець той, що захоплює собі землю беззаконно. Хто заздрить (тому), (що) інші мають – це дурний, бо проходить [життя] на землі, не довге воно, а хто залишає [добру] пам'ять... Чи є [людина], що живе вічно?..

Твори істину, і ти залишишся на землі. Заспокой того, хто плаче, не утискуй вдову, не відстороняй людину від майна її батька, не усувай вельмож з їх посад..." Правитель повинен мати страх Божий і пам'ятати про смерть, адже єгиптяни вірили у безсмертя душі, та, власне, вони жили на цьому світі заради вічного загробного життя.

3. Китайська імперія Цінь. Іншим яскравим прикладом деспотичної держави є імперія Цінь в Китаї, щоправда, вона сформувалась на дві тисячі років пізніше за єгипетську. На сер. IV ст. до н. е. Цінь було невеликим напівварварським царством, яке зміцнилося завдяки легістським реформам Шан Яна. Ми дізнаємось про це з "Хроніки князівства Цінь", "Історичних записок" Сима Цяня – "батька" китайської історії. Це перша праця, в якій повно і послідовно була викладена історія країни з найдавніших часів. Реформи Шан Яна знаменували собою переверот в аграрних відносинах Стародавнього Китаю. Вони запровадили купівлю-продаж землі, що спричинилось до необмеженого зростання помість; встановили новий поділ населення за територіальною ознакою з новим земельним податком, з обов'язковим дробленням сімей, що прискорювало розпад общини; вони узаконили віддання в рабство за провини цілими сім'ями, що відкрило Китаю нове джерело поповнення робочої сили за рахунок засудження вільних землеробів. За наказом царя Сяо були видані нові закони, які значно зміцнили царство.

Ще більше посилив владу в державі Цінь правитель Ін Чжен (Цінь Шіхуан), який у 221 р. до н. е. зумів підкорити собі сусідні царства і вперше утворити єдину імперію в Китаї. Щоб народ не повставав, у всіх відібрали зброю, яку переплавили на дзвони та статуї. Близько 120 тис. сімей родової знаті переселили до столиці, щоб легше було їх контролювати. Вся велика держава була поділена на 36 податкових округів, на чолі яких поставили губернаторів. Області були поділені на повіти, повіти на волості, що ділились на десятки та п'ятки сімей. На нижчому рівні влада була в руках общинної адміністрації. Імператор був сином Неба і стояв над законами. На кордонах були поставлені пам'ятні стели, в столиці будувались розкішні палаци, на кордоні з варварами будувалась Велика китайська стіна. Введені єдині правила державної служби та критерії оцінки чиновників. Навіть відсутність на роботі через хворобу повинна бути підтверджена документально.

Для ідеологічного легістського забезпечення своєї деспотичної влади він велів спалити всі конфуціанські книги, за винятком книг про землеробство, медицину та виховання, а також живцем закопали 400 вчених, які необережно висловились про владу імператора нелояльно. Не те що критикувати владу, а і хвалити не дозволяли.

Строго організована на основі принципів казарменної муштри держава зуміла втілити в життя кілька грандіозних проєктів, зокрема Велику китайську стіну і мавзолей Цінь Шіхуана, який будувало 700 тис. чол. На жаль, ці будівництва забрали сотні тисяч життів китайців. Жорстокою була система легістського законодавства, де за більші провини карались цілі родини, а за малі порушення перетворювали на рабів. Імператор у 20 разів збільшив розмір

податку, життя в країні стало нестерпним. Тому після його смерті народ повстав у 207 р. та знищив ненависну йому державу. Влада перейшла до династії Хань.

Таким чином, держави Давнього Єгипету та Китаю дають можливість детально ознайомитись зі східною деспотією. Незважаючи на їхню віддаленість, вони дуже схожі між собою. В обох державах була етнічна гомогенність, тенденція до злиття політико-адміністративної влади з релігійно-етичним авторитетом. Політична адміністрація була непорушною, а велич сакралізованого правителя, що виступали в ролі першосвященника, вважалась незаперечною.

Велику роль в обох державах відігравали відносини централізованої реди-стибуції та тотальний контроль над населенням з масовим застосуванням трудових повинностей. Вся система права була спрямована на захист інтересів деспотичної держави, а шлях до чиновницької кар'єри лежав через освіту, тому чиновники-грамотії стояли на вершині соціальної драбини.

Запитання:

1. Назвіть ознаки східної деспотії.
2. Охарактеризуйте єгипетську деспотію.
3. Поясніть легістську модель імперії Цінь Шіхуана.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АНТИЧНИХ ПОЛІСІВ

1. Сутність "античного полісу".
2. Спартанська олігархія.
3. Демократичні реформи в Аттіці.
4. Особливості афінської демократії.

1. Сутність "античного полісу". Це місто-держава, яке об'єднувало кілька сіл-хора з єдиним адміністративним, культовим і політичним центром. Унікальність античного полісу полягає саме в тому, що це перша в історії людства форма спільного проживання, яку можна визнати громадянською общиною з усім комплексом матеріальних і духовних цінностей. Розміри полісів були різними, н-д площа Спартанського полісу дорівнювала 8400 кв. км, а Афінського – 2550 кв. км, у середньому площа становила 70–75 кв. км. Різною була й економіка. Вважалося, що громадяни одного полісу – родичі, вони брали участь у спільних святах і релігійних культах. З часом у полісах з'являється все більше чужаків: метеків, періеків та ін. – людей вільних, але позбавлених громадянських прав. До списків виборців включали лише громадян. Внутрішня економічна політика полісів була спрямована на те, щоб згладити різкі соціально-майнові протиріччя. Проводився контроль громадян над приватною власністю членів колективу. В кожному полісі громадянин мав право на володіння земельним наділом та правом його купівлі-продажу в межах полісу. Багаті рабовласники повинні були виконувати суспільні повинності – літургії: влаштовувати за свої кошти свята, змагання, будувати кораблі тощо. Поступово в полісах формується єдина мова, письмо, культи, економіка, що сприяло об'єднанню колективу.

2. Спартанська олігархія. Цей поліс утворився завдяки реформам Лікурга. Відомо, що він став царем Спарти десь у IX–VI ст. до н. е. Можливо, було кілька реформаторів, які протягом кількох століть удосконалювали спартанський поліс.

Отож жителі аграрних областей стали ілотами – безправними рабами, які забезпечували вільних спартанців продуктами. Населення гірських прикордонних областей він перетворив на періеків, яким передали 30 тис. наділів. Періеки займалися ремеслом: виготовляли глиняний посуд, металеві вироби, зброю, тканини тощо. Вони також сплачували визначену данину, але їм дозволялося мати зброю і відбувати військову повинність. Основним їх обов'язком була охорона кордонів. Хоча вони не були поневолені, але їх позбавили громадянських прав.

Самі спартанці не були зайняті у матеріальному виробництві, а лише займалися війнами і тренуванням у мирний час. На думку В. Дюранта, ілотів нараховувалося 224 тис., періеків – 120, а спартанців лише 32 тис. чоловіків, тому для існувала постійна загроза з боку поневоленого населення. Щоб уникнути небезпеки, молоді спартанці влаштовували "кріптії" – полювання на ілотів. Так вони тренувались і тримали в страху ілотів.

У цих умовах особливо важливо було уникати соціальних негараздів серед спартанців, тобто потрібно було створити общину рівних, тому Лікург провів грошову реформу. Відібрав у населення золоті та срібні гроші, а натомість увів величезні незручні залізні пруті, які не годились ні для чого і не становили ніякої цінності.

Верховною владою стала **герусія** – рада старійшин, куди входили 28 геронтів і 2 царі (дорійський та ахейський). Царі виконували деякі судові функції, жрецькі, а на війні були командирами. 28 геронтів обиралися народними зборами "дитячим способом" з 60-річних чоловіків. Їм належала вища законодавча і виконавча влада. **Апелла** – народні збори, куди входили чоловіки після 30 років, приймала або не приймала рішення герусії криком. Керував зборами цар або ефор, який на слух чи на око визначав більшість голосів.

Про те, що герусія була вищим державним органом говорить наступний закон: "Якщо народні збори приймуть неправильне рішення, то царі і герусія повинні розпустити народні збори і відмінити їхнє рішення".

Однак, в общині рівних, з часом, незважаючи на всі заходи, загострювалися класові протиріччя. Тому було створено новий орган, який контролював діяльність царів і герусії, – **колегію 5 ефорів**. Ефори обирались від 5 спартанських об на один рік і мали право притягати до судової відповідальності всіх. Яким способом їх обирали – невідомо, Геродот запевняє, що по-дитячому. Очевидно, вони проходили один за одним перед апеллою, яка кричала, а спеціальна комісія за закритими дверима визначала, кому віддано перевагу.

Спартанський поліс був штучно ізольований від інших. Грекам-чужинцям заборонялося проживати в Спарті, а спартанці добровільно не могли виїздити за межі полісу. Так на кілька століть тут укріпилась олігархія (влада небагатьох), але з елементами демократії.

3. Демократичні реформи в Аттіці, з центром Афіни, розпочав Солон. У 594 р. до н. е. він був призначений архонтом і наділений надзвичайними повноваженнями для проведення реформ. Перше, що він зробив, – урятував клас боргових рабів: визволив землю і людей. Ця реформа мала назву сісахфія (сейсахфія) –

струшування ярма. Межові стовпи були вирвані й викинуті, а земля повернута попереднім володарям. Отож боржників звільнили від боргів, а тих, хто був проданий за межі Аттики, викупили й наділили землею. Цей сміливий вчинок, що врятував афінський народ, він доповнив законом, який заборонив у майбутньому віддавати людей у кабалу. Закон забезпечував індивідуальну свободу громадян і був наріжним каменем афінського законодавства. У жодному іншому грецькому полісі такого закону не було.

Солон запровадив закон про свободу заповітів, який дозволив подрібнювати родові помістя й був спрямований проти економічної основи родової аристократії. Всі нововведення сприяли перетворенню Аттики з країни хліборобської на садово-городню.

Політичних реформ було декілька. По-перше, Солон усе населення Аттики розділив на 4 розряди відповідно до майнового цензу:

1-й розряд – ті, хто мав прибуток 500 медимнів (1 медимн = 52,53 л.), – пентакосиомедимни. Вони повинні були споряджати військові кораблі.

2-й розряд – вершники, ті, хто мав прибуток 300 медимнів; формували кінноту.

3-й розряд – зевгіти, мали прибуток 200 медимнів і формували загони важкої піхоти.

4-й розряд – фети, все інше населення, яке утворювало легку піхоту.

По-друге, було введено новий демократичний орган – **Раду – 400 (буле)**, до якої обирали по 100 чоловік від кожної філи. Це був дорадчий орган, який готував рішення для народних зборів.

Народні збори (екклесія) отримали більше законодавчих прав, а ареопаг і колегія архонтів майже втратили свою політичну силу. За виконання державних повинностей усі отримували невелику платню й щороку звітували перед народними зборами.

Крім того, було створено найдемократичніший орган – **суд присяжних (геліея)**. Суддів обирали з 4 філ. Геліея була контролюючим органом. Про інші, менш важливі реформи, можна почитати у Плутарха.

Після періоду тиранії демократичні реформи продовжив Клісфен у 506 р. до н. е. Але найбільшим реформатором став Перікл, який за роки своєї політичної кар'єри не додав до батьківського спадку ані копійки. В особі Перікла історія ще раз довела, що ліберальні реформи найкращим чином здійснюються під наглядом і обережним керівництвом аристократа, який має народну підтримку.

Він з 467 р. до н. е. з невеликими перервами обирався головним стратегом до 429 р. до н. е. "У молодості Перікл дуже боявся народу. Він-бо своїм зовнішнім виглядом скидався на Пісістрата і боявся стати жертвою ostracismu, тому що був багатий, походив із знатного роду, мав друзів серед впливових людей. Тим-то він спочатку не займався державними справами, зате на війні відзначався хоробрістю і не уникав небезпек. Перікл став на бік демократії: добро маси бідняків він ставив вище від вигоди купки багатіїв, а зробив він це всупереч своїй природі, аж ніяк не демократичній" (**Плутарх. Перікл, 7**).

Стратег об'єднав навколо себе талановитих вчених, філософів, скульпторів – передові уми епохи, радився з ними, враховував їхні пропозиції. До таких людей слід віднести Геродота, Анаксагора, Сократа, Протагора, скульптора

Фідія, Аспазію та інших. У своїй реформаторській діяльності він ареопаг позбавив важливих державних функцій і перетворив на судовий орган з релігійних питань та спланованих убивств. Законодавчі функції передавалися Народним зборам і Раді 500.

Перікл посилив роль гелієї, ввів оплату суддям в 2 оболи за день (це денний заробіток робітника), тим самим відкрив шлях бідним громадянам до участі в управлінні державою.

Щоб населення мало змогу відвідувати вистави, запровадив "театральні гроші". Річ у тім, що участь у театральних виставах була священним обов'язком афінських громадян; так держава виховувала свій електорат.

Далі він передав народним судам різні судові повноваження, які раніше належали архонтам, також запровадив оплату Раді 500, архонтам, деяким комісіям та військовослужбовцям.

Щоб допомогти безземельним селянам, продовжив їх виводити в колонії, а щоб допомогти бідним ремісникам, почав грандіозні будівельні роботи в Афінах. Місто перетворилося на найкращий куточок Греції, а люди змогли прогодувати сім'ї. Крім того, було удосконалено укріплення Афін: побудовано тринадцятикілометрові "довгі стіни", які перетворювали місто і порт Пірей на одну фортецю.

Посадових осіб почали обирати не голосуванням, а жеребкуванням. Нарешті, остання реформа була проведена в 451 р. до н. е. Згідно з новим законом, громадянином Афін міг бути лише той, у кого мати і батько – корінні афіняни. Наслідки реформ важко оцінити однозначно.

4. Особливості афінської демократії. Повноправними громадянами Афін були лише ті, чиї батьки й він сам були занесені до спеціальних списків, куди записували юнаків і дівчат після 18 років. Молоді люди, ефеби, після 18 років збирались поблизу Пірею. Там вони під наглядом софроністів навчилися фехтування, стрільби, фізичних вправ тощо. Після цього рік вони охороняли кордони полісу і лише потім вони ставали повноправними членами полісу, могли брати участь у Народних зборах.

Громадяни Афін мали право на свободу й особисту незалежність від іншої людини; на земельний наділ на території полісу; на економічну допомогу від держави; на носіння зброї і службу в ополченні; на участь в Народних зборах і виборних органах; на участь у афінських святах.

Обов'язки афінських громадян були наступні: берегти своє майно, трудитися, надавати допомогу полісу, виконувати закони, підкорятися владі, брати активну участь у суспільному житті, шанувати богів.

Афінські Народні збори складались з громадян Аттики, Афін і Пірею. На зборах вирішувалися питання війни й миру, результати переговорів, ратифікація договорів. Обирались посадові особи – магістрати та заслуховувались їхні звіти, а ще вирішувалися проблеми продовольчого забезпечення міста, контролювалась оренда, затверджувалися заповіти. Крім того, збори стежили за вихованням юнаків і проводили суд остракізм, затверджували бюджет, дарували громадянські права. Тобто це був головний державний законодавчий і контролюючий орган.

Збори збирались один раз на 10 днів, на рік збори проводили до 40 разів. Порядок денний попередньо визначався Радою 500. Виступити на зборах міг будь-хто і запропонувати свій законопроект. Активна участь громадян у Народних зборах розвивала їх ораторські здібності, формувала свідомість.

Проте реально не всі бідняки могли прибути на збори: їм потрібно було годувати сім'ю або жили далеко від міста, тому з 30–40 тис. громадян на збори збиралося 3–6 тис. Кворум забезпечували 6 тис. голосів.

Рада 500 (буле) в системі державних органів Афін була поставлена поруч з Народними зборами, але не підміняла їх, а була робочим органом зборів. Кожен член Ради обирався жеребкуванням і отримував платню 5–6 оболов на день. Обиралася Рада з усіх громадян терміном на один рік.

Все ще залишався **Ареопаг**, орган аристократів, що складався з 60 чоловік, які обиралися довічно, – це судовий орган.

Вищими магістратурами в Афінах були колегії архонтів і стратегів. Колегія 9 архонтів мала широкі компетенції, наприклад, стежила за державним порядком, за проведенням свят, вела судові засідання.

Колегія 10 стратегів залишалася вищим військовим органом. Вона єдина обиралася відкритим голосуванням. Існували й інші колегії: фінансова – колегія 10 логістів, колегія 10 метрономів стежила за правильністю мір, 10 сітофілаків стежили за цінами. Усього, за словами Аристотеля, в Афінах було 700 посадових осіб.

Суд присяжних (геліея) складався з 6 тис. чоловік старших за 30 років. Члени гелії розподілялись по 10 палатах, у кожній 600 чоловік. Особливо важливі справи розглядались на засіданні трьох комісій. Геліея – вищий судовий орган. До неї можна було обиратись кілька разів, що допомагало нагромадити досвід. В Афінах не було прокурорів та адвокатів. Звинувачення і захист мали приватний характер.

Отож усі магістратури були колегіальними. Двічі обиратися на одну і ту ж посаду було заборонено (виняток – військові та геліея). За свою службу державні посадовці отримували 3–5 оболов на день, що давало можливість і вихідцям з низів обіймати ці посади. Оскільки обиратися повторно заборонялось, то практично кожен громадянин міг спробувати себе в ролі магістрата.

Обмеженість афінської демократії. Афінська демократія забезпечувала політичну участь тільки громадянському населенню, а, як вважає В. Кузішкін, громадян в Афінах було близько 30–40 тис. із 250–300 тис. чоловік афінян. Перш за все ця демократія виключала зі своєї системи рабів. Також не мали громадянських прав і, відповідно, не могли брати участь в управлінні так звані метеки – постійно проживаючі в Афінах особи неафінського походження. Не мали права брати участь у роботі афінських державних органів жінки, які вважались громадянками без права участі в політичному житті.

Запитання:

1. *Що таке античний поліс?*
2. *Які ви знаєте реформи Лікурга?*
3. *Охарактеризуйте реформи Солона та Перікла.*
4. *Назвіть особливості афінської демократії.*

ПОХІД НА СХІД АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

1. Причини та початок походу.
2. Підкорення Перської імперії.
3. Наслідки походу та оцінка А. Македонського.

1. Причини та початок походу. Про життя й діяльність Александра залишили свої повідомлення Аріан, Плутарх, Курцій Руф, Юстиніан та інші античні автори. Період еллінізму в історії Греції, Східного Середземномор'я, Ірану, Середньої Азії тривав з IV ст. до 30 р. до н. е. Назвав цей період елліністичним німецький вчений І. Дройзен від дієслова "копіюю, наслідую" греків.

Навесні 334 р. до н. е. почався відомий східний похід Александра Македонського. Ідеологічно він був оформлений як священна помста персам за зруйновані ними грецькі святині під час греко-перських воєн, а також помста за вбивство Філіпа. З одного боку, він хотів показати елліністичну культуру усьому світові, з іншого – стати єдиним володарем ойкумени. Реальними причинами походу були бажання нажитися за рахунок багатств Перської імперії та бажання слави.

На чолі 30 тис. піхоти і 5 тис. кінноти на 160 кораблях Александр переправився через Геллеспонт (щодо кількості війська вчені не мають єдиної думки).

2. Підкорення Перської імперії. Перша зустріч з персами відбулася біля річки Гранік. Перська армія була значно більшою за македонську, але в ній не було єдності, вона була гірше підготовлена до зустрічі. І хоча перси підійшли раніше і зайняли зручніший берег, Александр сміливо почав переправу через річку, відразу зав'язався бій, який македонці виграли. Цар своїм особистим прикладом вів військо в бій. Ця перемога відкривала шлях до Малої Азії.

В грецьких містах він почав поновлювати колишні полісні порядки, така гнучка політика викликала симпатії до Александра, і більшість міст здалися йому без бою. Полководець досить швидко підкорив Лікію, Памфілію, Пафлагонію, Кападокію.

Влітку 333 р. до н. е. його військо вступило до північної Сирії, де біля м. Ісси відбулася друга зустріч з Дарієм III, який знову втік, залишивши на полі бою багаті трофеї і свою сім'ю: матір, дружину і двох доньок. Александр повівся з ними по-царськи. Після цієї перемоги більшість фінікійських міст добровільно віддалились під владу царя, лише деякі чинили опір, особливо острівний Тір. Почалась 6-місячна облога Тіру. Перський флот перейшов на бік Александра.

Далі він пішов на Палестину, взяв найбільше м. Газу, яке спіткала участь Тіру, і рушив на Єгипет. Сатрап Єгипту Мазак, дізнавшись про подвиги Александра, влаштував йому урочисту зустріч, передав йому владу і скарбницю, а жерці проголосили його фараоном. Александр заснував в дельті Нілу нове місто й назвав його на свою честь Александрією.

Навесні 331 р. до н. е. він вирушив до північної Месопотамії. Вирішальна битва з Дарієм відбулася 1 жовтня 331 р. до н. е. біля с. Гавгамели. Цього разу Македонський зустрівся з серйозним противником. Битва була однією з найбільших битв давньої історії і тривала цілий день. Дарій злякався і втік до Мідії. За ним тікав увесь центр перської армії. Перси були розбиті, слони, верблюди, все царське майно і гроші потрапили до рук македонців.

Вавилон радо зустрівчав Александра як визволителя. Він звелів відбудувати тут храм бога Мардука, за що його проголосили царем. Потім військо вирушило в Сузи, які теж здалися. Проте в Персії він уперше зустрівся з серйозним опором, та все ж швидко було захоплено столиці Персеполь і Пасаргади.

У 330 р. до н. е. македонське військо вирушило на Екбатани, проте й цього разу Дарій III від них утік. Александр зайняв місто й почав переслідувати Дарія, який разом з сатрапом Бактрії Бессом сховався у важкодоступній місцевості. Щоправда, Александрові не вдалося захопити Дарія, тому що Бесс його вбив. Александр оплакав тіло перського царя і відправив його для поховання в Персеполь, себе ж оголосив його спадкоємцем і поклявся помститись за смерть Дарія, тим самим відкриваючи собі шлях у Середню Азію.

Завоювання Середньої Азії (329–327 рр. до н. е.). Населення чинило сильний опір завойовникам, у важкодоступних місцевостях воно переходило на партизанську війну. Три роки пішло на завоювання цієї території. Саме в ході цієї кампанії до Александра вперше прийшло кохання. Він одружився з донькою бактрійського правителя Роксані; цей крок був і стратегічно важливим.

За роки завоювання Середньої Азії армія Александра дуже ослабла, не раз він її поповнював місцевими воїнами, і все ж цар не зупинився і вирішив почати похід в Індію.

Індійський похід Александра. Вирушаючи в Індію, Македонський думав, що досягне Світового Океану і так завоює увесь світ. Похід розпочався у 327 р. до н. е. і тривав більше двох років. Підкоривши долину Інду, він збирався вирушити в долину р. Ганг, але уже кілька тижнів шаленіли тропічні зливи, воїни були стомлені від місцевої екзотики і втрат, тому відмовилися продовжувати похід. Великих зусиль коштувало Александрові рішення про повернення назад. Армія поверталась двома шляхами: морським і сухопутним. У 324 р. до н. е. рештки армії Александра з'єднались з флотом Неарха біля Суз, за Плутархом, повернулась 1/4 армії.

3. Наслідки походу та оцінка А. Македонського. Першу половину року цар провів у Сузах, займався упорядкуванням своєї держави. Її столицею став Вавилон. Кордони держави були наступними: на заході – Балканський півострів, на сході – долина р. Інд, на півночі – Дунай і Чорне море, на півдні – Індійський океан, Аравійський п-в, Єгипет, Лівія та Кіренаїка. Важко було управляти такою величезною за територією і різною як в етнічному, так і в економічному плані державою. Македонський прагнув хоч якось укріпити єдність держави, пом'якшити протиріччя між завойовниками і завойованими. Звідси так звана "політика злиття народів", яка яскраво виявилася у весіллі 10 тис. воїнів та персіянок у Сузах. Сам цар одружився з двома перськими царівнами (доньках Дарія III і Артаксеркса III) і своїм 80 вельможам звелів одружитися з доньками з місцевих знатних сімей.

Він утворив 30-тисячний загін з місцевих юнаків, яких навчали македонського військового мистецтва. Також залишив місцеве адміністративне управління (сатрапії), але сатрапи не мали права відати фінансами й армією – це була прерогатива македонян та греків. На торгових і стратегічних шляхах були засновані нові міста на грецький зразок, яким надавались автономні привілеї. Зіставлення літературних джерел і археології дають підстави говорити про 30 таких

міст. Через них Александр намагався принести на Схід більш високу культуру еллінів та мати опорні пункти своєї влади.

Частину своєї армії, тих, хто були старі і покалічені, він відправив на батьківщину. Наказом 324 р. до н. е. він повернув у грецькі поліси усіх вигнанців і відновив їхні права власності. За це греки обожествили Александра, додали його до списку дванадцяти олімпійських богів. Це повинно було сакралізувати його владу.

Під час війни в рабство продавалися тисячі людей, що сприяло поширенню в державі рабства в його класичній формі. Перетворення на монети величезних скарбів Перської держави стимулювало розвиток товарно-грошових відносин.

Також Східний похід значно розширив географічні знання еллінів, відкрив нові морські та сухопутні шляхи.

Плани на майбутнє Александра були грандіозними. Він збирався на війну проти Карфагену та Риму, проте їм не судилося здійснитись. Цар захворів на лихоманку, а за іншою версією, був отруєний і помер не доживши до 33 років у 323 р. до н. е.

В античній історіографії залишились три різні оцінки діяльності великого завойовника. Апологети захоплювались його подвигами і вихваляли його як великого полководця і благородну людину, інші бачили в ньому жорстокого тирана і східного деспота, а послідовники Аристотеля схвально оцінюють перший період його діяльності і негативно після страти Каллісфена. Дійсно, оцінка діяльності Македонського не може бути однозначною. Він був, без сумніву, великим полководцем і державним діячем. Однак його походи принесли тисячі смертей, величезні руїни і поширення рабства. З іншого боку, відбувався взаємообмін культур, будувалися нові суспільні відносини; розширились наукові, географічні знання, збільшилась кількість міст та торгівельних шляхів. Це був початок нової епохи в історії людства – епохи еллінізму.

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

- 1. Політична система царського періоду.**
- 2. Особливості Римської республіки.**
- 3. Перетворення Риму на світову державу.**
- 4. Римська імперія та причини її загибелі.**

Історія давнього Риму ділиться на три великі періоди.

1 період – царський, який тривав з VIII по VI ст. до н. е. Це період правління семи царів, що характеризується пануванням родоплемінних відносин і зародженням класових.

2 період – республіки (510–31 рр. до н. е.) – правління здійснювалося республіканськими органами управління й характеризується розширенням території Риму за рахунок війн та розвитком класичних форм рабства.

3 період – імперії (30 р. до н. е. – 476 р. н. е.) – період правління імператорів. Саме в цей період Рим досяг найвищої могутності, яка, на жаль, вилилась у кризу і кінець римської історії.

1. Політична система Риму в царський період. Римська патриціанська община царського періоду являла собою примітивний поліс із елементами військової демократії. Цар був верховним воєначальником, законодавцем і суддею. Він займався проблемами зовнішніх стосунків, а також керував релігійними культами. Царя обирав народ, а кандидатуру на вибори пропонував сенат. Царі правили, спираючись на силу війська.

Сенат – рада старійшин, це глави 300 патриціанських родів. Він виконавчий орган, який організовував вибори царя та виконував судові функції.

Народні збори проходили у формі куріатних коміцій, тобто зборів по куріях. Вони обирали царя, куріонів, жерців та сенаторів.

В царську епоху законів ще не було, а існувало лише звичаєве право. Плебеї до управління не допускались.

Першим царем був Ромул. Царський період закінчився у 510 р. до н. е. вигнанням останнього етрусського царя Тарквінія Гордого.

2. Особливості Римської республіки. Римська республіка являла собою олігархічний поліс. **Сенат** був вищим законодавчим та судовим органом. Спочатку сенаторів призначали консули, а з V ст. до н. е. – цензори з кращих магістратів відповідно до їхнього статку. Сенатори ділились за рангами. Першим у списку стояв найповажніший – *princeps senatus*. Оскільки більшість сенату складав нобілітет, то це був єдиний колектив зі спільними інтересами. Магістрати також намагались жити в мирі з сенатом, адже вони згодом ставали його членами. Повноваження сенату: до 339 р. до н. е. затверджував постанови народних зборів, призначав диктатора, керував військовими справами, призначав військовий бюджет і тріумфи, приймав послів, а також бюджет, займався карбуванням монет і культами. До реформи Гая Гракха сенатори були суддями.

Народні збори в Римі були трьох видів: **куріатні, центуріатні і трибутні**. Куріатні збори – це збори патриціїв, які з часом втратили своє значення і мали лише право вручати імперій – верховну виконавчу владу.

Центуріатні коміції (військові) до 287 р. до н. е. були головними, проводили всі конституційні закони. Вони оголошували війну, підписували мир, вибирали вищі магістратури (консулів, преторів, цензорів, а також децемвірів і військових трибунів з консулярною владою). Вони вирішували питання позбавлення громадянства.

Трибутні – це народні збори без цензу, тобто безстанові. Всього в Римі було 35 триб (31 сільська і 4 міські). Після 287 р. до н. е. ці коміції стали головним законодавчим органом. Вони обирали трибунів, квесторів, едилів, вирішували судові питання про накладання штрафів. Голосування проходило відкрито до II ст. до н. е.

Виконавча влада належала магістратам. Магістратури ділились на ординарні (консули, претори, цензори, народні трибуни, квестори, едили і комісії) та екстраординарні (інтеррекси, диктатори, децемвіри, військові трибуни з консулярною владою, тріумвіри). Були магістратури з імперієм (військовою владою) і без. З імперієм (вищі) були консули, претори, диктатори, децемвіри, військові трибуни, тріумвіри, а решта (нижчі) – без імперію. Всі магістратури мали спільні риси: вони були виборні, безкоштовні, колегіальні (крім диктатора), тимчасові (всі

обирались на рік, диктатор на 6 місяців, а цензори на 18 місяців), несли відповідальність та мали деякі права.

Консули (два) володіли військовою і громадянською владою. На їх честь називали рік. Вони комплектували легіони, командували ними, збирали засідання сенату, народні збори і головували на них, вносили і виконували закони. Вони мали знаки відмінності – 12 лікторів, що тримали в руках жмути лозин та носили тогу з широкою каймою.

Претори представляли вищу судову владу і вважались другою магістратурою після консулів, якщо останніх не було в місті, то претори могли їх замінити.

Цензори (2 чоловіки) обиралися з колишніх консулів для перегляду списків сенаторів, для перепису громадян, для нагляду за мораллю в суспільстві та для керівництва державними роботами.

Народні трибуни (мова уже йшла про них) згодом отримали право брати участь у загальному законодавстві і доступу в сенат. Їхня влада була обмежена межею міста і не поширювалась на диктаторів. Наприкінці республіки цей орган став корумпованим і вичерпав себе.

Едили (2 плебеї і 2 патриції) – це поліцейська магістратура. Вони наглядали за порядком у місті та влаштовували народні ігри.

Квестори (спочатку 2 чоловіки, а згодом 40) виконували функції слідчих і скарбників.

Існували різні колегії: колегія 4-х завідувачів тюрм і поліції, колегія трьох керівників чеканки монет, колегія шести керівників очищення доріг, колегія 10 суддів, колегія чотирьох для виведення колоній, колегія трьох для наділення землею.

Війна з обох боків мала загарбницький характер, це була боротьба двох могутніх держав за панування в Середземномор'ї.

3. Перетворення Риму на світову державу. У III ст. до н. е. почалася війна між Римом та Карфагенською державою. Війна з обох боків мала загарбницький характер, це була боротьба двох могутніх держав за панування в Середземномор'ї. Між трьома війнами з Карфагеном Рим воює з іншими державами і поступово завойовує все Середземномор'я.

Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н. е.) була війною за Сицилію. У 264 р. до н. е. римляни увійшли в Мессану. Карфагеняни програвали, однак далі воювати без флоту було неможливо. За короткий час римляни зібрали кошти й побудували флот. В першій же битві біля мису Міле у 260 р. до н. е. римляни розбили карфагенський флот. Проте на Сицилії все ще залишалися добре укріплені карфагенські фортеці Дрепани і Лілібей, тому сенат вирішив завдати по Карфагену удару з Африки. Та Африканський похід закінчився страшною катастрофою для Риму, було втрачено майже увесь флот і армію.

Проте війна на Сицилії продовжувалася. Згодом римляни здобули ще одну перемогу в 250 р. до н. е. і знову заблокували фортеці Лілібей та Дрепани. Ситуація покращилася, коли Карфаген змінив командувача на талановитого Гамількара (близкавка) Барку. Спочатку він спустошив південь Італії, потім висадився на Сицилії і до 244 р. до н. е. виснажував ударами сили противника. Обидві сторони були знесилені. Римський консул Катул виправив становище:

взяв у облогу міста, розбив ворожий флот біля Егатських островів, що віз припаси, тим самим відрізав Гамількара від допомоги. Після цього сенат дозволив Гамількару почати з Римом мирні переговори. У 241 р. до н. е. було підписано мир на таких умовах: Рим отримує 3,2 тис. талантів контрибуції, всі острови між Сицилією (включно) та Італією. Для Карфагену ці втрати були незначними, а для Риму це була сильна економічна підтримка. Але було зрозуміло, що війна на цьому не закінчується.

Після цього найманці піднялися на повстання проти Карфагену. Гамількар отримав першу перемогу над повстанцями, захопив 4 тис. полонених. З них частину відпустив, а частину взяв до свого війська (для прикладу іншим). З часом Гамількар зняв облогу з Карфагену, стратив 40 тис. повстанців. Усього повстанці протрималися 3 роки. Тільки після об'єднання всіх сил Карфаген, нарешті, придушив повстання. За словами Полібія, "ця війна була дуже жорстока і сповнена беззаконня".

Рим у цій історії підтримав Карфаген, але наприкінці змінив тактику, оскільки в цей час до нього за допомогою звернувся о. Сардинія, де теж бунтували найманці. Карфагеняни, не маючи можливості воювати, віддали римлянам острів і виплатили контрибуцію.

Щоб компенсувати втрату островів для Карфагену, Гамількар розробив план захоплення Іспанії. У 237 р. до н. е. він разом із зятем Гасдрубалом і 9-річним сином Ганнібалом з невеликим флотом відплив до Іспанії, захоплення якої було стратегічно важливим, адже звідси відкривалися шляхи на Гвінею, багату на золото та слонову кістку, та до Британії, багатої на олово. За 9 років війни з кельтами та іберами він завоював територію за мис Палос. Римлянам такі зміни не сподобались, і вони вимагали пояснень. Гамількар їм відповів, що він лише завойовує кошти для виплати контрибуції римлянам. Взимку 228 р. до н. е. він під час бою утонув у річці. Його місце зайняв талановитий полководець Гасдрубал, який заснував м. Новий Карфаген. Проте незабаром його вбив кельт з особистих мотивів. Головнокомандувачем армії став 25-річний Ганнібал. Плутарх залишив нам портрет дуже хороброї людини, яку любило все військо.

В Римі селянам роздали землю на "Галльському полі", ця реформа стала причиною вторгнення галлів в Середню Італію. У цей же період Рим воював з Іллірією. Іллірія була розбійною піратською державою, яка паралізувала і італійську, і грецьку торгівлю. Римляни виступили визволителями від піратів. Відбулися дві **Іллірійські війни – у 229 та у 219 рр. до н. е.** Греки за це допустили римлян до участі в Істмійських іграх (це були ігри на Істмі на честь бога Посейдона). Тим самим римляни були офіційно визнані еллінами. У 219 р. до н. е. римський флот блискавично розбиває ворогів, Іллірія підпала під протекторат Риму. Доки Рим вирішував цю проблему, Ганнібал захопив союзний Риму Сагунт. Це слугувало приводом до початку нової війни з Карфагеном.

Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.). Після взяття Сагунта Ганнібал щедро винагородив солдат, частину війська на чолі з братом Гасдрубалом залишив на Піренейському півострові і почав похід на Рим. За словами Полібія, за собою наприкінці квітня 218 р. до н. е. він повів 50 тис. піхоти, близько 9 тис. кінноти, перейшов з ними через Піренейські гори до місця переправи через річку Родан.

Це був блискучий план, адже з півночі карфагенян ніхто не чекав, до того ж галли надали йому допомогу. Вони піднялись на повстання в Цизальпійській Галлії, тому експедиція Сципіона затрималась. Коли, нарешті, він підійшов до Родану, Ганнібал був попереду нього на 3 дні ходу. Увесь шлях від Нового Карфагену тривав близько 5 місяців, а перехід через Альпи – десь 15 діб. У Ганнібала лишилось 20 тис. піхоти, 6 тис. кінноти та декілька бойових слонів. Тут відразу відбулася сутичка з галлами. Після перемоги Ганнібала вони поповнили його військо, також були поповнені запаси.

Завдяки кінноті Ганнібал отримав дві перемоги над ворогом в долині По.

Вирішальний бій відбувся у *217 р. до н. е. біля Тразименського озера*. Ганнібал перебив чи полонив усіх римлян, щоправда, полонених італіків він відпустив. Відчай охопив Рим, який залишився майже без армії. Та Ганнібал не пішов на Рим, адже ще не мав для цього достатньо сил. Він обрав тактику систематичного спустошення Італії. Уздовж Адріатичного узбережжя він просувався на південь, де армія награвувала величезні багатства.

У Римі було обрано диктатора – досвідченого і спокійного Фабія Максима, який не зумів розбити Ганнібала. У 216 р. до н. е. Ганнібал захопив Канни – важливий продовольчий пункт римлян. Розпочався бій **2 серпня 216 р. до н. е.** У римлян було 80 тис. піхоти і 6 тис. кінноти, а у Ганнібала – 40 тис. піхоти, але 10 тис. кінноти. Римляни в центрі вишикували сильну римську піхоту, а на флангах – кінноту союзників. Ганнібал же, як повідомляє Тіт Лівій, на лівому крилі до берега річки проти римської кінноти поставив лівійську й іспанську кінноту, а праве крило утворив з нумідян. Центр він укріпив піхотою з галлів та іберів. Отже, обидва фланги його складали уродженці з Африки. Далі історик пише: "Як галли, так і іспанці викликали жах у того, хто їх бачив, як своїм зовнішнім виглядом, так і особливістю костюма: галли були оголені до пояса, а іспанці були одягнені в білі убрання, вишиті червоним". Причому їх було вишикувано півмісяцем. Коли римський центр натиснув на центр карфагенян, вони відступали вглиб, вирівнюючи лінію фронту, а фланги заходили римлянам з тилу. Таким чином, римляни потрапили в "мішок" Ганнібала. Він отримав блискучу перемогу. За словами Тіта Лівія, в цьому бою римляни втратили 45 тис. чоловік піхоти і 2700 чоловік кінноти, загинули консульські квестори, 21 військовий трибун і 80 сенаторів. За С. Ковальовим, загинуло 70 тис. римлян і 6 тис. карфагенян. Ця перемога значно посилила позиції Ганнібала. Плутарх пише: "Він став володарем майже всієї Італії. Більша частина найбільш значних племен добровільно підкорилися йому. Капуя – перше місто після Риму – відкрила перед ним свої ворота".

Потім Ганнібал захопив м. Тарент, але інші грецькі міста залишилися вірними Риму. Римляни нарешті сформували 250-тисячне військо для продовження війни. Ганнібал же не отримав з батьківщини ніякої підтримки.

Перша війна з Македонією (215–205 рр. до н. е.) з Філіпом V закінчилась мирною угодою.

Похід Ганнібала на Рим. Коли на бік Ганнібала перейшла багата Капуя, римляни вирішили з нею поквитатися і у 211 р. до н. е. взяли місто в облогу. Ганнібал намагався виманити римлян із міста, але не зміг, тому він пішов на Рим. Він підійшов до міста за 8 км і став табором. Захопити місто він не міг, оскільки мав недостатньо сил. До того ж у Римі випадково залишилися 4 легіони і були

надто міцні стіни. Римляни не піддалися на провокацію і не зняли облогу з м. Капуї. Населення міста потерпало від голоду, тому швидко скорилося римлянам. Вони втратили свої права самоуправління і були частково продані в рабство. Падіння Капуї, як і взяття Сіракуз, справило сильне враження на італійців. Союзники італіки почали відпадати від Ганнібала. Тарент здався Риму.

Одночасно в Іспанії були добиті рештки карфагенян на чолі з Магоном. Таким чином, уся Іспанія до осені 206 р. до н. е. перебувала в руках римлян.

Сципій молодший став консулом, і його відправили в Африку, щоб виманити Ганнібала з Італії. Навесні 204 р. до н. е. Сципій відплив з Лілібея на 50 суднах з 25 тис. воїнів. Спочатку він зазнав низки поразок, але через рік ситуація змінилась. Тому сенат надіслав наказ Ганнібалу повернутися в Африку. За 15 років перебування в Італії він не отримав жодної поразки, але змушений був відступати.

Обидві армії (Сципіона і Ганнібала) зустрілися в 202 р. до н. е. біля Зами. Піхоти вони мали приблизно однакову кількість – по 40 тис., але перевага в кінноті цього разу була на боці Сципіона. Як писав Полібій, у цій битві карфагеняни боролись за своє існування, а римляни – за своє панування. І вони виграли битву. Карфагеняни втратили більше 10 тис. воїнів. Це була перша поразка Ганнібала. Сам полководець утік.

У 201 р. до н. е. було підписано мир – закінчилася Друга Пунічна війна. За умовами договору, Карфаген втратив всі неафриканські володіння і частину африканських, повертав усіх полонених, судна і слонів, а також виплачував 10 тис. талантів контрибуції протягом 50 років.

Якщо говорити про причини перемоги римлян, то в першу чергу слід зазначити, що федерація римських полісів була сильніша за колоніальну державу. Безперечно, Карфаген мав вождя, рівного якому не було на той час, а також користувався іспанськими ресурсами, але він був дуже віддалений від них. Ганнібал же за 15 років не отримав жодної допомоги від Карфагену. Крім того, римське військо мало сильний патріотичний дух. Після перемоги в цій війні Рим став найсильнішою державою в Середземномор'ї.

На Сході тоді утвердились Селевкіді. Цар Антиох III приєднав до Сирії значні території та уклав союз з Філіпом Македонським проти Єгипту. Єгипет у цій ситуації уклав союз з Римом. У **200–197 рр. до н. е. відбулась Друга Македонська війна**. Рим нейтралізував Антиоха III, пообіцявши йому, якщо не підтримає Філіпа, дати більше свободи. Спочатку, дійсно, не було єдиного елліністичного фронту. Але наприкінці війни Антиох все-таки виступив з великим флотом від берегів Малої Азії і Рим поспішив підписати з Македонією перемир'я на 10 років. Перша стаття цього договору звучала так: "Всім еллінам бути вільними і користуватись своїми законами". Проте насправді це була свобода не для греків, а для римлян, які переділили Балкани на свій смак.

У 191 р. до н. е. біля Фермопіл римляни розбили армію Антиоха III. Ганнібал у Фінікії зібрав флот із 20 суден і плыв на допомогу Антиоху, але родосці його розбили у 190 р. до н. е. Великий полководець Ганнібал втік і більше не брав участі в цій війні.

Вирішальний бій між римлянами й Антиохом відбувся в 189 р. до н. е. біля мису Магнезії. І хоча в Антиоха було 70 тис. воїнів, а в римлян лише 30 тис., однак вони перемогли. За мирним договором Антиох віддавав усі свої європей-

ські і малоазіатські володіння та виплачував велику контрибуцію. Таким чином, на грецькому Сході було встановлено римську гегемонію. Єгипет обмежувався лише нільською долиною.

Через рік, у 187 р. до н. е., Антиох III загинув. У 183 р. до н. е. помирають Сципіон Африканський і Ганнібал. Римляни його вистежили, коли вони оточили будинок, він прийняв отруту.

Третя римсько-македонська війна (171–168 рр. до н. е.) закінчилась перемогою Риму. У 149 р. до н. е. самозванець ремісник оголосив себе сином Персея, Філіпом, і почав антиримське повстання. Це повстання підтримала також Греція. У 148 р. до н. е. воно було придушене в Македонії, а в 146 р. до н. е. відбулась вирішальна битва в Греції на Істмі. Це був кінець "свободи Греції". Рим розпустив всі грецькі союзи, відмінив усі демократичні конституції і ввів майновий ценз. Стіни навколо Фів і Халкіді зруйнували, населення обеззброїли. Але найбільш тяжка доля спіткала Коринф – він був повністю знищений, місце його було прокляте.

Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.) закінчилась падінням Карфагену. Шість днів і ночей йшов бій за кожну вулицю і кожен дім. 50 тис. карфагенян здались у полон, їх продали в рабство. Місто зрівняли із землею і прокляли, щоб тут ніколи не відновилось життя. Так за 20 років римляни знищили основних своїх торгових конкурентів: Карфаген, Родос і Коринф.

4. Римська імперія та причини її загибелі. Засновником імперії був Гай Юлій Цезар – талановитий полководець і політик. Він домовився з двома іншими великими політиками, Крассом і Помпеем, утворити коаліцію проти олігархічного сенату **у 60 р. до н. е.** – І тріумвірат. Щоправда в подальшому вони пересварилися. Красс загинув на Сході у війні проти Парфії, а Помпеем відбулася війна, яка закінчилась перемогою Цезаря.

Вперше Цезар був проголошений римським диктатором у 49 р., а потім у 48 р. до н. е. Своїм помічником він призначив Марка Антонія. У цьому ж році Цезар отримав довічну трибутну владу, що робило його особу недоторканою і забезпечувало всю повноту громадянської влади. Сенат дав йому право бути протягом 5 років консулом.

У 46 р. до н. е. Цезар прибув у Рим і відсвяткував чотири тріумфи: над Галлією, Єгиптом, Понтом і Нумідією. Тоді йому дали диктатуру на 10 років, а в 45 р. до н. е. – довічну. Ще він мав права цензора і право давати рекомендації кандидатів на посаду senatorів. Титул "імператор" писали перед його іменем, який означав вищу військову владу. Відтоді цей титул перейшов до його наступників і слугував основою для утворення поняття "імперія" в розумінні військової монархії. І, нарешті, як верховний понтифік він був головою релігійної організації. Він носив почесний титул "Батько Вітчизни" і карбував монету зі своїм зображенням. Таким чином, в його руках зосередились усі вищі римські магістратури.

Найперше він полегшив боргову проблему: частково відмінив борги за помешкання, а загальні борги населення скоротив на 1/3. Нагородив і наділив землею своїх ветеранів за рахунок землі помпейців. Він же першим почав ділити землю в провінціях, що не тільки послабило соціальну напругу, а і поклато початок романізації провінцій.

Крім того, він провів реформу сенату: збільшив його до 900 чол. за рахунок своїх прихильників. Народні збори, підкуплені його роздачами, стали його соціальною опорою. Цезар збільшив кількість магістратур і призначив на ці місця своїх людей. Багатьох своїх друзів він посилав у провінції, призначивши на посади легатів і прокураторів, що стежили за податками і фінансами. Тобто він зайнявся реформою управління провінціями, прагнучи перетворити їх на органічні частини Великої Римської держави. Для цього він активно роздавав громадянські права цілим містам в Галлії та Іспанії і цілій провінції – Цизальпійській Галлії. Зайнявся він також упорядкуванням місцевого управління у муніципіях і колоніях.

У внутрішній політиці Цезар прагнув активізувати господарське життя, примусити громадян працювати. Для цього він ввів закон "Проти розкоші": заборонив дорогі похорони, будівлі, прибутки більше 60 тис. сестерціїв і т. д., а також скоротив з 320 тис. до 120 тис. кількість люмпенів, які жили за рахунок держави.

Для стимулювання торгівлі було відбудовано Корінф і Карфаген. Очевидно, Цезар розглядав своє правління як початок нової ери, тому що провів реформу календаря з допомогою астрономічної комісії на чолі з Созігеном. Рік складався з 12 місяців по 30 днів, а 5, 25 діб додали до лютого. Один місяць назвали "іюль" – на честь імператора.

Свої необмежені повноваження диктатора Цезар доповнив зовнішніми атрибутами: правом постійно носити пурпуровий плащ, лавровий вінок на голові та сидіти в сенаті на кріслі зі слонової кістки з позолотою. Були зроблені кроки в бік сакралізації його влади, а саме – проголошено нащадком самої Венери. Все це дуже дратувало сенаторів, які задумали знищити його.

Цезар намагався створити централізовані інститути, особливу армію, нові соціальні структури, що підтримували б нову монархію. Він визначив основні напрямки таких перетворень, тому В. Кузіцин називає його родоначальником Римської імперії. Більшість його реформ мали компромісний характер, намагались забезпечити соціальний консенсус. Це була гуманна і далекоглядна політика. Цезар був одним з небагатьох, політиків, якщо не єдиним, що не дав поселитись у своїй душі жорстоким почуттям помсти і завжди прагнув примирити суспільні верстви в ім'я державних інтересів. У 44 році опозиція його убила на засіданні сенату.

Його справу продовжив племінник – **Октавіан Август**, який започаткував форму імперського правління "*принципат*". У 43 р. до н. е. було утворено II тріумвірат, куди увійшли Антоній, Октавіан і Лепід, для боротьби з ворогами Цезаря і влаштування внутрішніх справ. У місті почались політичні вбивства – тріумвіри збирали кошти для армії. Загинув Цицерон і ще 300 багатих громадян. Восени 42 р. до н. е. військо тріумвірів розбило армію вбивць Цезаря Брута і Касія в Македонії біля Філіп. Згодом, у 31 р., Октавіан розбив флот Антонія і Клеопатри біля мису Акції. Тим самим він ліквідував своїх головних конкурентів і захопив владу в Римі. Октавіан обережно її зміцнював у вигляді м'якої монархії.

Почав своє правління Октавіан хитрістю: в 28 р. до н. е. на засіданні сенату урочисто оголосив, що з громадянськими війнами скінчено, скрізь відновлено мир, але, пославшись на хворобу, попросив відпустити його на відпочинок. Шоковані сенатори умовили його залишитись і очолити Римську державу.

Чотири рази Октавіан проводив чистки сенату, тому ті, хто лишався, були йому вдячні і виконували його волю. Таким чином, сенат став формальним слухняним органом. Рішення сенату мали силу закону – він став вищою судовою інстанцією. Коміції (народні збори) скликалися регулярно, адже вони обирали магістратів. Збори проголосили Августа довічним трибуном, консулом і цензором. Він попросив для себе єдину пільгу – поставити його ім'я першим у списку senatorів. Так він став "princeps civitatis" – почесним громадянином держави (звідси походить назва принципат). Тепер він складав порядок денний, вів засідання і голосування сенату.

13 січня 27 р. до н. е. він урочисто оголосив, що відмовляється від тріумвірських повноважень і відновлює республіку. За це вдячні сенатори нагородили його титулом "Август" – божественний. Таким чином, у нього як трибуна була громадянська влада, він був консулом з імперієм – вища військова влада, а як перший сенатор мав моральний авторитет глави держави: фактична монархія була прикрита республіканськими формами заплутаними і складними. Він мав проконсульський імперій у трьох провінціях (але яких!) – Сирії, Іспанії та Галлії. Єгипет оголошувався його особистим доменом. В інших провінціях ненадовго відновили проконсульську владу.

Він створив власну імператорську скарбницю, але залишив і стару сенаторську. Сам же жив дуже скромно. 200 тис. воїнів отримували регулярну зарплату, а 300 тис. отримали землю.

Влада принцепса була одночасно законодавчою, виконавчою і судовою. Він міг виносити на розгляд сенату і народних зборів закони і кандидатури, забезпечував їх проведення в життя, карав правопорушників. Для допомоги Август створив щось на зразок неофіційного кабінету міністрів, куди увійшли Меценат, Агіппа, Тиберій і молода канцелярська бюрократія.

Засідання сенату стали проводитися лише 1 і 15 числа кожного місяця протягом одного дня. Т. Моммзен назвав таку форму правління "діархією", а не монархією. Продовжуючи наступ на сенат, він скоротив його до 600 чол. і ввів ценз для senatorів: 1 млн сестерцій і 2 покоління senatorів.

З часом народні збори збиралися все рідше і тільки приймали готові рішення та затверджували магістратів. Плебеї більше не могли обіймати державні посади, де був ценз 400 тис. сестерцій (60 тис. доларів). Сам Август 30 разів брав участь у консульських виборах. Одного разу він роздав 1 тис. сестерцій у своїй трибі, щоб вибори пройшли правильно.

Справжній уряд Август формував з чиновників, яким платили зарплату. За порядком стежив 3-тисячний загін поліції на чолі з міським префектом. У 23 р. до н. е. було викрито чергову змову проти принцепса, тоді для його охорони було утворено 9 легіонів преторіанської гвардії – 9 тис. чол. У цьому ж році сенат визнав його вищим імперієм з проконсульською владою – з діархією було покінчено. Тобто через 8 років остаточно утвердився принципат. Лише пост понтифіка Август чекав майже до смерті, доки в 12 р. в Африці не помер Лепід.

Чи не найголовніша його заслуга полягала в тому, що він навів лад у провінціях. Август дарував громадянські права всім італійським общинам, хто допоміг у війні з Єгиптом, допомагав їм будувати міста. Імператорські провінції управлялися його легатами, прокураторами і префектами, які спирались на присутні легіони. Намісників він примусив присилати в Рим дітей, які виростали при дворі і повертались додому провідниками романізації.

Що стосується завойовницької політики, то Октавіан не мав хисту полководця, хоч Светоній і описує його 2 війни (далматську і кантабрійську). За словами В. Дюранта, за 10 років після битви біля Акції Середземномор'я пережило такий економічний стрибок, якого не знав світ. На морі запанував спокій, торгівля процвітала, за це його називали Богом. Август запровадив культ Цезаря і свій, так званий "культ генія імператора". І після смерті його вшановували як державне божество.

Принцепс стежив за своїм слабким здоров'ям та дотримувався дієти. Наукою займався з дитинства з задоволенням. Свої виступи готував заздалегідь, все записував. Писав також літературні твори, зокрема "Про своє життя" в 30 книгах. Про себе дозволяв писати лише хороше. Жив він дуже скромно.

Коли він отримав посаду понтифіка, то наділив жерців великими почестями, засипав храми подарунками, будував нові. Взагалі він багато будував і, як пише Светоній, прийняв Рим цегляним, а залишив мармуровим.

Характер він мав дещо нервовий, проте рішучий, мав винахідливий розум та був дуже забобонним. Наприкінці життя, розбитий горем і розчарований, став часто впадати в нетерпимість. Помер Август у 14 році у віці 77 років.

С. Ковальов так пояснює причини його тріумфу: "Він ріс, перетворившись з жорстокого Октавія на поміркованого і великодушного Августа. Людина, що дала наказ вбити Цицерона і прибити його голову на форумі, що безсоромно переходила з однієї партії в іншу, що мала слабкості, безліч коханок, переслідувала і довела до смерті Антонія і Клеопатру, знищила їхніх дітей... цей чіпкий і неприємний юнак замість того, щоб отруїтися владою, в останні 40 років свого життя став зразком справедливості, поміркованості, терпимості і щедрості... Він був одночасно і непоказний, і привабливий; прагматик, якого вся імперія шанувала, як Бога; не дуже хоробрий, фізично слабкий, але він знайшов у собі сили перемогти усіх ворогів, керувати царствами і організувати уряд, який забезпечив державі порядок і процвітання на 2 століття".

Загалом Римською державою за період принципату правили 4 династії: Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв, Антоніїв та Северів. Останній період імперії вчені називають періодом домінанту.

Домінат – форма правління в Римській імперії, аналогічна східній деспотії, була започаткована Діоклетіаном. Домінат повинен був вивести державу з кризи. Для нього характерні: строга централізація, збільшення і систематизація податків, прикріплення колонів до землі, а ремісників до ремісничих колегій та утвердження християнської релігії як державної.

Гай Валерій Діоклетіан (284–305 роки правління) був сином вільновідпущеного. З його правління починається епоха пізньої Римської імперії, яка тривала з 284 до 476 р.

На кінець III ст. ситуація в державі була ще складною: в провінціях владу захоплювали воєначальники, спокій на кордонах турбували варвари. Діоклетіан взяв співправителя Максиміана, який у 286 р. був проголошений Августом. Діоклетіан передав йому Західну імперію з резиденцією в Медіолані. Сам він перебував у Нікомедії.

У 305 р., через 21 р. правління, Діоклетіан і Максиміан зреклися престолу на користь 2 цезарів: Галерія та Хлора. В державі знову розгорілась кровопролитна боротьба за владу, в кінці якої переміг син Хлора – **Константин** у

312 р. Спочатку він поділяв владу на Сході з Ліцинієм Ліціаном, а з 324 р. став єдиним правителем. Імператор ще відомий тим, що припинив переслідування християн.

Причини загибелі імперії. На середину V ст. значна частина Західної Римської імперії уже була під владою варварів: готів, вандалів, англо-саксів, у південній Галлії – франків, бургундів – у північній, в Панонії осіли гунни на чолі з Аттілою. Звідти вони потрапили на Балкани і в Італію. Після смерті Аттіли федерація гуннів розпалась. Західна імперія фактично більше не існувала, хоча формально в Римі варварами ще призначались імператори (з 455 до 476 р. їх було 9). Нарешті у 476 р. вождь варварів Одоакр усунув з престолу юного Ромула Августула і взяв собі титул римського патриція. Це була остання подія в історії Західної імперії.

Східна імперія виявилась міцнішою і протрималася ще деякий час завдяки старим розвиненим ремеслам, торговельним шляхам, вищій культурі, вона знаходилась далі від варварського оточення, а рабовласницькі відносини були м'якші, порівняно з римськими.

Західноримська імперія з 476 р. перестала існувати. На її руїнах виникли нові держави, нові політичні інститути, в рамках яких йшло формування феодальних відносин. І хоча падіння влади західноримського імператора, що вже давно втратив престиж і вплив, не сприймалось як важлива подія, у всесвітній історії 476 р. став важливим рубежем – кінцем історії стародавнього світу і початком середньовічного періоду.

Запитання:

1. Яким був політичний лад Риму в царський період?
2. Назвіть органи республіканської влади.
3. Що ви знаєте про Гая Юлія Цезаря?
4. Охарактеризуйте правління Октавіана Августа.
5. Чим відрізняється принципат від домінанту?
6. Чому загинула Римська імперія?

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ: ВІХИ ІСТОРІЇ

1. Заснування імперії.
2. Візантія за правління Юстиніана I Великого.
3. Поява арабського халіфату. Правління Лева III Ісавра. Іконоборство.
4. Правління Македонської династії.
5. Візантія і турки-сельджуки. Століття Комнінів.
6. Загибель Візантії.

1. Заснування імперії. "Золотим містком" між стародавньою історією та новим часом називають Візантію історики. На місці давньої грецької колонії Візантій римський імператор Константин I Великий заснував у 330 р. м. Константинополь – нову столицю Римської імперії. За назвою Візантія і дали згодом історики назву Східній Римській імперії. Проте самі візантійці називали

себе ромеями (римлянами), а свою державу ромейською – спадкоємицею Римської імперії.

Часом появи Східної Римської імперії, або Візантії, вважають 395 р., коли імператор Феодосій Великий переділив імперію між своїми синами. Під час варварських завоювань хитрі константинопольські імператори зуміли врятувати свої володіння і спрямувати варварів на землі Західної Римської імперії. Тоді, коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія міцніла і розквітала.

Візантія була багатонаціональною державою. Її населення становили греки, сирійці, євреї, єгиптяни, вірмени, грузини та інші народи. Візантію називали "країною міст", що їх у період розквіту імперії нараховувалися сотні. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія, де мешкало по 200–300 тис. душ. Столиця імперії – Константинополь – була розташована на березі протоки Босфор, де перетиналися найважливіші торговельні шляхи: морський – з Чорного моря до Середземного та суходільний – з Європи до Азії. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

За своїм державним устроєм Візантія була монархією. Вся повнота влади належала **василевсу** (грецька назва імператора), який був "нижче Бога і наступним після Бога". Християнська церква підтримувала владу імператора, вважала його захисником церкви і вимагала від підданих віддавати йому богорівні почесті. Для звертання до імператора належало стати на коліна, царським статуям слід було віддавати шану, як іконам. Але важливою особливістю було те, що священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував трону, а обирався армією, **синклітом** (грецька назва сенату) і народом.

За роки існування Візантії на її престолі були і солдати, і діти селян, і конюхи. Для того щоб зробити свого сина наступником престолу, імператори вимушені були хитрувати і проголошувати його за свого життя співправителем. Однак і це не гарантувало того, що син успадкує престол. Будь-який заколотник, якому таланило захопити трон і якого підтримувала армія, вважався законним правителем. Відсутність усталеного порядку наступництва престолу призвела до того, що зі 109 осіб, які займали престол Візантійської імперії з 395 до 1453 р., лише 34 померли своєю смертю. Решта втрачала владу або через примусове зречення, або через насильницьку смерть.

Водночас влада імператора була абсолютною і необмеженою. Він був понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив країною за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був і главою держави, і вищим законодавцем, і керівником уряду, і вищим суддею, і головнокомандувачем армії. Монарх завжди радився з патріархом, такий спосіб правління історики назвали симфонією світської та церковної влади.

Періодизація історії Візантійської імперії:

1. 395 р. – середина VII ст. – виникнення Візантійської імперії.
2. Друга половина VII – перша половина IX ст. Погіршення становища імперії через арабські завоювання і початок вторгнення слов'ян.
3. Друга половина IX – середина XI ст. – час правління імператорів Македонської династії. "Золотий час" Візантії.

4. 1081–1204 рр. – час нового піднесення Візантії. "Епоха Комнінів".

5. 1261–1453 рр. – визволення Константинополя 1261 р. імператором Михаїлом Палеологом з-під влади хрестоносців. Завоювання імперії турками-сельджуками.

2. Візантія за правління Юстиніана I Великого. У 527 р., по смерті дядька, Юстиніан і його дружина Феодора були проголошені імператором та імператрицею Візантійської імперії. За роки правління **Юстиніана I (527–565 рр.)** Візантійська імперія досягла вершини могутності. Цей імператор намагався відновити Римську імперію в колишніх межах. Юстиніан був колоритною особистістю. Здобув добру освіту, був працелюбним, рішучим, наполегливим і талановитим до керівництва. Дозволяв будь-якій людині висловити власну думку і ніколи не показував свого незадоволення зовні. Водночас Юстиніан, за свідченнями сучасників, був хитрим і підступним, уміло приховував свій гнів. Небезпечний і дволикий, він проливав сльози не зі справжніх своїх почуттів радості чи смутку, а награно у потрібний час. Він постійно обдурював: скріпивши угоду найстрашнішими клятвами, міг швидко забути про них. Його вважали невірним другом і найжорстокішим ворогом. Ним володіла єдина жага – відновити під своєю владою давню велич Римської імперії.

За наказом імператора Юстиніана I в 528–534 рр. було укладено зібрання законів "Звід громадянського права", де поєдналися давні римські правові норми і духовні цінності християнства. "Звід" проголошував рівність усіх громадян перед законом. Хоча рабство не скасовувалось, але заборонялося вбивати рабів і вони отримували змогу звільнитися. Закони Юстиніана урівнювали у правах чоловіка і жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У "Зводі" проголошувалась ідея необмеженої та абсолютної влади імператора. Було закріплено право недоторканності приватної власності. Цей збірник став зразком для розроблення законів більшості країн Західної Європи у XII–XIV ст.

Зростання податків, зловживання та хабарництво імператорських чиновників викликали **повстання** 532 р. у Константинополі. Повстання отримало назву **"Ніка"** ("Перемагай!") через гасло повстанців. Вісім днів панували повстанці у місті. Юстиніан навіть надумав утекти, але за порадою Феодори залишився, оголосивши, що краще загине, ніж утратить владу. Імператор підкупив вождів повстання і за допомогою загонів варварів-найманців придушив повстання, перебивши близько 35 тис. людей.

У 534 р. візантійська армія на чолі з видатним полководцем Велизарієм захопила Північну Африку, о. Сицилію, столицю варварів – Равенну. Здавалося, що Юстиніан вже майже досяг заповітної мети, але тут на Візантію почали нападати слов'яни і перси. І хоча відновити межі Римської імперії він не зумів, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

За часів Юстиніана I в Константинополі було побудовано храм св. Софії. Його зведення, розпочате у 532 р., забезпечували 10 тис. людей протягом 5 років. Ззовні храм виглядав звичайно, але всередині вражав розмірами. Гігантське мозаїчне склепіння діаметром 31 м неначе висіло в повітрі без будь-якої опори. Це досягалось тим, що велика баня трималася на двох пів банях, кожна з яких, своєю чергою, спиралася на три малі пів бані. Чотири стовпи, що тримали

склепіння, були приховані, а чітко виднілися лише вітрила-трикутники між арками. Хрест на склепінні символізував божу опіку і захист імперії. Коли 537 р. освячувався храм, імператор Юстиніан I, зачудований його величною красою, вигукнув: "Хвала Господу, який надихнув мене здійснити таку справу! Соломоне, я тебе перевершив!"

3. Поява арабського халіфату. Правління Лева III Ісавра. Іконоборство. У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явився новий ворог – араби. Під прапором "священної війни в ім'я Аллаха" вони розпочали стрімке завоювання візантійських східних провінцій. У 636–642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через пів століття – і Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край і пануванню візантійського флоту на морях. Засновник династії Омейядів халіф Муавія створив могутній арабський флот, за допомогою якого відібрав у візантійців острови Крит, Сицилію, території на узбережжі Балканського півострова. Так утворилась держава Арабський халіфат. Починаючи з 672 р., Муавія кілька разів намагався захопити Константинополь. Однак візантійці відбивали арабів від мурів міста, а їхній флот знищили "грецьким вогнем". "Грецький вогонь" – секретну зброю Візантійської імперії – винайшов сирійський архітектор і хімік Каллікон. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали зі спеціальних помп або наливали в раковини і кидали їх із катапульт на ворожі кораблі.

У 717 р. араби втретє розпочали штурм Константинополя величезною суходільною армією і флотом з 1800 кораблів. Та завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором **Львом III Ісавром** (717–741 рр.) ворога пощастило зупинити і відкинути від міста. З 1800 кораблів у арабів залишилося лише п'ять; з 200 тис. вояків врятувалося лише 30 тис.

Успішна оборона Константинополя зупинила просування арабів на землі Візантійської імперії та врятувала християнську Європу від мусульманської навали.

Боротьба проти арабів спонукала Лева III Ісавра реорганізувати візантійську армію. Здійснення цієї ідеї вимагало вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати їх з'явилася в імператора завдяки рухові іконоборців. У 726 р. він видав указ про заборону поклоніння іконам і розпочав відбирати землі в монастирів. Мир'янам пояснювали, що вшановувати треба Бога, а не його зображення. Ділянки відібраних монастирських земель надавалися візантійським воїнам-кіннотникам. Населення Візантії розкололося: військова знать підтримувала імператора, а більшість простого народу і духівництва – засуджувала. Боротьба між прихильниками і супротивниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті 843 р. шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено імператрицею Іриною, а іконоборців засуджено церквою. У цій боротьбі втрачено велику кількість шедеврів візантійського мистецтва.

4. Правління Македонської династії. Засновником Македонської династії став імператор **Василій I** (867–886 рр.). Він народився в селянській родині. Зав-

дяки красі, розумові, силі та іншим здібностям зробив карколомну кар'єру: з конюха виріс до співправителя імператора Михаїла III. Потім вбив Михаїла III і сам став імператором. Щоби не втратити владу, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати лише члени правлячої династії. Завдяки цьому представники Македонської династії правили Візантією до 1081 р.

Доба правління імператорів Македонської династії стала часом розквіту Візантії. Константинополь перетворився на найбільший на той час торговельний центр, а візантійські купці підпорядкували собі всю торгівлю між Заходом і Сходом. Саме завдяки розвитку торгівлі до скарбниці імператора надходили такі прибутки, яких не мав жоден із королів Західної Європи.

Наприкінці IX ст. Візантія розгорнула активну діяльність із християнізації сусідніх варварських народів. Посланці константинопольського патріарха відправлялися нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку і переклали Біблію слов'янською мовою, що створило умови для поширення християнства серед слов'ян. Саме тоді прийняв християнство київський князь Аскольд.

З другої половини IX ст. Візантія перейшла в наступ і розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Василій II (976–1025 рр.) воював з Болгарією. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись із тривалих візантійських бунтів і заколотів знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію і частину Сербії. Коли заколотники 987 р. почали наступ на Константинополь, імператор звернувся по допомогу до князя Київської Русі Володимира. Руська дружина допомогла імператору придушити заколот. Для закріплення союзу з могутнім князем візантійський імператор погодився видати за нього свою доньку Анну за умови, що Володимир прийме християнську віру. Придушивши повстання, Василій II розпочав тривалу війну проти Болгарії до 1014 р. Одночасно імператор вів успішні війни в Азії та Закавказзі, планував звільнити від арабів Сицилію, але під час підготовки походу помер.

Василій II Болгаробієць зробив Візантійську імперію наймогутнішою державою Європи, але і спричинив її занепад, витрачаючи всі сили імперії на завоювання нових земель. Ослаблення Візантії стало однією з причин її поразки у боротьбі з новими ворогами турками-сельджуками.

5. Візантія і турки-сельджуки. Століття Комнінів. Візантійські полководці розгорнули боротьбу за трон. Протягом 30-х – на початку 80-х рр. XI ст. на візантійському престолі побували 10 імператорів, 6 із яких було зміщено силою. Імперія зненацька опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з Причорноморських степів вторглися орди печенігів і болгар. Нормандці захопили останні володіння візантійців в Італії. Найнебезпечнішим був, однак, ворог, який настував на східні кордони імперії – турки-сельджуки.

Турки-сельджуки належали до тюркських народів, давня Батьківщина яких була в низовині річки Сирдар'ї, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем **Сельджуком** перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена і розпочали завоювання сусідніх народів. Лише за півстоліття вони захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халіфату,

багдадський халіф, вимушений був підкоритися туркам і визнати їх вождя Торгулбека султаном і "царем Сходу і Заходу", залишивши за собою лише титул духовного голови мусульман. Від підкорених іранців турки прийняли іслам і утворили нову велику мусульманську державу Сельджуцький султанат.

Візантійський імператор Роман IV вимушений був розпочати в 1068 р. справжню війну проти турків, які спустошували землі імперії. Три роки тієї війни не дали ніяких наслідків: візантійці не зазнали поразок, але й не здобули жодної перемоги. У новому поході, навесні 1071 р., загинула візантійська армія. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан Альп-Арслан ("Хоробрий Лев") відпустив імператора лише після його згоди виплачувати сельджукам величезну данину. Турки, не отримавши обіцяного, рушили завойовувати візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу **Румський султанат, або Рум (Рим)**, – так завойовники називали Візантію.

Загроза неминучої загибелі Візантії викликала нову хвилю боротьби за імператорський престол. Нарешті, в 1081 р. до влади прийшов досвідчений воєначальник Олексій Комнін, який заснував нову династію **Комнінів** (1081–1204 рр.). Ця династія на ціле століття повернула Візантії колишню славу і могутність. Вирішальну роль у відродженні Візантії відіграла діяльність **Олексія I Комніна** (1081–1118 рр.). Коли він прийшов до влади, то у столиці було лише 300 воїнів. Довелося імператорові, вперше у візантійській історії, звернутися по допомогу до західноєвропейських королівств. Прохання Візантії про допомогу спонукало римського папу до організації хрестових походів.

Спираючись на новостворену армію, Олексій розпочав війну проти ворогів імперії. Спершу він прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни в 1085 р. Олексій переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. За допомогою дипломатії він відвернув з загрозу з боку печенігів. Завдяки щедрим дарам імператор зробив своїми союзниками інших кочовиків – половців, силами яких і розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій. Коли 1096 р. до Константинополя прибули перші загони хрестоносців, то їхньої допомоги Олексій I Комнін уже не потребував.

За сина Олексія **Іоанна I Комніна** (1118–1143 рр.) Візантія розпочала боротьбу зі своїм торгівельним конкурентом Венецією. За наказом імператора всіх венеціанських купців було кинуте до в'язниць і відібрано в них торгові привілеї. Мабуть, ніхто серед візантійців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія у майбутньому.

Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд з її східними кордонами знову посилювався Румський султанат. У 1076 р. імператор Мануїл I розпочав грандіозний похід проти турків, однак у битві біля міста Міріонкефала був ущент ними розгромлений. Візантія втратила свої володіння у Малій Азії.

Імперія остаточно занепадала. Розпочалася жорстока і кривава боротьба за владу, в якій угруповання візантійської знаті намагалися вбивствами і підступом прокласти шлях до престолу своїм ставленикам. Останній імператор із династії Комнінів **Андронік I** (1183–1185 рр.) встановив у країні справжній терор та був убитий розлюченим натовпом під час повстання в Константинополі. Новим

імператором став Ісак Ангел (1185–1195 рр.). Але династія "земних ангелів" виявилась нікчемною.

Імперія розпадалася на очах. Угорці оволоділи Далмацією, нормани знову вторглися на Балкани. Звільнилися від влади візантійців болгари і відродили свою державність, здобули незалежність і серби. Але Ісак Ангел замість того, щоб піклуватися про державу, витрачав величезні кошти на будівництво величних споруд, на придбання східних пахощів і одягу: він ніколи не одягав двічі той самий одяг. Скориставшись невдоволенням народу, брат осліпив імператора і захопив трон, ставши **Олексієм III** (1195–1204 рр.). Але син Ісака зумів утекти до Італії, де звернувся до рицарів, що готувалися до IV хрестового походу, з проханням допомогти йому повернути трон батька, обіцяючи за це підкорити візантійську церкву папі й заплатити величезну суму грошей. Вперше за весь час існування "місто Константина" було захоплене ворогом. 20 тис. хрестоносців оволоділи містом із півмільйонним населенням і пограбували його скарби.

Землі Візантії, захоплені хрестоносцями, назвали **Латинською Романією** (Романією називали в Західній Європі Візантію) і поділили на: Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Генуї та ордену іоаннітів. 16 травня 1204 р. у соборі св. Софії коронувався перший імператор Романії, один із вождів хрестоносців, фландрський граф Болдуїн.

На завойованих землях латиняни встановили західноєвропейські порядки за французьким зразком. Імператор був лише першим серед інших сеньйорів. По всій Романії з'явилися рицарські замки, селяни втратили особисту свободу. Новим константинопольським патріархом став католик. Повної заміни всього духовництва та зміни церковних обрядів за римським зразком латиняни не проводили, розуміючи, що це викличе опір візантійців.

6. Загибель Візантії. Латиняни не змогли підкорити всі візантійські провінції, тому що візантійці чинили відчайдушний опір. У непідкорених землях виникли три грецькі держави, що вважалися наступницями імперії – *Нікейська імперія, Епірське царство та Трапезундська імперія*. Ці держави розгорнули боротьбу за відновлення Візантії, але об'єднати свої сили не зуміли, сперечаючись, хто буде новим імператором. Поступово провідна роль у боротьбі проти латинян перейшла до Нікейської імперії. Новим імператором було обрано представника знатного роду **Феодора Ласкаріса**, який почав боротьбу за відродження Візантії. Він створив міцну армію, з якою розбив турків-сельджуків, і морський флот, за допомогою якого почав повертати втрачені морські володіння імперії.

Вирішальних успіхів у боротьбі за відновлення Візантії досяг нікейський імператор **Іоанн III Ласкаріс** (1222 – 1254 рр.). По двох роках після початку свого правління Іоанн III розбив війська хрестоносців. Потім Іоанн поступово об'єднував під своєю владою більшість колишніх візантійських земель. За часів його правління імперія досягла розквіту, який нагадував її мешканцям давні часи. Розвивалися сільське господарство, ремесла. Для сприяння розвитку ремесел Іоанн заборонив своїм підданам носити одяг з іноземних тканин і наказав користуватися лише тим, що зроблено візантійськими майстрами.

Засновником останньої династії візантійських імператорів став **Михайло VIII Палеолог** (1259–1282 рр.). Латиняни на той час зазнали від візантійців багатьох відчутних ударів, але ще утримували Константинополь. Щоб оволодіти ним, імператор тримав місто в облозі, але не зміг його взяти. Тоді наказав поставити у фортецях поряд із містом гарнізони, які постійно здійснювали вилазки проти латинян. Наступного року загін нікейського імператора, що рухався повз Константинополь, вирішив укотре налякати латинян. Сталося так, що всі сили хрестоносців брали участь у морському поході проти нікейців, і в місті залишався лише імператор із невеликим загоном. Нікейці легко оволоділи стінами, відкрили ворота міста і впустили інших. Так несподівано візантійці захопили Константинополь. Коли хрестоносці повернулися, то спробували дістатися до міста, але зазнали поразки і змушені були на кораблях повертатися до Західної Європи. Латинська Романія припинила існування.

Відроджена імперія відразу опинилася перед лицем нової загрози – турків-османів, з якою вона не змогла впоратися. **29 травня 1453 р. тисячолітня імперія впала** під ударами турків. Цю дату деякі історики вважають кінцем середньовіччя.

Візантійці зберегли на століття раннього середньовіччя досягнення античної культури, поєднавши їх з ідеалами християнства, та передали їх сусіднім народам.

Запитання:

1. *Де знаходилась імперія?*
2. *Охарактеризуйте Візантійську державу.*
3. *Назвіть відомих правителів Візантії.*
4. *Чому загинула імперія?*

ДЕРЖАВА ФРАНКІВ

1. **Виникнення держави.**
2. **Правління Карла Великого.**
3. **Кінець імперії.**

Середніми віками в Європі учені називають період від падіння Західної Римської імперії (476 р.) до падіння Східної Римської імперії чи Візантії (1453 р.). Це – час існування особливого суспільного ладу, який прийшов на зміну рабовласницькому. Феодальне суспільство так само, як і рабовласницьке, було класовим, воно базувалося на експлуатації людини людиною.

1. Виникнення держави. Серед завойовників-варварів найбільших успіхів досягли племена франків. Від гирла Рейну вони рушили за р. Шельду і в 486 р. підкорили Північну Галлію до р. Луари. Франкські королі охоче приймали до своєї дружини романізованих галлів. Вони були необхідні варварській державі завдяки своєму знанню писемності, римського і місцевого права, латинської мови. Середовище дружинників поповнювалося за рахунок королівських рабів, вільновідпущеників і кріпаків.

У 486 р. внаслідок франкського завоювання в Північній Галлії **виникла Франкська держава**, на чолі якої стояв вождь салічних франків **Хлодвіг** (486–511 рр.) з роду Меровея (народжений морем, звідси династія Меровінгів). Так розпочався перший період історії Франкської держави – з кінця V до кінця VII ст., названий **меровінзьким**. За Хлодвіга була завойована Аквітанія (507 р.), за його наступників – Бургундія (534 р.).

До середини VI ст. Франкська держава включала майже всю територію колишньої римської провінції Галлії. Франки підпорядкували собі також кілька германських племен, що жили за Рейном: верховну владу франків визнали тюринги, алемани і бавари; сакси вимушені були платити їм щорічну данину.

Франкська держава проіснувала значно довше, ніж інші варварські королівства континентальної Європи. Процес феодалізації відбувався тут у формі синтезу пізньоримських і германських родоплемінних відносин.

Найважливішим джерелом для вивчення суспільного устрою франків (переважно Північної Галлії) в меровінзький період є одна з найвідоміших варварських "правд" – "Салічна правда". Це запис судових звичаїв салічних франків

Король зосередив у своїх руках усі функції державного управління, центром якого став королівський двір. Влада короля ґрунтувалася передусім на тому, що він був найбільшим землевласником у державі, очолював численну, особисто віддану йому, дружину.

Державою король управляв як особистим господарством: дарував своїм наблизеним у приватну власність ті землі, що раніше становили всенародну, племінну власність, довільно розпоряджався державними прибутками, що надходили до нього у вигляді податків, штрафів і торгового мита.

З кінця VI ст. намічається відособлення трьох самостійних областей у складі Франкської держави:

- 1) **Нейстрії** – Північно-Західної Галлії з центром у Парижі;
- 2) **Австразії** – північно-східної частини Франкської держави, що включала споконвічні франкські області по обох берегах Рейну і Маасу;
- 3) **Бургундії** – території колишнього королівства бургундів.

Наприкінці VII ст. на південному заході виокремилася **Аквітанія**.

Ці чотири області відрізнялися і етнічним складом населення, і особливостями соціального ладу, і ступенем феодалізації. Вони були слабо пов'язані економічно. Королі з дому Меровінгів, що очолювали ці області після роздроблення Франкської держави, вели між собою боротьбу за верховенство, яка ускладнювалася безперервними сутичками між королями і великими землевласниками всередині кожної з областей.

Майордами Австразії з дому Піпінідів (нащадки Піпіна Герістальського), ставши правителем об'єднаної Франкської держави, започаткували нову династію франкських королів, яка пізніше за ім'ям найвидатнішого зі своїх представників – Карла Великого – отримала назву **династії Каролінгів**.

2. Правління Карла Великого. Представники дому Каролінгів (Піпінідів) правили Франкською державою з кінця VII до середини IX ст. спочатку як майордоми, а з 751 р. – як королі. Цей період в історії Франкського королівства називають каролінзьким.

Час найбільшої могутності Франкської держави припадає на правління сина Піпіна Короткого – **Карла Великого** (768–814 рр.), що став героєм багатьох легенд, оповідань і пісень.

Внаслідок кількох воєн він значно розширив кордони Франкської держави, підпорядкувавши своїй владі різні племена і народності. У результаті походу в Італію у 774 р. лангобардський король Дезідерій був позбавлений престолу, а його володіння приєднали до Франкської держави.

Карл перейшов також у наступ на Арабську Іспанію. Перший похід в Іспанію у 778 р. не був успішним: дійшовши до Сарагоси, франки вимушені були повернутися на свою територію ні з чим. Надалі франки методично просувалися на південь від Піренеїв. У 801 р. в арабів була відібрана Барселона, на території Північно-Східної Іспанії заснована Іспанська марка (прикордонна територія), населення якої становили головним чином баски та наварці. Пізніше була завойована і приєднана до Франкської держави Саксонія.

Прагнучи розширити свої володіння на південному сході, Карл у 788 р. скасував герцогську владу в Баварії і розділив цю область на графства. Разом із Баварією під франкський вплив потрапила і залежна раніше від неї Карінтія (Хорутанія) – область, населена слов'янськими племенами хорутан (словенців).

Захоплення Баварії зіштовхнуло Карла з аварським ханством, що утворилося у VI ст. в Паннонії. У 788 р. авари вторглися в межі Франкської держави. Почалися затяжні аварські війни, що тривали з перервами з 788 до 803 р. Сили аварів були зломлені, їх держава, що довго наводила жах на сусідів, розпалася; спустошена Паннонія тимчасово потрапила в руки слов'ян. Надалі вся увага Карла на Дунаї була спрямована на зміцнення дунайсько-паннонського кордону.

Внаслідок усіх цих воєн кордони Франкської держави значно розширилися. За площею держава франків наближалася до старої Західної Римської імперії і так само включала до свого складу різні племена і народності, що стояли на різних рівнях соціально-економічного і культурного розвитку.

Королівський титул більше не задовольняв франкського короля. Карл чекав лише зручної нагоди, щоб проголосити себе імператором. Слабкий і безвільний папа Лев III, що викликав проти себе опозицію римської знаті, втік до Карла, у якого шукав захисту. Карл дав папі надійну охорону і сам очолив похід на Рим. На подяку за цю допомогу папа наприкінці 800 р. в соборі св. Петра в Римі вінчав франкського короля імператорською короною. Так була встановлена нова імперія на Заході. Ця подія викликала різкий конфлікт між Карлом і Візантією, імператори якої вважали себе єдиними спадкоємцями старого Риму.

В останні роки життя Карл обрав постійним місцем перебування свою нову столицю Ахен. Головну увагу він приділяв зміцненню нових рубежів для оборони і подальших захоплень.

На початку IX ст. Карл користувався великим впливом не тільки всередині імперії, а й за її межами: з ним рахувалися королі англосаксонських держав в Англії; його заступництва шукали королі Шотландії і сусідньої з Іспанською маркою Астурії, вожді племінних ірландських князів, а імператор Візантії у 812 р. вимушений був визнати франкського короля імператором.

Однак за зовнішнім благополуччям імперії приховувалася її внутрішня слабкість. Створена шляхом завоювань, вона була надзвичайно строката за етні-

чним складом. Крім франків і підвладних їм племен і народностей на території колишньої Галлії до імперії Карла Великого входили сакси, фризи, бавари, алемани, тюринги, лангобардні залишки старого римського населення Галлії й Італії, баски і жителі Наварри, частково хорутани і авари, кельти у Бретонській марці. Всі ці племена і народності економічно були пов'язані одне з одним, розмовляли різними мовами і перебували на різних стадіях розвитку феодалізму.

Кожна з територій імперії без постійного військового й адміністративного примусу не хотіла підкорятися владі завойовників. Тому Карл Великий проводив усе своє життя в походах, вирушаючи кожний раз туди, де виникала реальна загроза відпадання тієї або іншої території. З часом утримувати завойовані племена і народності ставало все важче. Неміцні, суто зовнішні зв'язки між окремими частинами імперії розірвалися через три десятиріччя після смерті імперії Карла Великого.

3. Кінець імперії. За Верденським договором імперія Карла Великого ділилась між трьома синами Людовіка Благочестивого: Лотарем I, Карлом Лисим та Людовіком II Німецьким. (Підписаний 11 серпня 843 року у місті Верден, що у сучасній Франції.)

Відповідно до договору, землі Франкського королівства були розділені так:

- **Лотару** дістались центральні області: центральна Італія, землі вздовж Рони та лівого берега Рейну, Ельзас, Бургундія, Прованс та деякі інші землі. Крім того, до нього відійшов імператорський титул батька.

- **Карлу Лисому** відійшли землі на заході від Рейну: Нейстрія, Аквітанія, Герцогство Васконія, Іспанська марка та деякі інші.

- **Людовіку II Німецькому** відійшли землі за схід від Рейну: Алеманія, Саксонія, Баварія та низка інших територій.

Після розподілу утворилось три держави: Серединне королівство (у 855 р. після смерті Лотара, розпалося на три королівства – Лотарингію, Італію, Прованс); Західне Франкське королівство (орієнтовно в цих кордонах утворилась сучасна Франція); Східне Франкське королівство (орієнтовно в цих кордонах утворилась сучасна Німеччина).

Запитання:

1. Де знаходилась держава франків?
2. Чому Карла Великого називають "батьком Європи"?
3. Назвіть головні реформи імператора.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

1. Причини походів.
2. Експансія хрестоносців на Схід.
3. Наслідки хрестових походів.

1. Причини походів. *Хрестовими походами* в історичній науці прийнято називати воєнно-колонізаційні експедиції європейських феодалів до країн Близького Сходу та проти слов'янських і балтійських народів.

Походи до країн Східного Середземномор'я тривали з 1096 до 1270 р. Зовні вони носили релігійний характер, оскільки метою походів офіційно вважалося визволення Палестини від "невірних" і повернення християнам "Гробу господнього".

Причинами хрестових походів були:

- політичні зміни, що відбулися в другій половині XI ст. на Близькому Сході;
- загальні економічні тенденції розвитку;
- загострення соціальних суперечностей у самій феодалній Європі.

На Сході Багдадський халіфат остаточно розпався в 1055 р. Інша велика держава – Візантія – переживала тяжкі часи. Новий імператор Олексій Комнін з політичних міркувань був згоден піти на возз'єднання церков під зверхністю папи. Отже, дві найбільші держави Сходу – Арабський халіфат і Візантійська імперія – не здавались хрестоносцям серйозною перешкодою. Більше того, одна з них (Візантія) навіть сама запрошувала європейських феодалів втрутитися в справи Сходу.

Та основною причиною хрестових походів було загострення суспільних суперечностей всередині самої Європи. Масі дрібного лицарства в XI ст. вже не вистачало земель, оскільки феодал звичайно переходив старшому синові, а молодші залишалися без спадку. Для цієї категорії походи на Схід здавались єдиним виходом із скрутного становища. Великим феодалам – князям і баронам – важливо було відвернути увагу лицарства, щоб запобігти уособицям і розколу всередині свого класу.

Бажання позбавитись кріпацтва, боргів, перспектива здобути на Сході землю спонукали десятки тисяч селян та міської бідноти йти в далекі країни. Європейські королі, найбільші феодали, а також численні лицарі відверто ставили своїм завданням створення нових феодальних держав на Близькому Сході, включаючи не лише арабський Схід, а й Візантію. Особливо активну участь у хрестових походах брали італійські міста, флот яких перевозив хрестоносців на Схід і постачав продовольство. Основною їх метою стало відкриття нових торговельних факторій та монополізація торгівлі зі Сходом. Католицька церква, надаючи хрестовим походам значення "священної війни", намагалася використати їх у своїх інтересах. Папству хрестові походи обіцяли низку пільг: політичне керівництво роздробленою феодалською Європою, величезні прибутки з новоутворених парафій, а також ліквідація конкуренції східної візантійської церкви. Наприкінці XI ст. розпочалось посилене проповідкування походів на Схід з метою захоплення Сирії і Палестини. Римський папа *Урбан II* у 1095 р. скликав церковний собор у *Клермоні*, на якому закликав вірян взяти хрест і звільнити "Гроб Господній" та "святию землю" від невірних. Папа обіцяв учасникам хрестового

походу відпущення гріхів, захист їхніх родин і майна, а також багату здобич, що чекала хрестоносців на Сході.

2. Експансія хрестоносців на Схід. Перший похід. Навесні 1096 р. у похід вирушили селяни з Північної і Східної Франції, Західної Німеччини. Погано організовані, слабо озброєні селяни не мали регулярного постачання продовольства. Рухаючись через рейнські та дунайські міста, хрестоносці вчинили єврейські погроми (у Кельні, Майнці та ін.). Грабунки продовжувались на території Угорщини, Сербії, Болгарії. Імператор *Олексій I*, побоюючись грабежів і насильств у Константинополі, переправив їх на малоазійський берег, де селяни в першій же битві з сельджуками були повністю розгромлені біля Нікеї. В цей час на Заході завершилось формування феодално-лицарських загонів, які в серпні 1096 р. виступили в похід. Було сформовано чотири хрестові війська (з Лотарингії на чолі з герцогом Готфрідом IV Бульйонським; норманське з Південної Італії на чолі з князем Боемундом Тарентським; з Південної Франції на чолі з графом Тулузи Раймундом IV Сен-Жіль; з Північної та Середньої Франції на чолі з герцогом Робертом Нормандським, графами Етьєном Блуазьким і Робертом II Фландрським). Вони рухались трьома шляхами і тому остаточно зібрались у Константинополі лише навесні 1097 р. Влітку 1097 р. лицарське ополчення переправилось до Малої Азії, де у битві біля Дорілеї 1 липня хрестоносці розбили турків. Протягом двох років напруженої боротьби хрестоносці завоювали Антіохію, Едесу, і *15 липня 1099 р.* вони штурмом взяли Єрусалим, пограбувавши місто і перебивши більшу частину його населення. Внаслідок завоювань хрестоносці заволоділи всім східним узбережжям Середземного моря (Єрусалим, Антіохія, Тріполі, Едеса, Тір, Сідон, Акра, Бейрут, Хайфа та ін.). На цій території було утворено 4 держави, головною з яких вважалось *Єрусалимське королівство*, до складу якого формально входили три інші держави – *Едеське графство (1098–1144)*, *Антіохійське князівство (1098–1268)* та *графство Тріполі (1109–1289)*, які існували як васальні володіння. Кожна з цих держав була поділена на баронії, які поділялись на лицарські лени. В королівстві було складено особливу феодалну конституцію, яка регулювала відносини молодших феодалів до їх сеньйорів і самих баронів та князів до короля. Ця конституція дістала назву *Єрусалимських асиз*. В асизах було визначено, яку кількість днів на рік лицар повинен нести військову службу. Встановлено порядок одержання феодалів у спадщину. Короля обирала рада найбільших феодалів, яка називалась Вищою палатою, що була одночасно верховним судом феодалів. Таким чином, на сході європейці створили державу, до якої перенесли феодалні відносини у класичній формі. Значні земельні володіння здобуло католицьке духовництво. Латинський (католицький) єрусалимський патріарх був другою особою в королівстві після короля. Велику користь в результаті завоювань хрестоносців здобули італійські міста. Генуезці і венеціанці взяли під контроль всю торгівлю в Сирії та Палестині, витіснивши арабів і візантійців. Вони ж одержали частину земельних володінь, звичайно, у приміських зонах. На противагу феодалам, італійські городяни самі вели господарство на здобутих землях. Вони розводили тут плантації найцінніших культур (бавовник, цукрову тростину, маслини), використовуючи як робочу силу здебільшого працю рабів.

З метою організації захисту земель на Сході хрестоносці створювали постійне військо. Важливу роль у цьому відігравали духовно-лицарські ордени, що мали особливий чернечий статут. Ордени підпорядковувались безпосередньо папі. На Сході було організовано три ордени. У 1113 р. орденський статут одержав італійський *Орден госпітальєрів, або іоаннітів* (на честь свого патрона – св. Іонна). Спершу госпітальєри дійсно ставили своєю метою обслуговування госпіталів, де лікувалися паломники, але пізніше цей орден перейшов до суто воєнної діяльності. У 1128 р. виник *Орден тамплієрів, або храмовників*. Його приміщення знаходилося на території, де, за переказом, знаходився храм царя Соломона. Третій орден, що складався з німецьких лицарів, був заснований значно пізніше, у 1190 р., і мав назву *Німецького, або Тевтонського*, ордену. На початку XIII ст. Тевтонський орден перебрався до Європи, обравши місцем своєї діяльності береги нижньої Вісли, куди його запросили польські феодали для боротьби проти місцевих "язичників" – прусів.

Незважаючи на додаткову силу у вигляді духовно-лицарських орденів, становище Єрусалимського королівства було дуже хитким. Найбільшої могутності це королівство досягло в 30–40-х роках XII ст. Та вже в 1144 р. значну частину його володінь (Мала Вірменія з Едесою) захопили турки. Єрусалимський король звернувся до папи з проханням закликати на допомогу проти турків нових лицарів з Європи.

Відповіддю на це став *Другий хрестовий похід 1147–1149 рр.*, у якому взяли участь французький король *Людвік VII* і німецький імператор *Конрад III*. Незважаючи на значні військові сили, хрестовий похід закінчився цілковитою невдачею. Хрестоносці намагалися здобути Дамаск, що загрожував Єрусалиму, але це їм не вдалося. У 1187 р. Єрусалим захопив султан *Саладін*, що створив велику державу, до якої увійшли Єгипет, частина Сирії, Месопотамії, і намагався ліквідувати Єрусалимське королівство. Проти Саладіна в Європі було зорганізовано *Третій хрестовий похід (1189–1192)*, який очолили три європейські володарі – французький, англійський і німецький королі. Фрідріх I Барбаросса не дійшов до Палестини, потонувши у 1190 р. під час переправи через гірську річку у Сирії. Німецькі загони, втративши короля, майже всі повернулися до Європи. Два інші королі – французький *Філіп II Август* і англійський *Ричард I Левове серце* – були давніми ворогами і тому не довіряли один одному. Найактивнішим у війні на Сході був Ричард I, який захопив о. Кіпр, після чого англійські війська разом з французькими взяли важливу фортецю Акру (1191) на узбережжі Середземного моря. Але після цього Філіп II Август залишив Палестину і повернувся до Франції. Ричард I, залишившись у Палестині, в битві біля *Яффи (1192 р.)* завдав серйозної поразки Саладіну, але Єрусалим здобути не вдалось. Ричард I уклав із Саладіном угоду, за якою європейцям було надано вільний доступ у священні для християн міста – Єрусалим, Віфлеєм, Назарет та ін.

Найважливішим результатом третього походу було завоювання західно-європейцями о. Кіпр. Сюди пізніше переїхав із Акри єрусалимський король зі своїм двором. Кіпрське королівство виявилось найміцнішим з усіх володінь хрестоносців, яке проіснувало до другої половини XV ст.

В XIII ст. папа *Інокентій III* закликав до *четвертого (1202–1204)* хрестового походу проти Єгипту. Венеція, яка вела вигідну торгівлю з Єгиптом,

але була зацікавлена в ослабленні Візантії, відвернула хрестоносців від їх початкової мети і підштовхнула їх на завоювання Константинополя. Скориставшись протиріччями всередині нової візантійської династії – Ангелів (що правили з 1185 р. після Комнінів), хрестоносці захопили у 1204 р. столицю Візантійської імперії і створили на південній частині Балканського півострова нову державу під назвою *Латинська імперія*. Як і Єрусалимське королівство, це була типова феодальна держава. На чолі імперії було поставлено північнофранцузького феодала *Бодуена Фландрського*. До імперії увійшло кілька великих васальних володінь: Фесалонійське королівство, герцогство Афінське, князівство Ахейське та ін. Значну кількість земельних володінь у Візантії здобула Венеція: частину Константинополя, м. Галіполі, Іонійські острови, деякі острови на Егейському морі, о. Крит, південно-західну частину Пелопоннесу.

Останні чотири походи засвідчили про згортання хрестоносного руху. В них брали участь лише окремі правителі і представники окремих країн. *П'ятий хрестовий похід проти Єгипту (1217–1221)* цікавий тим, що його організатори намагалися здійснити задум учасників четвертого походу. Спочатку учасники п'ятого хрестового походу вели воєнні дії в Палестині, потім перенесли їх до Єгипту, де хрестоносці захопили м. Дамієтту, але в результаті невдач змушені були звільнити захоплену ними частину долини р. Ніл.

Шостий хрестовий похід (1228–1229) був організований *Фрідріхом II Штауфеном*, якому дипломатичним шляхом вдалось повернути Єрусалим та деякі інші міста. Але вже у 1244 р. турки знову захопили Єрусалим, і він вже остаточно був втрачений для християн.

Сьомий і восьмий хрестові походи організовував французький король *Людовік IX* з метою зміцнити свій вплив у Північній Африці. У *сьомому поході (1248–1254)* Людовік IX здійснив наступ на Єгипет, але потрапив у полон і мусив виплатити за своє звільнення великий викуп. Під час *восьмого походу (1269–1270)* Людовік IX зосередив свої зусилля на облозі м. Туніс, але під час облоги у французькому таборі почалася чума і жертвою її серед багатьох інших став сам король. Це була остання значна військова експедиція європейців, що ставила собі за мету захоплення мусульманських територій на Близькому Сході під прапором хрестоносного руху.

3. Наслідки хрестових походів. Походи на Схід припинилися. Володіння хрестоносців одне за одним переходили до рук мусульман. У 1268 р. турки взяли Антіохію, у 1289 р. – Тріполі, у 1291 р. – Акру. Острів Кіпр, де жили "єрусалимські королі" після втрати Єрусалима, перейшов до венеціанців.

В цілому хрестові походи як військові експедиції закінчились повною невдачею. Заснувати міцну державу на Сході європейські феодали не змогли. Багато їх там загинуло. Майже всі захоплені території їм довелося залишити. Ганебний дитячий хрестовий похід приніс гибель дітей та рабство. Награбовані на Сході багатства сприяли розвитку європейської торгівлі на Середземному морі і в Європі та появи перших банків. В результаті їх було знищено монополію арабських і візантійських купців у близькосхідній торгівлі і встановлено гегемонію італійських, південно-французьких і каталонських міст. Хрестові походи сприяли ознайомленню європейців зі східною промисловістю і сільськогосподарською

технікою. Європейці засвоїли східні прийоми текстильного і металургійного виробництва, фарбувальної справи, парфумерії і виготовлення ліків, а також перенесли до Європи такі сільськогосподарські культури, як гречка, шафран, рис тощо. Для жителів Сходу, зокрема Візантії, походи принесли руйнування та тисячі загиблих. Загалом вони суттєво змінили геополітичну ситуацію в світі: значно ослабили Візантію та арабів і посили Європу та турків.

Запитання:

1. Назвіть причини хрестових походів.
2. Які ви знаєте хрестові походи, хто в них брав участь?
3. Яку роль відіграла католицька церква у цих подіях?
4. Вкажіть наслідки походів.

**ВИНИКНЕННЯ СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ
В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У XIII–XV СТ.**

1. Формування станово-представницької системи у Франції.
2. Зміни в управлінні Англією.
3. Станово-представницькі інституції в державах Піренейського півострова.

1. Формування станово-представницької системи у Франції. У період класичного середньовіччя в країнах Західної Європи відбулися суттєві соціально-політичні зміни, йшов процес політичної централізації, склалися нові політичні інституції. На поч. XIV ст. у Франції на зміну сеньйоріальній монархії прийшла нова форма – *станово-представницька монархія*, що було пов'язано з процесом політичної централізації, посиленням королівської влади, ліквідацією самовладдя феодалів і формуванням "третього стану". Новим станово-представницьким органом стали *Генеральні Штати* (далі – ГШ). Перше скликання станово-представницьких органів (назва "Генеральні штати" почала використовуватися з 1484 р.) здійснив *Філіп IV Красивий* у 1302 р. у зв'язку з невдалою війною у Фландрії, економічними труднощами і протистоянням з Римом. Періодичність скликання ГШ не була визначена, і це питання вирішувалося королем залежно від ситуації, що склалася. Вищі світські та духовні феодали запрошувалися особисто королем. Перші ГШ не мали виборчих представників від дрібного і середнього дворянства, а практика обрання депутатів від цих прошарків населення була введена пізніше. Вибори проводились від церков, конвентів монастирів та міст (по 2–3 депутати). Прибл. 10–15 % ГШ складали юристи. Питання, що виносилися на розгляд ГШ, і тривалість їх засідань визначалися королем. Король скликав ГШ з метою отримання підтримки станів з різних причин: боротьба з орденом тамплієрів (1308 р.), укладання угоди з Англією (1359 р.), релігійні війни (1560, 1576, 1588 рр.). Король давав запити з окремих законопроектів, хоча формальної згоди на прийняття королівських законів не вимагалось. Найчастіше ГШ скликалися, коли король потребував коштів і звертався до станів з проханням про фінансову допомогу або про дозвіл проведення

додаткового податку в межах одного року. В 1439 р. Карлу VII вдалося добитися згоди на збір постійної королівської талії. ГШ зверталися до короля з проханнями, скаргами, протестами, мали право вносити пропозиції, критикувати діяльність королівської адміністрації. В деяких випадках ГШ протистояли королю, ухиляючись від потрібних йому рішень. Тоді королі тривалий час не скликали їх (з 1468 до 1484 р., а після 1484 до 1560 р. взагалі не збиралися). Найбільш гострий конфлікт ГШ із королівською владою стався в 1357–58 рр. у період повстання жителів Парижа. ГШ, які переважно складалися із представників "третього стану", висунули програму реформ (*Великий березневий ордонанс*): збір і витрати грошей повинно проводитися самими ГШ; скликання ГШ тричі на рік і без згоди короля; обрання "генеральних контролерів", які б володіли повноваженнями контролювати діяльність королівської адміністрації, звільняти окремих чиновників і карати їх, включаючи смертну кару. Але після придушення *Паризького повстання* і *Жакерії в 1358 р.* королівська влада відхилила всі ці вимоги. В ГШ кожний стан збирався й обговорював питання окремо, і лише в 1468 та 1484 рр. всі три стани проводили спільні засідання. Голосування організовувалось за сенешальствами та баляжами, де і обиралися депутати. Якщо виникали протиріччя між станами, голосування проводилося за станами (один стан – 1 голос). Депутати наділялися імперативними мандатами і під час голосування дотримувалися інструкцій виборців, а після повернення із засідань звітували перед ними.

В XVI–XVII ст. у Франції проходить процес становлення абсолютистської монархії і ГШ фактично перестали функціонувати. В 1614 р. їх було востаннє скликано в період середньовіччя.

2. Зміни в управлінні Англією. В Англії в XIII ст. посилюється процес централізації і концентрації влади в руках монарха. На відміну від Франції англійські королі не були готові залучати стани до управління, тому в Англії цей процес проходив у гострій соціально-політичній боротьбі. Основними етапами цієї боротьби був конфлікт 1215 р., який завершився прийняттям Великої хартії вольностей та громадянська війна 1258–1267 рр., що призвела до появи парламенту.

1-й етап боротьби припав на правління *Іоанна Безземельного (1199–1216)*. Конфіскація земель, арешти та страти феодалів, потурання феодалних звичаїв викликало невдоволення баронів. Їх підтримала церква, незадоволена втручанням короля у церковні вибори, а також лицарі та міщани, які страждали від свавілля королівської адміністрації та постійних поборів. До цього додалися: невдала зовнішня політика, втрата більшості територій на континенті, конфлікт з римським папою Інокентієм III 1207–1213 рр., який завершився капітуляцією короля, визнанням себе васалом Риму і щорічна контрибуція в 1000 марок сріблом. Все це призвело до повстання баронів (весна 1215 р.), яких підтримали лицарі і міста, включаючи Лондон. *15 червня 1215 р.* Іоанн був вимушений підписати *Велику хартію вольностей*, більшість статей якої відбивали інтереси баронів і духовенства. Статті Хартії визначали васально-ленні відносини короля і баронів; обмежували свавілля короля у використанні його сеньйоріальних прав, пов'язаних із землеволодінням. Король зобов'язувався: – дотримуватися свободи вільних виборів; – не брати із безпосередніх васалів великих поборів; – не збирати із своїх утримувачів додаткових коштів без згоди "загальної ради

королівства"; – підсудність графів і баронів лише суду "рівних", а не королівським судам присяжних; – не заарештовувати баронів, не конфісковувати їх майна і не проголошувати поза законом без рішення перів; – не втручатися в юрисдикцію сеньйоріальних судів; – створення комітету 25 баронів для контролю за королівською діяльністю, з правом проголошення війни королю; – створення ради королівства, яка б обмежувала короля у збиранні "щитових грошей" і т.д.

Королю і баронам заборонялося вимагати від лицарів більше служби, ніж передбачалося за звичаєм; містам підтверджувалися давні вольності і звичаї; купцям дозволялося вільне пересування і торгівля без зняття з них незаконного мита; вводилися єдина міра та вага.

Король помер, залишивши владу своєму малолітньому сину *Генріху III* (1216–1272), в правління якого розгорівся ще більший конфлікт (1258–1267 рр.), викликаний нескінченими поборами населення, щедрими пожалуваннями земель родичам короля-французам, дружбою з римським папою, який отримав право призначати представників вищого кліру в Англії. Навесні 1258 р. король вимагав від баронів виділення 1/3 державних прибутків для ведення війни в Італії, але це викликало загальне незадоволення. На раді у Оксворді барони за підтримки широких верств населення примусили короля підписати "*Оксвордські провізії*", які встановлювали режим баронської олігархії. За ними вся влада в королівстві переходила до рук Ради 15 баронів, без згоди якої король не мав права видавати жодного законодавчого акту. Крім цього, барони обирали 12 представників від лицарів і міст, які збиралися тричі на рік (Велика рада магнатів), і разом з ними обговорювати найважливіші державні проблеми. Проте безконтрольність баронів не задовольнила лицарів і міщан, які висунули перед королем низку своїх політичних вимог, які були прийняті у 1259 р. під назвою "*Вестмінстерські провізії*", які захищали жителів міст і лицарів від свавілля сеньйорів, але у наданні їм права брати участь в управлінні державою було відмовлено. Розраховуючи на протиріччя між баронами і лицарями, Генріх III відмовився дотримуватися "Оксвордських провізій", що призвело в 1263 р. до *громадянської війни*. На чолі опозиції стояв барон – *Симон де Монфор*, який спирався на підтримку всіх вільних станів. У 1264 р. у битві біля Л'юїсу повсталі розгромили королівське військо, а король Генріх III та його син Едуард потрапили в полон. Монфор став верховним правителем держави і в січні 1265 р. скликав у Вестмінстері перший станово-представницький орган – *парламент*, до складу якого, крім баронів і вищого духовенства, увійшло по два лицарі від кожного графства і по два міщанина від кожного великого міста Англії. Хоча громадянська війна тривала ще до осені 1267 р.

Англійський парламент остаточно склався за правління *Едуарда I* (1272–1307), який в 1295 р. скликав т. зв. "*зразковий парламент*", а в 1297 р. видав "*Підтвердження хартії*". Крім великих світських і духовних феодалів, яких запрошував сам король, до нього увійшли по два представники від міст і по два лицарі від 37 графств. В цей час функції парламенту, який збирався раз на рік або рідше, і його компетенція ще не були чітко визначені. Вони зводилися переважно до затвердження податків, виступав як вищий судовий орган і мав дорадчі права. До сер. XIV ст. англійські стани засідали спільно, а лише потім поділилися на дві палати. При цьому лицарі і представники міст утворили *палату громад*, а

світська знать – *палату лордів*. Англійське духовенство не виступало особливим елементом станового представництва, тому представники вищого кліру (архієпископи, єпископи, абати) увійшли до палати лордів, а нижче духовенство – до палати громад, що було особливістю англійського станового представництва. Початково при виборах не існувало виборчого цензу, але статут 1430 р. встановив, що на зібраннях графств, які обирали представників в парламент, можуть брати участь фригольдери з річним прибутком не меншим 40 шилінгів. Протягом XIV–XV ст. парламент отримав три важливі *повноваження*: 1) право на участь у виданні законів; 2) право вирішувати питання про побори із населення на користь королівської скарбниці; 3) право здійснювати контроль над вищими посадовими особами і виступати в окремих випадках як судовий орган. Виникнення станового представництва мало велике значення в процесі зростання централізованої держави і призвело до станової монархії в Англії.

3. Станово-представницькі інституції в державах Піренейського півострова. В державах *Піренейського півострова* в ході Реконкісти теж відбувається формування станово-представницьких інституцій. В *королівствах Леону і Кастилії* вже на ранньому етапі їх існування з'являється практика скликання *асамблей* за участю вищої церковної і світської знаті для обговорення питань законодавства, судочинства, збору податків і вирішення політичних питань. Інколи зібрання складалися лише із дворян або із духовенства, тоді воно називалося конвентом або конгрегацією. В сер. XII ст. (1137 р.) одне з таких зібрань, що складалося зі світської знаті, одержало назву *кортеси*, а в 1188 р. на засіданні Леонської курії за правління *Альфонса IX* вперше брали участь представники "третього стану", що поклало початок органам станового представництва на півострові. В кастильських *кортесах* представники міст почали брати участь лише з 2-ї пол. XIII ст. *Кортеси* скликалися не регулярно, а терміни їх сесій чітко не визначались.

Арагонські кортеси складалися з 4 *палат*. Селяни участі в їх роботі не брали. Особливістю станового представництва було існування в Арагонському королівстві постійного діючого органу – "*генеральної депутації*", який стежив за виконанням рішень *кортесів* між їх сесіями. *Кортеси* скликалися королем раз на 5 років. З часом цей термін скоротився до 2 років. *Кортеси* приймали присягу короля, приносили присягу спадкоємцям престолу, розглядали справи про приниження гідності короля або його посадових осіб, вотували надання монарху допомоги у вигляді позики, розробляли законопроекти. Для прийняття рішень вимагалася однастайність. Великі міста мали кілька голосів, а малі – по одному. За відсутності у короля спадкоємців *кортеси* збиралися на надзвичайну сесію, яка називалася парламентом. Арагонській знаті та каталонському патриціату вдалося перетворити *кортеси* на серйозну зброю опозиції королівській владі. Після укладання шлюбної унії між королевою *Ізабеллою Кастильською* та королем *Фердинандом Арагонським* у 1475 р. і посиленням абсолютистських тенденцій значення *кортесів* занепадає. З 1475 до 1503 р. вони скликалися лише 9 разів (з 1482 до 1498 р. взагалі не скликалися). На засідання все частіше запрошувалися лише представники міст. З 1538 р. дворянство і духовенство офіційно не було представлене в *кортесах*, за якими збереглося лише вотування

податків і позик королю. Подальший занепад кортесів відбувся в сер. XVII ст., коли їх позбавили права втручання податкову політику королівства.

Станово-представницькі інституції відіграли вагомую роль у процесі консолідації західноєвропейських держав, сприяли посиленню державної централізації та подоланню сепаратистських настроїв знаті.

Запитання:

1. *Опишіть станово-представницьку систему Франції.*
2. *Назвіть етапи формування парламенту в Англії.*
3. *Які зміни відбулися в інших державах?*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ НОВОГО ЧАСУ

1. **Поняття абсолютизму.**
2. **Основні риси абсолютизму.**
3. **Національні особливості абсолютизму.**

1. Поняття абсолютизму. Поняття "абсолютизм" походить від латинського *absolutus* і означає незалежний чи необмежений. Отже, абсолютизм – це режим, за якого влада правителя (короля, царя, імператора) не була обмеженою якимись інститутами держави. Сам правитель розглядається як єдине джерело законодавчої і виконавчої влади, причому виконавча влада здійснюється залежними тільки від правителя міністрами та іншими чиновниками. Правитель може самочинно встановлювати податки і стягувати їх та без будь-якої звітності, на свій розсуд витрачати зібрані кошти. Західноєвропейська абсолютна монархія виникла наприкінці середньовіччя як результат еволюції форм державного устрою, замінивши станову монархію.

Виникнення і хронологічні рамки існування. Нижня хронологічна межа абсолютизму нового часу може бути віднесена до кінця XV – початку XVI ст. Можна тут говорити про період "раннього абсолютизму" в XVI – першій половині XVII ст. Загальним для більшості європейських держав цього періоду було різке зростання централізаторських тенденцій. Це знаходило свій вияв у прискоренні процесів об'єднання державних територій навколо єдиного центру, в складанні відмінних від середньовіччя органів державного управління, в зміні ролі і функцій верховної влади в державі.

Наступний період – це період "розвиненого абсолютизму", що припадає на час з другої половини XVII – початку XVIII ст. Річ у тім, що Тридцятилітня війна і наступні затяжні війни цього періоду сприяли зміцненню абсолютизму в багатьох державах Європи. Війни вимагали великих витрат, значно збільшилася загальна чисельність армій, і вони ставали постійними. Знаходити покриття зростаючих витрат ставало все важче, особливо коли про це треба було питати дозволу в станово-представницьких зібрань. Правлячі верстви переконувалися, що зміцнення влади монарха є необхідною умовою ведення успішної зовнішньої політики та підтримання соціального спокою всередині держави. Разом з тим потребувала опіки і підтримки з боку монархії і зростаюча буржуазія, що не

ставала в опозицію до старого порядку. Варто також додати, що в цей період був досить значним взаємовплив теорії і практики абсолютистських монархій.

Наступний період в еволюції абсолютизму – це друга половина XVIII ст., яка увійшла в історію як епоха "просвітницького абсолютизму". Політика "просвітницького абсолютизму" виникла на ґрунті ідеології Просвітництва. Суть цієї політики полягала в тому, щоб, фактично не змінюючи державних форм абсолютизму, в рамках цих же форм згори проводити реформи в економічній, політичній, культурній сферах. Ці реформи були спрямовані на модернізацію, усунення найбільш застарілих і віджилих форм і інституцій: ліквідація інквізиції та ордену єзуїтів, секуляризація церковного майна, закриття монастирів, скасування податкових привілеїв дворянства і введення податків на дворянські та церковні землі. Значно зріс рівень народної освіти, введено принцип свободи совісті. А найголовнішим, мабуть, в цій політиці стало проголошення принципу рівності всіх перед законом, тобто створення рівного для всіх громадянського права. Тим самим у соціальній еволюції Європи прийшов край пануванню старих земельницьких верств. Проте проведення цієї політики не зняло політичної напруги в суспільстві. Французька революція XVIII ст. і наполеонівські війни, можна сказати, "добили" теорію і практику абсолютизму. Було зрозуміло, що деспотичний режим чи в просвітницькій чи не в просвітницькій формі своє віджив. Надалі в Західній Європі були тільки "рецидиви абсолютизму".

2. Основні риси абсолютизму. Тенденції розвитку європейської державності мали здебільшого загальний характер, що в кінцевому підсумку призвело до того, що абсолютизм у різних країнах мав риси, які були більш чи менш спільними для цих монархій.

Ця спільність виявляється в таких моментах:

по-перше, в протестантських країнах церква була повністю підпорядкована королівській владі, а в католицьких країнах можна говорити про союз монархії і церкви;

по-друге, абсолютизм, як правило, відібрав у станів їхні політичні права, проте, зрозуміло, залишив у всій недоторканості їхні феодалські права, які давали владу над селянами;

по-третє, абсолютизм придушив відцентрові сепаратистські прагнення феодалської знаті, обмежив вольності міст, ліквідував старі органи управління на місцях, розвинув систему управління провінціями з центру через потужний бюрократичний апарат;

по-четверте, зовнішньополітичні амбіції абсолютистських монархів вимагали створення чисельних постійних армій. З іншого боку, армія могла стати постійною тільки за умови посилення державного контролю за суспільними ресурсами. З часом армія ставала одним з найдовершеніших інструментів державної влади;

по-п'яте, конкретною і суто практичною була економічна політика абсолютистських монархій. Річ у тім, що для управління країною за допомогою чисельного чиновництва, для утримання чисельної армії, для війн, для потреб двору потрібно було дедалі більше грошей – все це потягло за собою традицію активного втручання держави у сферу економіки і становлення політики меркантилізму.

В основу політики меркантилізму було покладено:

а) турботу про торгівлю за простою формулою – "більше вивозити, а менше ввозити", тобто тоді держава буде одержувати більше грошей, ніж платити сама;

б) захист недостатньо сильної національної буржуазії у боротьбі з іноземною конкуренцією – тобто протекціонізм;

по-шосте, абсолютні монархії нового часу відзначалися розвитком придворного життя. Оскільки всі державні справи "замикалися" на особі абсолютного монарха, все залежало від його волі чи думки його найближчого оточення (родичі, фаворити, фаворитки), то стає зрозумілим небачене раніше зростання значення двору і загалом придворного життя. Французький двір задавав тон придворному і аристократичному життю всієї Європи.

3. Національні особливості абсолютизму. Якщо **Францію** можна назвати країною класичного абсолютизму, то інші держави відзначалися певною своєрідністю абсолютних монархій.

Англія:

- відсутність розгалуженої структури в системі державного управління;
- відсутність постійної армії;
- збереження значної політичної ролі представницького органу влади – парламенту;
- активне втручання абсолютизму в релігійну сферу;
- слабка протекціоністська політика.

Іспанія:

- жорстка централізована влада;
- активне втручання абсолютизму в релігійну сферу;
- домінування дворянства в політичній системі;
- активна зовнішня політика;
- протекціонізм у колоніальній політиці ("закрите море").

Німеччина:

- регіональний (князівський) характер абсолютизму;
- затримка централізації влади (до середини XVIII ст.);
- збереження регіональної автономії;
- значні відмінності між абсолютними монархіями країни у проведенні внутрішньої і зовнішньої політики;
- вплив конфесійного поділу Німеччини на політику абсолютних монархій.

Швеція:

- унікальна соціально-типологічна особливість – наявність чисельного вільного селянства і селянської палати в парламенті, що було одним з елементів балансу сил і сприяло (як виявилось) утвердженню абсолютизму;
- майже безперервна й ефективна робота парламенту;
- ліквідація особливих привілеїв аристократії;
- не було традиції безперервного розвитку абсолютизму (ліквідація в 1719 р., а відновлення після 1789 р.).

Данія:

- перехід до абсолютизму стався не еволюційно, а в результаті державного перевороту 1660 р. (свого роду абсолютистська революція);
- слабке і вкрай малочисельне дворянство (близько 0,2–0,3% від всього населення);
- центральний апарат управління функціонував за принципом колегіального керівництва, а не єдиноначальства, як в інших абсолютистських державах.

Роль і місце абсолютизму в історії. Абсолютні монархії в перші десятиліття свого існування відіграли прогресивну роль у консолідації нації, а покінчивши з сепаратизмом знаті і знищивши рештки політичної роздробленості, сприяли зміцненню держави, економічній єдності та успішному розвитку промисловості, торгівлі на основі нових, буржуазних відносин. Економічна політика абсолютизму (особливо протекціонізм) була вкрай необхідною для молоді буржуазії. А коли втручання абсолютистської бюрократії в економіку стало гальмувати капіталістичну еволюцію, буржуазія починала боротьбу за владу з абсолютними монархіями. Це свідчило про те, що абсолютизм уже своє віджив, а суспільство починало відокремлюватися від держави.

Абсолютизм, змінивши свій ідеологічний стиль після Французької революції XVIII ст., залишився основною формою організації влади і перейшов у XIX ст. Агонія вже "задубілого" абсолютизму розтяглася ще на декілька десятиліть завдяки перемозі європейської реакції у наполеонівських війнах. Зникнення цього анахронізму було тільки питанням часу.

Запитання:

1. *Що таке абсолютизм?*
2. *Яка періодизація європейського абсолютизму?*
3. *Чому темпи становлення абсолютизму були неоднаковими в різних країнах?*
4. *Що таке просвітницький абсолютизм?*

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ.: ОСНОВНІ ЕТАПИ, ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

1. **Передумови і періодизація революції.**
2. **Конституційний період революції (1640–1642 рр.).**
3. **Громадянські війни (1642–1648 рр.).**
4. **Інdependentська республіка (1649–1653 рр.).**
5. **Протекторат Кромвеля (1653–1659 рр.).**
6. **Друга республіка і реставрація Стюартів (1659–1660 рр.).**
7. **"Славетна революція" 1688 р.**

1. Передумови і періодизація революції. Протягом XVI ст. в Англії відбувався інтенсивний розвиток господарства. Спочатку перетворення охопили аграрну сферу. Так, аграрні відносини вперше стали комерціалізуватися, а земля дедалі більше розглядалася як джерело доходів. Земля ставала товаром.

На межі XVI–XVII ст. в Англії швидко розвивалися різні галузі промисловості. Головну роль у цьому прогресі відіграли нові технічні винаходи і вдосконалення, а найголовніше – перехід до нових форм організації виробництва, розрахованих на масове виробництво товарів. Капіталістичні форми організації промислового виробництва починають визначати обличчя англійського господарства. Варто відзначити значне зростання видобутку кам'яного вугілля, міді, солі, залізної руди і виробництва металу, скла, цукру, тканин і особливо сукна.

Однією з важливих передумов революції є ідеологічна, що розвивалася в Англії під прапором *пуританізму*, тобто боротьби за "очищення" віри (латин. *purus* – чистий). Англійський пуританізм був різновидом кальвінізму. Пуритани виступали за очищення церкви від католицьких обрядів і таїнств, від влади єпископів, від церковних судів, вимагали вільної проповіді, здешевлення церкви – одним словом, хотіли завершення реформації. Тим самим вони були проти тодішнього політичного і соціального устрою, бо главою церкви був король, а церква його владу освячувала і захищала. У пуританізмі було дві течії – поміркована (пресвітеріанство) і радикальна (індепендентство).

Політичні передумови революції готувала абсолютистська практика перших **Стюартів – Якова I** (1603–1625) і **Карла I** (1625–1649). У своєму трактаті "Істинний закон вільної монархії" Яків I підкреслив, що королівська влада є "божественного походження" і, крім того, абсолютною, необмеженою і безконтрольною ("король вище закону"). А парламент, на думку короля, – це є "головний суд короля і його васалів". У свою чергу, парламентська опозиція в "Апології палати громад" заперечила ці принципи абсолютизму, оголосивши верховним органом держави парламент на чолі з королем, а не короля без парламенту. Такі протилежні позиції призвели до виникнення конституційного конфлікту в Англії. Цей конфлікт загострився за Карла I, який в 1629 р. розпустив парламент і до 1640 р. його не скликав. Скликання Довгого парламенту в листопаді 1640 р. поклало початок революції, бо фінансова залежність короля змушувала його йти на нові і нові поступки парламенту.

Історія англійської революції має такі етапи:

Перший – 1640–1642 рр. – мирний або конституційний період, коли рішення парламенту (безперечно, революційного характеру) король змушений був схвалювати.

Другий – 1642–1648 рр. – етап громадянських війн (1-ма 1642–1646 рр., 2-га 1648 р.), коли дві спроби короля силою розгромити опозицію закінчилися цілковитим крахом і, більше того, підготували суд над Карлом I і його страту (30 січня 1649 р.).

Третій – 1649–1653 рр. – етап Індепендентської республіки від ліквідації палати лордів і монархії до встановлення режиму одноосібної влади О. Кромвелля.

Четвертий – 1653–1659 рр. – період Протекторату О. Кромвелля (або одноосібної влади) від Конституції грудня 1653 р. ("Знаряддя управління") до зречення влади Лорда-протектора сином О. Кромвелля Ричардом навесні 1659 р.

П'ятий – весна-осінь 1659 р. – період режиму т. зв. Другої республіки, від зречення Р. Кромвелля і до встановлення військової диктатури.

Шостий – осінь 1659 р. – весна 1660 р. – період підготовки і реставрації династії Стюартів на англійському престолі.

2. Конституційний період революції (1640–1642 рр.). Оскільки війна з Шотландією продовжувалася, а коштів на її ведення не було, король 3 листопада скликав новий парламент, який пізніше отримав назву Довгого, бо він не розпускався до 1653 р. Початок роботи Довгого парламенту можна вважати і початком революції, оскільки король міг отримати необхідні кошти тільки зі згоди парламенту. Розуміючи ситуацію, парламентська опозиція прагне отримати від короля гарантії на задоволення її вимог. Король змушений був поступатися.

У серпні 1642 р. король оголосив війну парламенту.

3. Громадянські війни (1642–1648 рр.). Початок громадянської війни був невдалим для парламенту, армія якого зазнала низки поразок. У вересні 1643 р. парламент уклав з Шотландією Урочисту Лігу і Ковенант. В Англії скасовувався єпископальний устрій церкви і вводився пресвітеріанський, як у Шотландії.

У січні 1645 р. парламент ухвалив Акт про створення армії "Нової моделі" (зразка), яка повинна була складатися з 10 полків кавалерії, 12 полків піхоти, 1 полку драгунів. Загалом армія мала нараховувати 22 тис. солдатів. До армії набиралися добровольці, які відзначалися пуританським духом і переконанням у справедливості своєї справи.

14 липня 1645 р. біля Нейзбі сталася вирішальна битва першої громадянської війни. Королівська армія була розгромлена, а сам Карл I втік на північ і здався шотландцям. Ця перемога була доповнена 24 лютого 1646 р. ухвалою парламенту про скасування палати феодалних опік, яка була інституцією феодалного права. Інакше кажучи, земельна власність в країні вийшла з-під королівської опіки і стала приватною власністю тих, хто нею володів. Щоправда, селяни легальних прав на землю не отримали.

Навесні 1648 р. почалася друга громадянська війна, яка тривала до вересня того ж року. Парламентська армія придушила виступи на півночі, у Вельсі і Кенті. Крім того, біля Престона були розгромлені шотландські війська.

2 грудня 1648 р. війська зайняли Лондон, а 6 грудня полковник Прайд зі своїми солдатами не допустили до парламенту тих пресвітеріан, які були за компроміс з королем. Відтепер більшість парламенту складали індепенденти. Слідом за тим було утворено спеціальний суд для розгляду справи короля. Суд звинуватив Карла I у спробі встановлення в Англії тиранії, у ліквідації прав і вольностей народу, у міжусобиці і державній зраді. *Короля було засуджено до смертної кари і 30 січня 1649 р. страчено.*

4. Індепендентська республіка (1649–1653 рр.). Палата громад 4 січня 1649 р. ухвалила рішення, за яким визнавалося верховенство нижньої палати над верхньою (тобто палати громад над палатою лордів) і над будь-якими владами взагалі (зокрема і над королівською). 17 березня 1649 р. королівська влада була скасована. 19 березня ліквідовувалася і палата лордів. 19 травня Англія була проголошена республікою. Виконавча влада передавалася **Державній раді**, де провідну роль грав **О. Кромвель**.

Індепендентське керівництво в армії, парламенті і Державній раді побоювалося поглиблення революції і не поспішало проводити демократичні перетворення. Тим часом ситуація в країні була складною. Громадянські війни і

криза господарства призвели до різкого погіршення становища народу. Левеллери різко критикували режим республіки. Лідер левеллерів Дж. Лільберн називав владу індепендентів "новими кайданами Англії". Бродіння знову охопило армійські частини. Спалахнули повстання окремих гарнізонів. Каральні заходи щодо повсталих здійснювали війська під особистим командуванням О. Кромвеля. Левеллерський рух був придушений. Ще однією перемогою О. Кромвеля і республіки був успіх у війні з Голландією. Оскільки режим республіки не викликав симпатій у Голландії, то в 1651 р. англійський парламент приймає важливий закон – "Навігаційний акт", спрямований проти голландської посередницької торгівлі. Закон дозволяв ввезення до Англії іноземних товарів тільки на англійських кораблях або на кораблях тих країн, де ці товари були вироблені. Голландія була тоді найбільшим перевізником світу, і такий закон завдавав їй надзвичайно дошкульного удару. Загострення стосунків між двома державами призвело до запеклої морської війни 1652–1654 рр. Англія отримала перемогу і змусила Голландію визнати Навігаційний акт.

5. Протекторат Кромвеля (1653–1659 рр.). 16 грудня 1653 р. О. Кромвель був проголошений главою держави – Лордом-протектором Англії, Шотландії й Ірландії. За новою конституцією, викладеною в документі (підготовленому Державною радою) під назвою "Знаряддя управління", Лорд-протектор разом з парламентом керували державою.

Виконавча влада доручалася Лорду-протектору і Державній раді, яку обирала Рада офіцерів. Лорд-протектор мав більше повноважень, ніж Карл I в 1641 р. (коли його владу стали обмежувати): він був головнокомандувачем армії і флоту; він контролював збирання податків; призначав на вищі державні посади; у перервах між сесіями парламенту видавав від свого імені укази, що мали силу закону; нові закони, прийняті парламентом, набували сили тільки після його схвалення; він тримав під контролем зовнішню політику і зі згоди Державної ради міг оголошувати війну чи укладати мир.

Внутрішня політика протекторату відзначалася до певної міри традиційністю. Було підтверджено скасування рицарського тримання, збережено копільд (копільдери залишилися як тримачі "по волі лорда"), стягувалася, як і раніше, церковна десятина. Продовжувалася практика обгороджування громадських земель. Біднякам, згідно з актом 1657 р., було фактично заборонено покидати рідний приход і прохати милостиню за його межами під страхом суду. Влітку 1655 р. країна була поділена на військові округи на чолі з генерал-майорами, які мали надзвичайні повноваження для "підтримання порядку".

Зовнішня політика періоду протекторату була здебільшого успішною. У квітні 1654 р. було укладено мир з Голландією, яка визнала статті Навігаційного акту. У липні 1654 р. було підписано вигідний торговельний договір з Португалією. Аналогічні договори згодом були укладені також з Данією і Швецією – і Балтійське море відкривалося для англійської торгівлі. 3 вересня 1658 р. помер О. Кромвель. Перед смертю він назвав ім'я наступника – ним став його син Ричард. Проте Ричард Кромвель не був таким видатним державцем, як його батько, і тому, розуміючи складність ситуації, навесні 1659 р. відмовився від влади на користь парламенту. Отже, режим протекторату припинив існування.

6. Друга республіка і реставрація Стюартів (1659–1660 рр.). Складення повноважень Лорда-протектора Ричардом Кромвелем і скликання палати громад часів 1649–1653 років означали відновлення режиму тепер вже Другої республіки. Новий парламент не зміг знайти порозуміння з верхівкою армії, яка володіла важелями влади в країні. За таких обставин знову спливає ідея відновлення "законної династії Стюартів".

Тим часом почалися переговори генерала Монка з Карлом II, що проживав у Голландії. Предметом переговорів були умови відновлення монархії. У м. Бреді Карл II підписав декларацію, де обіцяв (як майбутній монарх): збереження за новими власниками конфіскованих у роки революції земель корони, церкви і роялістів; надання свободи релігії; амністію всім учасникам революції.

25 квітня 1660 р. зібрався Конвент, більшість якого складали пресвітеріани і прихильники монархії. Конвент схвалив Бредську декларацію і проголосив **Карла II** законним королем. 26 травня новий король урочисто в'їхав до столиці. Реставрація Стюартів означала завершення революції, оскільки потягла за собою відновлення попередньої виборчої системи, попередньої палати лордів та англіканської церкви, тобто відновлення дореволюційних порядків.

7. "Славетна революція" 1688 р. Реставраційний парламент, чи Конвент (квітень-грудень 1660 р.), повернув конфісковані землеволодіння короні і церкві. Проте тільки деяким роялістам частково вдалося повернути земельні наділи. Тим же новим власникам, хто повертав набуті землі, надавали грошову компенсацію. У цілому ж назад були повернуті тільки ті землі, які продавалися державою. Конвент підтвердив акти Довгого парламенту (1646 р.) і Протекторату (1656 р.) про скасування палати феодалських опік і збереження інституту копігольду.

У свою чергу, король змушений був офіційно підтвердити "Велику хартію вольностей", "Петицію про права" та виняткове право парламенту встановлювати податки. Карл II не зміг відновити ліквідовані революцією суди королівської прерогативи, "Зіркову палату" і "Високу комісію", якими його попередники Яків I і Карл I боролися з опозицією абсолютизму.

Карл II весь час прагнув позбутися залежності від парламенту і відновити владу абсолютизму. Протягом другої половини 1660-х рр. поступово формується парламентська опозиція режиму Реставрації. Карл II у січні 1679 р. розпустив "Довгий парламент Реставрації".

На виборах нового парламенту перемогу отримала опозиція. Новий склад парламенту став поділятися на два угруповання (партії) – опозиційне і урядове. Тоді ж обидві партії отримали лайливі прізвиська, які за ними і закріпилися: опозиція – "віги" ("віггамори" – бунтівливі шотландські пресвітеріани), а урядова партія – "торі" ("зłodії", "розбійники" – ірландські повстанці).

У травні 1679 р. парламент прийняв закон Habeas corpus Act (назва від перших слів закону), за яким гарантувалася особиста недоторканість громадян і, в першу чергу, опозиціонерів.

Карл II розпустив парламент, як і наступні 1680 р. і 1681 р. Репресії проти вігів посилювалися. Проте страх перед новими смутами дав перевагу в парламенті торі, і після смерті Карла II королем став **Яків II** (1685–1688).

Торі і вігі виступили разом, щоб, здійснивши державний переворот, усунути Якова II та його сина від влади. Вони надіслали **Вільгельму Оранському** запрошення на англійський престол "для захисту протестантизму і свободи".

У жовтні 1688 р. 15-тисячне військо Вільгельма Оранського висадилося в Англії і 18 грудня увійшло в Лондон, а Яків II покинув Англію, перебравшись до Франції.

Установчий парламент, чи Конвент, почав роботу наприкінці січня 1689 р. Кількаденні суперечки в парламенті призвели до компромісного рішення: на престол було зведено і Вільгельма, і його дружину Марію з передачею фактичної влади Вільгельму III Оранському (1689–1702). Так стався державний переворот, що отримав назву "Славетної революції", бо ж відбувся без кровопролиття, без жертв.

Основним конституційним документом нового державного режиму став "Білль про права" (1689 р.). Основні його положення зводилися до такого:

- 1) будь-який закон чи будь-який податок йдуть тільки від парламенту;
- 2) тільки парламент звільняє з-під дії закону, скасовує закон чи призупиняє його дію;
- 3) встановлюється свобода слова і дебатів у парламенті, свобода подання петицій, а парламенту гарантується часте і регулярне скликання;
- 4) набір і утримання війська у мирний час можливе тільки зі згоди парламенту;
- 5) відновлювався і зміцнювався суд присяжних.

Таким чином, "Білль про права" поклав край столітнім суперечкам короля і парламенту, чітко розмежувавши прерогативи королівської влади та парламенту. Встановлювався режим конституційної чи парламентської монархії. Такий конституційний устрій відіграв надалі величезну роль у небувалому прогресі Англії у всіх сферах життя суспільства.

Запитання:

1. *Які передумови англійської революції?*
2. *Які причини громадянських війн в Англії?*
3. *Чому індепендентська республіка була недовговічною?*
4. *Дайте характеристику режиму Протекторату.*
5. *Чому за часів Реставрації не вдалося повернути дореволюційний режим влади?*
6. *Яке значення для майбутнього Англії мав "Білль про права"?*

ВІЙНА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ КОЛОНІЙ АНГЛІЇ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА УТВОРЕННЯ США

1. Колонізація Північної Америки. Суспільство і політична система колоній.
2. Економічний розвиток англійських колоній.
3. Нова колоніальна політика Англії. Виникнення антиколоніального руху.

4. Ідейна підготовка Американської революції.
5. Початок війни за незалежність. "Декларація незалежності".
6. Завершення війни за незалежність. Конституція США.

1. Колонізація Північної Америки. Суспільство і політична система колоній. Британська колонізація Північної Америки розпочалася у XVII ст. двома приватними акціонерними компаніями – Лондонською і Плімутською. Король Англії Яків I надав їм дозвіл на заселення нових територій у Новому Світі, причому власником цих територій повинен бути король, а колоністи – його підданими.

Перше постійне поселення виникло у 1607 р. і було назване на честь короля – Джеймстаун. Першою колонією стала Віргінія, а вже Карл I призначив туди першого губернатора. Слідом за першою колонією стали виникати й інші на атлантичному узбережжі Північної Америки. За характером заселення, соціальними стосунками і суспільною структурою колонії були трьох типів: королівські (Віргінія, Георгія), власницькі (Меріленд, Пенсільванія, Кароліна, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Делавер) і корпоративні (Массачузетс, Род-Айленд, Коннектикут, Нью-Гемпшир, Мен). Проте вже у 2-й пол. XVIII ст. більшість колоній знаходилося під безпосереднім управлінням королівської влади і губернатори призначалися королем. У трьох власницьких колоніях – Пенсільванії, Делавері і Меріленді – обрані колоністами губернатори затверджувалися королем. Збереглися і дві корпоративні колонії – Род-Айленд і Коннектикут.

Виконавча влада англійських королів здійснювалася за допомогою губернаторів, а законодавча – через королівські інструкції. У XVIII ст. дедалі частіше в управління колоніями став втручатися англійський парламент. Місцеве самоуправління в колоніях було представницького характеру й уособлювалося колоніальними асамблеями. Система самоврядування в колоніях базувалася на т. зв. "Мейфлаверській угоді" 1620 р. (за назвою корабля з першими переселенцями).

2. Економічний розвиток англійських колоній. У південних колоніях, де було мало робочих рук, а культивування тютюну, цукрової тростини, а потім і бавовнику вимагало значних трудових затрат, великі перспективи отримало застосування праці рабів. Спочатку це були раби за контрактом, проте швидко рабство невольників з Африки витіснило їх. Використання й утримання раба-негра було набагато дешевшим. Власністю рабовласника ставали і діти раба. Законодавство розглядало рабів не як людей, а як річ, рухому власність. Убивство негра не вважалося злочином для його хазяїна.

Можливість переселення на Захід та захоплення земель індіанців сприяли зростанню фермерських господарств. Переважали дрібновласницькі господарства. Товарними вони ставали дуже повільно внаслідок віддаленості від міських центрів, нерозвиненості шляхів сполучень та інших несприятливих факторів. Особливістю аграрних відносин було скваттерство – самозахоплення колоністами цілих земель. Все це призводило до стихійного і безперервного заселення західних земель.

У середньоатлантичних колоніях розвивалося зернове господарство. Були також металообробні мануфактури, суднобудівні підприємства, пивоварні.

Значного розвитку отримала в колоніях торгівля. До Європи вивозили листове залізо і чавун у зливках, мідь, руду, хутро, тютюн, індіго. До Вест-Індії – морепродукти, смолу, скипидар, зерно, м'ясо, худобу та інші товари.

У північних колоніях найбільшого розвитку отримали ремісничі і мануфактурна промисловість, суднобудування і судноплавство, морська торгівля. Вже на середину XVIII ст. третина всіх кораблів, що плавали під британським прапором, були збудовані в американських колоніях. Англія забороняла колоніям виробляти залізні вироби, але цю заборону обходили. І вже в 1775 р. в американських колоніях було більше доменних печей, ніж в Англії. Вивезення заліза в Англію в 1750 р. складало 3000 тонн, а в 1771 р. – 7250 тонн.

На середину XVIII ст. колонії у господарському відношенні сильно вирости і стали значною мірою самодостатніми і незалежними від поставок з метрополії.

3. Нова колоніальна політика Англії. Виникнення антиколоніального руху. На початку 60-х рр. англійський уряд розпочав реорганізацію управління колоніями. З 1762 р. було посилено митний контроль. Потім було введено жорсткі обмеження на прибережну торгівлю між колоніями і посилено боротьбу з контрабандою. Це викликало наростання невдоволення в колоніях. А в 1763 р. королівським указом вся західна територія від Флориди, Алеганських гір і до Квебеку оголошувалася індіанською і її колонізація заборонялася. Тим самим колоніальна адміністрація хотіла зупинити просування колоністів далі на Захід. Для жителів колоній це було вкрай неприйнятним, бо унеможливлювало звичну практику безперервного руху і колонізації західних земель.

Відповідно до законів 1765 і 1766 рр. колоністи були зобов'язані приймати на постій у своїх будинках англійських солдатів. Тоді ж, у 1765 р., англійський парламент ухвалив закон про гербовий збір, за яким на будь-яку друковану продукцію, юридичні документи про угоди накладалося мито, про сплату якого свідчила наклеєна гербова марка. Мешканці колоній відмовлялися платити гербовий збір. Виникає організований антиколоніальний рух. Представники колоній, зібравшись у Нью-Йорку, виступили проти такого оподаткування без представництва американців у англійському парламенті, бо ж за англійською традицією "немає податків без представництва". Зібрання оголосило бойкот англійських товарів. Скарги англійських купців на зростаючі збитки від зменшення торгівлі змусили парламент у 1766 р. скасувати закон про гербовий збір. Проте надалі уряд Англії продовжував провадити репресивну практику стосовно колоній.

4. Ідейна підготовка Американської революції. Паралельно з наростанням організованого опору в колоніях розвивалася ідеологічна підготовка революції, що виявилось перш за все у демократизації політичної практики. З'явилися невідомі раніше форми політичних дій народу: масові збори, мітинги і прийняття різних маніфестів і декларацій. Лідерами ідейного руху були **Д. Отіс, Б. Франклін, Т. Пейн, Т. Джефферсон**. Так, Д. Отіс доводив, що англійські "Білль про права" і "Хабеас корпус акт", які гарантували недоторканість особи, майна і житла, так само поширюються і на американців. Б.Франклін всебічно обґрунтував концепцію державного самоуправління північноамериканських провінцій, які він називає державами. Т. Пейн у памфлеті "Здоровий глузд" розвинув дві револю-

ційні доктрини: концепцію утворення незалежної американської держави і концепцію республіканізму, яка означала революційний злам старого порядку. Т. Джефферсон засуджував сваволю короля і англійської влади в Америці. Виступи і памфлети цих ідеологів патріотичного руху сприяли різкому зростанню розуміння необхідності радикальних змін в Америці.

В умовах наростання напруги в колоніях у березні 1770 р. сталося т. зв. "бостонське побоїще" – розстріл англійськими військами беззбройного натовпу. Після цього в колоніях значно прискорився процес створення політичних організацій. У вересні-жовтні 1774 р. у Філадельфії працював Континентальний конгрес – 55 делегатів від колоній. Конгрес надіслав королю прохання не вводити податків у колоніях без згоди їх представників і одночасно запропонував колоніям бойкотувати англійські товари.

5. Початок війни за незалежність. "Декларація незалежності". Проте невдовзі конфлікт переріс у збройну боротьбу. У **квітні 1775 р.** біля Бостона сталося перше значне збройне зіткнення англійської армії з колоністами. Звістка про це облетіла всі колонії і спричинила початок воєнних дій і в інших районах. У травні-червні 1775 р. працював другий Континентальний конгрес, який проголосував за початок бойових дій і мобілізував ополчення колоній на службу. Головнокомандувачем континентальної армії було призначено полковника Д. Вашингтона. 4 липня 1776 р. конгрес прийняв "**Декларацію незалежності**" – заяву про відокремлення від Англії і повну самостійність колишніх 13 колоній.

Початок війни склався для американців невдало – вони зазнали цілої низки поразок і були втрачені Нью-Йорк, Філадельфія, Бостон. Але у вересні 1777 р. біля Саратоги англійські війська були розбиті. Це окрилило американців і схилило Францію до укладення союзу зі США (1778 р.). Пізніше на боці США виступили Іспанія (1779 р.) і Нідерланди (1780 р.). Франція надіслала в Америку 6-тисячний загін, а флоти Франції й Іспанії вели бойові дії в океані. Ця допомога союзних держав виявилася вирішальною, і в 1781 р. біля Йорктауна основні сили англійської армії здалися.

6. Завершення війни за незалежність. Конституція США. У 1783 р. в Парижі було підписано мир. Англія визнавала 13 своїх колишніх колоній вільними і суверенними державами. Крім того, територія від Флориди до Канади і до Міссісіпі визнавалася юрисдикцією США.

Після війни країна знаходилася у стані економічного занепаду. Самостійні штати, діючи розрізнено, не могли налагодити належним чином торгівлю та стабілізувати фінанси. У свою чергу, уряд не мав ні бюджету, ні державного банку, щоб фінансово виправити ситуацію. І в 1786 р. у деяких північних штатах відбулися повстання фермерів і робітників. Це остаточно переконало політиків у тому, що діюча політична система не може забезпечити політичну стабільність країни.

Протягом 1775–1778 рр. всі штати виробили свої конституції. У 1777 р. конгрес виробив першу конституцію Сполучених Штатів, яка отримала назву "Статті конфедерації" і була схвалена всіма штатами в 1781 р. За конституцією, кожен штат мав майже всю повноту влади, а конгрес США по відношенню до окремих штатів був тільки консультативною установою. Проте реальний стан

справ у державі відразу ж виявив недоліки конституції і, зокрема, ключову проблему: як розмежувати місцеву владу напівсамостійних 13 штатів і владу центрального уряду. Настійливою необхідністю було прийняти не поправки до "Статей конфедерації", а нову конституцію США, бо треба було дати центральному уряду реальну владу.

У травні-вересні 1787 р. у Філадельфії проходив Конституційний конвент, який і виробив нову конституцію держави. Було ухвалено встановити три рівні гілки влади – законодавчу, виконавчу і судову, і врівноважити їх так, щоб якась з влад не могла взяти під контроль інші влади. Законодавчу владу здійснює конгрес, який складається з двох палат – палати представників і сенату. Виконавчу владу очолює президент, який обирається на чотири роки. Верховний суд міг скасувати будь-який закон, якщо він суперечить конституції. Основний закон визнавав принцип загального виборчого права, що надавалося чоловікам, які повинні мати власність – землю чи капітал.

Разом з тим Конституція не містила статей про права і свободи громадян, і це змусило вперше обраний конгрес в 1789 р. прийняти поправки на захист особи. На кінець 1791 р. десять поправок були ратифіковані 2/3 штатів і ці поправки доповнили текст конституції. Всі вони відомі як "Білль про права". У поправках йдеться про свободи слова, преси, віросповідання, мирних зібрань, захист від свавільних арештів, конфіскації майна, належний судовий розгляд справ та ін. Отже, основний закон країни закріплював ті перетворення, які дала незалежність.

Найважливішим результатом війни за незалежність чи Американської революції було те, що вона ліквідувала колоніальну залежність 13 англійських володінь та забезпечила їм державну самостійність і утворення нової держави – Сполучених Штатів Америки. Процес перетворень мав революційний характер, бо, з одного боку, було знищено колоніальну залежність від Англії, а з іншого – паралельно з цим здійснювалися кардинальні внутрішні зміни. Нова держава стала демократичною республікою.

Утворення США мало велике міжнародне значення. У результаті війни за незалежність утворилася перша в Америці самостійна держава, існування якої було надихаючим прикладом для піднесення національно-визвольного руху в іспанських колоніях Центральної і Південної Америки. Великий вплив революція справила також і на феодально-монархічну Європу, де передові демократичні і буржуазні кола вітали її та мріяли про здійснення таких перетворень, як і в Америці.

Запитання:

1. *Яким був характер суспільних відносин в колоніях?*
2. *Чому до середини XVIII ст. більшість колоній стали королівськими?*
3. *Чим було зумовлено посилення суперечностей в колоніях?*
4. *Чому військове зіткнення в колоніях було неминучим?*
5. *Яке значення мала "Декларація незалежності"?*
6. *Які основні положення конституції США 1787 р.?*

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVIII СТ.: ОСНОВНІ ЕТАПИ, ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

1. Передреволюційна ситуація у Франції.
2. Конституційний період революції (травень 1789 р. – серпень 1792 р.).
3. Республіканський період революції. Жиронда (серпень 1792 р. – травень 1793 р.).
4. Якобінська диктатура і Терор (червень 1793 р. – липень 1794 р.).
5. Термідор і Директорія (липень 1794 р. – листопад 1799 р.).

Революція 1789–1799 рр. підготовлювалася всім ходом суспільно-історичного розвитку Франції. У другій половині XVIII ст. французький абсолютизм дійшов повного розкладу. Влада короля була безмежною. Воля монарха була законом. Генеральні штати (парламент) не скликалися з 1614 р. Управління державою здійснювалося за допомогою численної бюрократії, яка підкорялася тільки королю. Масштабний у XVIII ст. розвиток капіталістичних відносин неухильно вимагав розширення внутрішнього ринку. Проте це було неможливим, оскільки село повністю, а місто частково були у полоні феодалських відносин. Отже, аграрне питання було однією з головних і злободенних проблем тодішньої Франції.

Перешкодою суспільного розвитку Франції був поділ населення на стани: (перший – духовенство, другий – дворянство, третій – решта населення, тобто селяни, ремісники, робітники, буржуазія, непривілейована інтелігенція). Перші два стани становили всього 4 % населення і були привілейованими – майже не платили податків і обіймали найвищі державні посади. Вкрай неоднорідним був третій стан. Буржуазія була найорганізованішою силою третього стану. Селянство складало до 75 % населення країни і вимагало землі і скасування феодалських повинностей. Отже, ліквідація станового устрою і феодалських порядків загалом були ще одним із завдань майбутньої революції.

У той же час французьке Просвітництво дало ідеї, які здійснили переворот у суспільній свідомості освіченої частини населення. В умовах повного несприйняття реформ правлячим режимом література і філософія неминуче стали опозиційними. Просвітителі піддали нищівній критиці ідеологічні підвалини феодално-абсолютистського ладу та його ключову опору – католицьку церкву. Ідеї просвітителів мали в тодішній Франції величезний революційний потенціал.

Після низки невдалих спроб вийти зі складного фінансово-господарського становища король **Людвік XVI** оголосив про намір скликати навесні 1789 р. Генеральні штати, щоб заручитися підтримкою реформ.

Революція 1789–1799 рр. має таку періодизацію:

1-й етап: 5 травня 1789 р. – 10 серпня 1792 р. Це початковий (монархічний) період революції – від початку роботи Генеральних штатів до повалення монархії;

2-й етап: 10 серпня 1792 р. – 2 червня 1793 р. Це республіканський (жирондистський) період – від повалення монархії до приходу до влади ультрареволюціонерів (якобінців);

3-й етап: 2 червня 1793 р. – 27 липня 1794 р. Це період яacobінської диктатури – від встановлення більшості яacobінського блоку в Конвенті до усунення його від влади;

4-й етап: 27 липня 1794 р. – 9 листопада 1799 р. Це період термідо-ріанського Конвенту та режиму Директорії – від ліквідації яacobінської диктатури до перевороту, який встановив постреволуційний режим – Консульство.

1-й етап. 5 травня 1789 р. розпочалися засідання Генеральних штатів. Депутати від третього стану відразу ж стали вимагати безстанових засідань і індивідуального голосування. 17 червня вони оголосили своє зібрання Національними зборами, а коли до цих зборів стали переходити духовенство і дворяни, то 27 червня Людовік XVI наказав всім депутатам увійти до складу Національних зборів. Це була перша перемога революції.

9 липня всі депутати оголосили себе Національними установчими зборами – тобто заявили про намір визначити новий устрій держави. Було утворено комісію для вироблення конституції.

Чутки в Парижі про нібито наміри двору розігнати Установчі збори призвели до збройного повстання в столиці і взяття 14 липня Бастилії – фортеці-в'язниці. Штурм Бастилії, а потім і зруйнування її стали символом революції і свідченням повалення абсолютизму народом. Влада в Парижі та слідом і в провінціях перейшла до рук революційних органів – Комун, які мали тепер і збройні сили – Національну гвардію. Після 14 липня на селі розпочалися селянські повстання. Аграрні безпорядки змусили Установчі збори прийняти в ніч з 4 на 5 серпня 1789 р. ухвалу про скасування станових привілеїв. Наступними декретами зборів ліквідовувалися всі сеньйоріальні повинності і залежність селян, ліквідовувалася церковна десятина і низка дворянських привілеїв, оголошувалася рівність всіх перед законом.

26 липня збори прийняли *"Декларацію прав людини і громадянина"*, в основу якої було покладено ідеї Просвітництва, проголошувався принцип народного суверенітету, рівності всіх перед законом, свободи слова, друку і зібрань. Всі ці зміни та *"Декларацію"* король затвердити відмовився.

Зміцнивши свої позиції наприкінці 1789 р., Установчі збори продовжили проведення реформ. Лідерами зборів тоді були маркіз Лафайєт, граф Мірабо і аббат Сійєс, які мали великий вплив на політику Установчих зборів. Протягом 1790–1791 рр. збори скасували станові привілеї, інститут спадкового дворянства, дворянські герби і титули, цехову систему, внутрішні митниці і не вигідний для промисловості Франції торговельний договір з Англією 1786 р., податкову систему і ввели три прямі податки: на земельну власність, рухоме майно і торговельно-промислову діяльність, було конфісковано і продано церковні землі.

Невдала спроба втечі за кордон королівської сім'ї у червні 1791 р., розстріл 14 липня демонстрантів, які вимагали встановлення республіки, – всі ці події значною мірою розкололи революційні сили і майже перекреслили дворічну роботу *Установчих зборів* над конституцією. Проте 3 вересня 1791 р. *Конституція була схвалена зборами*. Франція ставала конституційною монархією. *Законодавча влада належала Законодавчим зборам, а виконавча влада – королю й уряду*. Тепер Франція поділялася на 83 департаменти, влада в яких була виборною. Конституція підтвердила раніше прийняті зборами рішення.

1 жовтня 1791 р. почали роботу Законодавчі збори. Праве крило депутатів – це фельяни – партія фінансистів, промисловців, купців, судновласників, великих землевласників. Вони виступали на підтримку Конституції. Ліве крило – депутати, пов'язані з яacobінським клубом, і прихильники республіки. Більшу частину їх називали бріссотинцями (за ім'ям лідера – Бріссо), а пізніше жирондистами (чимало їх було обрано від департаменту Жиронда). Менша частина республіканців – це монтаньяри ("монтань" – гора, бо сиділи на верхніх рядах залу засідань), які дедалі більше переходили на ультраліві позиції.

Після невдалої спроби втечі Людовіка XVI за кордон Пруссія й Австрія, занепокоєні поглибленням революції у Франції, підписали у серпні 1791 р. у замку Пільніц (Саксонія) декларацію про захист французької монархії і були готові надати і військову допомогу. Такі наміри держав призвели до розмежування політичних сил у Франції. Королівський двір був зацікавлений у війні, бо була надія, що іноземні армії зможуть придушити революцію. Саме з ініціативи Людовіка XVI збори 20 квітня 1792 р. оголосили війну Австрії. У свою чергу, Австрія і Пруссія оголосили війну Франції.

2-й етап. На початку липня 1792 р. біля кордонів Франції з'явилися війська Пруссії й Австрії і виникла загроза інтервенції. Оскільки Людовік XVI не підписав декретів зборів проти емігрантів (які покинули країну, побоюючись за своє життя, і які були разом з арміями інтервентів) та проти священників, які не присягнули Конституції, то вина за інтервенцію лягла на короля. У Парижі виникла повстанська Комуна, яка закликала народ до походу на королівський палац, штурм якого 10 серпня 1792 р. змусив збори ухвалити відсторонення короля від влади. Повстання 10 серпня повалило монархію, і його можна назвати революцією в революції. Контроль над столицею був у руках Комуни Парижа, яка, спираючись на озброєних парижан, чинила тиск на Законодавчі збори, які видали декрет про скликання Національного Конвенту для вирішення питання про майбутній устрій держави.

Конвент почав роботу 20 вересня 1792 р. Спочатку з 750 депутатів 165 належали до *жирондистів* (лідери – Бріссо, Верньйо, Кондорсе), 110 – до *монтаньярів* (лідери – Робесп'єр, Дантон, Марат, Кутон, Сен-Жюст), а решта – безпосередньо до жодного з угруповань не входили. 21 вересня було ухвалено декрет про скасування королівської влади, а 22 вересня було проголошено республіку. Провідну роль у Конвенті відігравали жирондисти, які вийшли з яacobінського клубу, де відтепер перебували одні монтаньяри. І жирондисти, і монтаньяри (яacobінці) були демократами і республіканцями, прихильниками Руссо та ідеалізованих республік класичної давнини. У той же час, якщо жирондисти виступали за свободу особистості і були проти всемогутності держави (нехай і республіканської форми) та проти насильства в політиці, то монтаньяри були за політику залякування (терору) стосовно т. зв. "ворогів революції", за надання державі надзвичайних повноважень (диктатури).

З кожним тижнем роботи Конвенту боротьба за владу між жирондистами і монтаньярами загострювалася. Дії революційних армій восени 1792 р., які мали успіхи в Бельгії, на лівому березі Рейну і Савойї, давали жирондистам перевагу в Конвенті. Особливо загострилося протистояння цих двох угруповань у зв'язку з питанням про долю Людовіка XVI. Слідство у справі короля виявило плани

державного перевороту й інтервенції іноземних держав. Голосуванням у Конвенті (більшістю в один голос) **Людовік XVI** був засуджений до смертної кари і страчений 21 січня 1793 р.

Навесні 1793 р. внутрішнє і зовнішнє становище Франції різко погіршилося. Страта короля обумовила утворення широкої антифранцузької коаліції держав. Крім того, невдача революційної армії в Бельгії, а потім і перехід до австрійців головнокомандувача генерала Дюмур'є (близького до жирондистів) призвели до втрати завоювань осені 1792 р. Війська коаліції знову були біля кордонів Франції. Одночасно з цим на заході країни у департаментах Вандея, Бретань, Мен спалахнуло контрреволюційне повстання. Різко погіршилося й економічне становище. Дорожнеча і нестача продовольства спричинили хвилювання бідноти. На чолі руху стояв священник Жак Ру. Він і його однодумці вимагали покарання спекулянтів хлібом, скасування свободи вільної торгівлі, встановлення твердих цін на продукти харчування. За такий екстремізм учасників руху називали "шаленими".

Монтаньяри зуміли провести через Конвент низку декретів, переважно репресивного характеру – *створення революційного трибуналу*, про покарання смертю без суду і слідства "бунтівників", створення Комітету суспільного порядку, рішення якого були обов'язковими для уряду, було обмежено свободу друку і т. п.

3-й етап. Спроба жирондистів перехопити ініціативу спричинила повстання 31 травня – 2 червня 1793 р., організоване монтаньярами і Комуною Парижа. Арешт 22 лідерів жирондистів і "чистка" Конвенту дали монтаньярам-якобінцям перевагу в Конвенті.

Враховуючи складне становище, Конвент ухвалив декілька аграрних законів, зокрема, про розподіл громадських земель, про продаж конфіскованих у емігрантів земель, про безоплатне скасування всіх феодалських повинностей. Було прийнято нову, республіканську Конституцію, яка мала важливі особливості: замість представницького правління вводилися елементи прямої демократії, а принцип поділу влад замінили на єдність влад. Проте ця Конституція так і не набула чинності. Якобінська диктатура була в першу чергу військовою диктатурою – урядом національної оборони, який встановив у всій країні військову дисципліну. Її дух був висловлений в законі від 23 серпня 1793 р., який декретував, що поки країна знаходиться під загрозою вторгнення, все населення буде мобілізоване на військову службу.

Крім того, урядом проводилася цілеспрямована політика насильства і примусу до ворогів революції. Система заходів цієї урядової політики отримала назву "терор". За законом про підозрюваних від 17 вересня можна було заарештовувати людей не тільки за вчинені дії, а й навіть задуми. Загалом, *протягом 1793–1794 рр. жертвами терору стало до 40 тис. осіб*.

Терористичні заходи у поєднанні з ретельною організаційною роботою дозволили якобінцям перемогти і своїх внутрішніх ворогів, і армії коаліції. До кінця 1793 р. були розгромлені основні сили вандейців, придушено т. зв. "федералістський заколот" (очолюваний жирондистами). При цьому десятки тисяч людей загинули. Революційні армії на кінець 1793 р. відновили кордони Франції і знову перенесли воєнні дії за межі країни. У січні 1794 р. почався загальний

наступ на всіх фронтах. Вирішальна битва проти військ коаліції відбулася 26 червня біля Флерюса (Бельгія). Австрійські війська були розгромлені і слідом за тим вся Бельгія і лівий берег Рейну були зайняті французами. Це була перемога революційної Франції над коаліцією європейських монархій.

Посилення терору в квітні-червні 1794 р. поглибило суперечності в яacobінському блоці. Проти лідера яacobінців Робесп'єра виникає змова, яка була успішно здійснена 9 термідора (27 липня) 1794 р. Робесп'єр та його головні соратники були заарештовані і наступного дня страчені. Термідоріанський переворот перервав розвиток революції по висхідній. Тепер революція пішла на спад.

4-й етап. Термідоріанці закрили яacobінський клуб, повернули до Конвенту вцілілих жирондистів, придушили в 1795 р. два повстання населення столиці, яке виступало за повернення до терору. Влітку 1795 р. Конвент завершив свою роботу виданням т. зв. Конституції III року. Законодавча влада вручалася двом палатам – Раді п'ятисот і Раді старійшин. Було введено високий виборчий ценз. Виконавча влада була в руках Директорії – п'яти директорів, які призначали міністрів та інших виконавчих осіб. Політичні пристрасті стали вщухати. Було оголошено свободу культів. Пожвавлювалося господарство. До Франції стали повертатися емігранти і священники, що не хотіли присягати Конституції, як цього раніше вимагали революціонери.

Директорія, незважаючи на нібито конституційну легітимність, залишалася весь час завуальованою диктатурою, яка підтримувала свою владу репресивними заходами проти будь-якої сили, що їй загрожувала. Це була влада людей, які отримали вигоди і переваги під час революції і будь-що хотіли це зберегти. Директорія продовжила війну. У цьому вона вбачала засіб відволікання суспільства від внутрішнього безладу, а також засіб добування грошей внаслідок перемог армій і накладення контрибуцій на населення завойованих країн. Отже, за Директорії характер війни змінився: з революційних вони стали завойовницькими. Італійський похід генерала Н. Бонапарта завершився розромом австрійців у Північній Італії. У жовтні 1797 р. Австрія змушена була підписати мир з Францією. У результаті Франція утворила в Італії низку залежних від неї республік, а П'ємонт було приєднано до Франції. Пограбування завойованих територій давало Директорії величезні кошти.

Проте головний ворог Франції – Англія залишалася ще не переможеною. Намагаючись завдати їй дошкульного удару перед планованим завоюванням англійської Індії, було вирішено спочатку, захопивши Єгипет, створити там необхідний плацдарм для стрибка до Індії. Цю експедицію очолив Н. Бонапарт. Проте вторгнення в 1798 р. французьких військ у Єгипет, що був у складі Османської імперії, спричинило оголошення Туреччиною війни Франції. Слідом за цим Росія оголосила війну Франції, а Австрія дозволила перехід російських військ до Італії через свої володіння. Франція, у свою чергу, оголосила війну Австрії. Отже, в 1798–1799 рр. проти Франції утворюється друга коаліція держав.

До кінця літа 1799 р. російські і австрійські війська витіснили французів з Північної Італії, Південної Німеччини. Англійські і російські війська висадилися в Голландії. Франція постала перед загрозою втрати всіх своїх завоювань. Такі невдачі викликали загострення внутрішньополітичної ситуації. Директорія і законодавча влада стали конфліктувати, а це призвело до безладу в управлінні

державою. Пожвавилися вандейці, роялісти, якобінці. Країна знову опинилася на порозі громадянської війни. Виникає ідея встановлення сильної виконавчої влади через державний переворот.

Змовники зупинили свій вибір на постаті генерала **Н. Бонапарта**, який у вересні 1799 р. повернувся з Єгипту і сам думав про усунення Директорії. Переворот стався 18 брюмера (9 листопада) 1799 р. Законодавчі палати були розігнані. Потім декілька десятків депутатів були зібрані в ніч з 19 на 20 брюмера і було оголошено, що Директорія припиняє існування, а виконавча влада передається трьом тимчасовим консулам і створюється комісія для розробки нової конституції. Першим консулом став Н. Бонапарт.

Переворот 18–19 брюмера поклав край революційним потрясінням десятилітнього періоду і став важливим етапним рубежем політичного розвитку Франції. Тим самим було завершено революцію, яка мала величезні наслідки для майбутнього не тільки Франції, а й Європи. Прийняття ж нової Конституції в грудні 1799 р. ознаменувалося встановленням нового режиму – Консульства, або ж *військової диктатури* Н. Бонапарта.

Запитання:

1. *Які причини революції у Франції?*
2. *З якою метою було скликано Генеральні штати?*
3. *Яке значення мала "Декларація прав людини і громадянина" для поглиблення революції?*
4. *Що таке революційні війни?*
5. *Чому коаліція європейських держав програла війну?*

ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ

1. **Централізація держави за Івана Грозного (1533–1584 рр.)**
2. **Зміцнення абсолютизму за Петра I.**
3. **Просвітницький абсолютизм Катерини II.**

1. Централізація держави за Івана Грозного (1533–1584 рр.). Боярами в XVI ст. в Московській державі іменувалися члени Боярської думи, а раніше взагалі всі великі вотчинники. Дворянами називали до середини XV ст. дрібних адміністративно-судових слуг князів. Потім "дворяни" – ті, хто входить до Государевого двору – корпорація государевих служивих людей. У цей період монарх ділив владу з аристократією: "Цар вказав, а бояри приговорили". Через Боярську думу знать управляла в центрі і на місцях. Бояри одержували годування міста і повіти (тобто збирали мита собі). Новий цар взявся за абсолютизацію своєї влади.

1547 р. для держави був насичений значними подіями, які в певному сенсі повернули хід історії. У січні вперше за всю історію відбулося вінчання на царювання молодого князя **Івана IV**. У таїнстві цар був помазаний миром, що означало визнання обраності його Богом. Необмежена самодержавна влада тепер була в його руках.

У країнах Європи слово "цар" перекладали як "імператор", що дозволило Івану IV мати такий же статус, як і у правителя Священної Римської імперії. Це звеличувало його в очах іноземної дипломатії.

Самодержець сформував новий уряд, *Вибрану раду*, вузьке коло наближених до царя людей. Енергійно й рішуче вони навели порядок в оточенні Івана IV і взялися до здійснення важливих державних реформ. По-перше, була створена *система приказів – органів центрального управління* на кшталт сучасних міністерств. Кожний з приказів відповідав за певну галузь: Посольський – за дипломатичну службу, Розрядний – за військові справи, Чолобитний – за контроль над усіма іншими приказами і т. д.

У **1549 р.** був скликаний перший **Земський собор** – станово-представницький орган на зразок західноєвропейських парламентів, але без участі посланців міст. Він мав дорадчий характер і, не обмежуючи влади царя, слугував надійною опорою його політики. За рішенням Собору 1550 р. побачив світ новий Судебник. Уперше в Московській державі він оголосив єдиним джерелом права закон і встановив однаковий порядок суду по всій території царства. Новий Судебник став також черговим кроком у закріпаченні селянства. Він підтвердив норму попереднього Судебника (1497 р.) про перехід селян за тиждень до Юрійового дня (26 листопада) і тиждень після нього, але збільшив розмір "пожилого".

Суттєві зміни відбулися у військовій справі. Виникло перше російське постійне військо – стрільці, озброєні вогнепальною зброєю – пищалями і холодною – бердишем за спиною, мечем чи шаблею на боці. Гроші, зброю та обмундирування стрільці отримували від царя. Було обмежено місництво – отримання воєнних посад залежно від знатності та заслуг предків. Невдовзі до царського війська влилося донське козацтво.

Посилення самодержавної влади і створення стрілецького війська дозволили Івану IV активізувати зовнішню політику. У 1552 р. ціною великих зусиль він оволодів Казанським ханством, а в 1556 р. відбулося майже безкровне приєднання Астраханського ханства. Внаслідок цих перемог Московське царство знищило вогнища постійної агресії, отримало нові землі, відкрило собі волзький торговий шлях до країн Сходу. Настав час вступати в боротьбу за вихід до морського узбережжя. У 1558 р. почалася Лівонська війна. Спочатку Іван IV вів її дуже успішно: за півроку його військо вже стояло на березі Балтійського моря. Але успіх виявився нетривалим. Проти Росії виступили Польща, Швеція, Данія і Литва. Та й у Москві впливові члени Вибраної ради вважали війну помилковим кроком. Їм здавалося, що вона лише відволікає Росію від розв'язання головного завдання – завдання удару по Кримському ханству. Це загостило стосунки царя з Вибраною радою, але не припинило війни, яка закінчилася лише в 1583 р. цілковитою поразкою Росії. Іван IV віддав шведам Нарву, Івангород і ще декілька російських міст.

У той момент, коли між царем і Вибраною радою виникло непорозуміння щодо Лівонської війни, Івану IV вже виповнилося тридцять років. Він набув політичного досвіду та прагнув правити самостійно. Однією з головних рис характеру Івана IV стала нездатність стримувати себе, діяти в розумних межах. У нього все частіше траплялися напади люті, коли цар втрачав контроль над собою. Вибрана рада розпалась, і московський государ почав правити одноосібно.

Наступним кроком царя став перехід до політики "крутих заходів". На початку 1564 р. Іван IV, забравши головні церковні святині та державну казну, виїхав із сім'єю з Москви. Він оселився поблизу столиці й заявив, що зрікається престолу. Потім надіслав до Москви два послання. У першому цар звинуватив знать у зраді, казнокрадстві, небажанні захищати батьківщину. Другу грамоту Іван IV адресував простим москвичам, яких запевняв, що на них "гніву та опали ніяких немає". Це був продуманий політичний хід: викликати народні заворушення на свою підтримку. Аби уникнути їх, Боярська дума і вище духовенство вирушили до царя з проханням повернутися на престол. Іван IV погодився, але на нових умовах.

Опричнина. Віднині цар міг розправлятися зі своїми противниками на власний розсуд. З усієї державної території ("земщини") Іван IV отримав уділ, який існував окремо ("опріч") усіх інших земель. У його межах влада неподільно належала царю: існували окремі прикази, царський двір і військо. Резиденція Івана IV знаходилась у палаці, спеціально побудованому в центрі Москви. Усі прибутки з опричних володінь надходили до опричної казни. Опричники носили чорний одяг, а до сідла приторочували мітлу й собачу голову – символи своїх основних обов'язків: псами гризти царських ворогів і вимітати зраду з країни. Росія поринула у вир жорстоких переслідувань і кривавих страт.

Розправи розхитали військову систему Росії. Кращих воєвод було страчено, опричне військо успішно виконувало лише карні операції і погано протистояло зовнішнім ворогам. Усе це призвело до військової катастрофи. У 1571 р. кримський хан Девлет-Гірей підійшов до стін Москви і спалив міський посад. Загинули десятки тисяч людей. Через рік хан вторгся знову, й лише ціною неймовірних зусиль його вдалося зупинити. Перед лицем невдач Іван IV скасував опричнину і навіть заборонив згадувати саме слово. Опричнина і поразка в Лівонській війні довели країну до страшного спустошення.

Цар Іван IV три з половиною десятиліття володів абсолютною владою в Московській державі. Він ставив перед собою масштабні завдання і нерідко досягав успіху, але часто надто дорогою ціною.

2. Зміцнення абсолютизму за Петра I. Реформаторська діяльність Петра I, який правив з 1682 до 1725 р., розпочалась у першій половині XVIII століття і була пов'язана з утвердженням абсолютної монархії в Росії, а також щоб подолати відсталість країни, створити умови, що забезпечували б її національну незалежність, господарський і культурний розвиток та обороноздатність.

Вже у 1699 р. була проведена перша міська реформа, що вводила для міського населення самоврядування. Указ 1699 р. про організацію у Москві Бурмистерської палати, незабаром перейменованої в Ратушу, а в решті міст – земських ізб пояснював проведення міської реформи прагненням уряду захистити купців від багатьох приказних волокит і утисків. Реформа міського управління остаточно завершилася на початку 20-х рр. XVIII ст., коли у Петербурзі був створений Головний магістрат, що відав магістратами в інших містах. Ця реформа зміцнила й розширила права купецтва і тим самим сприяла розвитку торгівлі й промисловості.

У 1711 р. також був утворений новий найвищий орган виконавчої і судової влади – Сенат, який остаточно замінив Боярську думу. Сенат здійснював нагляд і керівництво роботою всього державного апарату також контролював судочинство. У свою чергу, за діяльністю самого Сенату слідкував генерал-прокурор, посада якого була встановлена у 1722 році. Генерал-прокурор призначав місцевих прокурорів для контролю за діями місцевої адміністрації. Протягом 1718–1721 рр. замість 44 старих громіздких приказів, що перед тим виконували функції центральних установ, у країні було створено 13 нових установ-колегій, що відали певними галузями управління. На чолі колегій були поставлені представники російської знаті і, зокрема, такі сподвижники Петра I, як О. Д. Меншиков, Я. В. Брюс, Г. І. Головнін, Д. М. Голіцин, Ф. М. Апраксін та інші.

У 1706–1709 рр. країна була поділена за адміністративно-територіальним принципом на губернії, які потім поділили на провінції. Таким чином, уся ця складна система органів влади й управління (від царя-імператора до провінційного воєводи) мала яскраво виражений станово-феодалний характер, забезпечувала активну участь дворянства у здійсненні офіційної політики, яку проводила абсолютна монархія на місцях.

Серед реформ Петра I однією з найважливіших була також військова реформа, суть якої полягала у створенні регулярної, національної армії та військово-морського флоту.

Початок війни зі Швецією і, зокрема, поразка російської армії під Нарвою у листопаді 1700 року сприяли реорганізації збройних сил країни. Помісне дворянське ополчення й стрілецьке військо були остаточно ліквідовані. Основу армії почали складати регулярні піхотні й кавалерійські полки, що формувалися на основі рекрутської повинності. Одягнені й озброєні вони були за єдиним зразком. Життя й служба були вже регламентовані загальноармійськими статутами. Головними з них були, зокрема, Воїнський (1716 р.) і Морський (1720 р.) статuti. Поряд з регулярною армією створювався й регулярний військово-морський флот.

Збройні сили Російської імперії формувались на основі рекрутської повинності, що вводилась у країні на початку XVIII ст. Суть рекрутської системи зводилась до того, що кожного року все оподатковане населення країни зобов'язане було з певної кількості душ (від 100 до 500) віддавати одного молодого рекрута на довічну службу в армію або флот.

Справою всього його життя було посилення військової могутності Московського царства і підвищення його ролі на міжнародній арені. Йому довелося продовжувати війну з Османською імперією, що почалася в 1686 р., вести багаторічну боротьбу за вихід Московського царства до моря на Півночі та на Півдні. У результаті Азовських походів (1695–1696 рр.) московськими військами був зайнятий Азов, і Московське царство вийшло до берегів Азовського моря. У тривалій Північній війні (1700–1721 рр.) Московське царство під керівництвом Петра I отримало цілковиту перемогу, здобувши вихід до Балтійського моря, що дало їй можливість встановити безпосередні зв'язки із західними країнами. Після Перського походу (1722–1723 рр.) до Російської імперії відійшло західне узбережжя Каспійського моря з містами Дербен і Баку.

З 1721 р. він став першим Всеросійським імператором.

Однак були і невдалі реформи у Петра. Так, була проведена церковна реформа, яка мала дві основні причини: політичну та економічну. Імператор хотів ліквідувати церковну автономію та її самостійну політичну роль в суспільстві, а також позбавити її економічної самостійності. 1700 р. помер патріарх Адріан, і Петро ліквідував патріарію, доручив церковні справи "місцелюбителю" Стефану Яворському й відновив 1701 р. скасований ще за Олексія Михайловича Монастирський приказ-установу, яка керувала монастирськими землями. На чолі його цар поставив світську людину боярина Івана Мусіна-Пушкіна і доручив йому управляти величезними володіннями церков та монастирів так, щоб збори з них йшли прямо до державної казни. У вищих церковних колах панували вихідці з українського та польського духовенства, н-д, Ф. Прокопович. Тоді ж таки було створено Духовну колегію – Святійший Синод. Пізніше ці реформи продовжила імператриця Катерина II.

3. Просвітницький абсолютизм Катерини II. При народженні: *Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург*, російська імператриця (1762–1796 рр.), дружина імператора Петра III, мати імператора Павла I. У 1762 р. Петро III став імператором та через 6 місяців він був убитий офіцерами гвардії внаслідок змови, а Катерину проголосили правителькою. Імператриця провела реорганізацію Сенату у 1763 р., церковну реформу (секуляризацію земель) у 1763–1764 рр., скасувала гетьманство в Україні (1764 р.). Очолювала "Комісію з Уложення" ("Комиссия об Уложении", 1767–1769 рр.). Видала "Установу для управління губерній..." у 1775 р., "Жалувану грамоту дворянству" (1785 р.) та "Жалувану грамоту містам" (1785 р.).

В результаті усіх реформ імперія зміцніла, змогла виплатити усі борги та виграла кілька війн з Туреччиною: укріпилась на Чорному морі, приєднала Кримське ханство та частину Грузії. Брала участь у *поділі Речі Посполитої*.

У 1772 р. Австрія, Пруссія та Росія уклали в Петербурзі угоду про поділ польських земель. Згідно з угодою, Австрія одержала Белзьке і Руське воєводства, а також частину Краківського й Сандомирського, Пруссія – Помор'я (без Гданська і Торуня) й частину Куявії та Великої Польщі, Росія – Східну Білорусь. Три країни, що здійснили поділ, обґрунтовували його "історичними правами" на захоплені області й "розкладом польської держави", керівництво якої, власне, тоді розпочало реформи. До того ж вони зажадали від Речі Посполитої затвердження поділу її власних земель.

Перший поділ польських земель ще не поклав кінець Речі Посполитій. Країна, хоча й втратила третину території і понад 30 % населення, мала всі умови для подальшого самостійного існування.

Новий поділ Польщі було оформлено угодою Росії та Пруссії в січні 1793 р. Росія отримала білоруські землі на схід від Двіни і Правобережну Україну. Пруссія захопила Гданськ, Торунь, частину Великої Польщі, Куявії та Мазовії з містами Гнезно, Познань, Каліш, Серадз, Плоцьк та ін. Як і за першим поділом, до Пруссії відійшли території з етнічно польським населенням, тоді як Росія захопила території, де поляки становили меншість. Кожна з держав наводила різноманітні аргументи, намагаючись обґрунтувати законність своїх "придбань".

За договорами 1795 р. між Росією, Пруссією і Австрією до першої відійшла Західна Волинь і Західна Білорусь, частину Литви і Курляндія; до другої – більша частина Мазовії з Варшавою й частина Литви; до третьої – Мала Польща. З 1795 р. не існує єдиної держави Польщі – вона перебуває в складі трьох держав: Росії, Пруссії й Австрії.

Через захоплення європейськими "просвітниками" її політику назвали "просвіченим абсолютизмом".

Запитання:

1. Охарактеризуйте правління Івана Грозного.
2. Назвіть реформи Петра I та оцініть їх.
3. Як правила Катерина II?

НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

1. Причини війн. Війни в Європі.
2. Похід Наполеона на Росію.
3. Віденська система миру.

1. Причини війн. Встановленню військової диктатури Бонапарта передувала низка чинників, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Серед них: соціально-економічне, політичне становище Франції в період правління Директорії й військові походи Наполеона, що відіграли помітну роль в його кар'єрі. Мова йде про італійський (1796–1797 рр.) та єгипетський (1798 р.) походи. До невдачі останнього додалося й різке погіршення військового й внутрішньополітичного становища Франції. Проти неї знову виступила **друга антифранцузька коаліція**, яка утворилася в 1798–1799 рр. Чергові вибори, що відбулися в квітні 1799 р., похитнули владу Директорії. В червні (преріалі) 1799 р. звільнили відразу трьох членів Директорії з п'яти.

Державний переворот був здійснений 9 листопада 1799 р. (18 брюмера). Директорія припиняла своє існування, а виконавча влада передавалася трьом тимчасовим консулам: Бонапарту, Сійєсу й Дюко. Законодавчі палати ліквідовувались і утворювалися дві законодавчі комісії, котрим належало розробити нову конституцію, проєкт якої був опублікований 13 грудня (22 фрімера VIII року республіки). Згідно з проєктом, виконавча влада різко посилювалась за рахунок законодавчої. Також запроваджувалась посада першого консула, тобто **Наполеона Бонапарта**, який зосереджував у своїх руках необмежені повноваження.

Забезпечивши нейтралітет Пруссії і Росії в травні 1800 р., Бонапарт на чолі армії вторгнувся через Альпи в Північну Італію. 14 червня він розбив австрійські війська в битві біля Маренго. Вже в лютому 1801 р. Австрія підписує з ним Люневільський мир, за яким відмовлялась від Бельгії, визнавала новий східний кордон Франції по Рейну і створені нею "дочірні республіки". Залишившись наодинці, Велика Британія також була змушена вступити з ним у переговори. Вони закінчились підписанням в Ам'єні угоди про мир 25 березня 1802 р. За нею Велика Британія зняла морську блокаду Франції, полегшивши їй торгівлю з

колоніальними країнами, але не визнала ні її нових "природних кордонів" на сході, ні її "дочірніх" республік.

Важливим кроком на шляху до перетворення консульської республіки на монархію було те, що в травні 1802 р. він отримав титул довічного консула. У червні 1801 р. з папою римським був підписаний договір, згідно з яким католицизм визнавався "релігією більшості французьких громадян", а церква відмовлялась від претензій на втрачене в роки революції майно. 18 травня 1804 р. Бонапарт проголосив себе імператором Наполеоном. 2 грудня 1804 р. в соборі Паризької богоматері відбулась церемонія коронації, для участі в якій прибув папа римський Пій VII.

У 1805 р. Великій Британії вдалося відновити **антифранцузьку коаліцію (третю)** європейських держав за участю Росії, Австрії, Неаполітанського королівства та Швеції. В цих умовах Наполеон відмовився від планів вторгнення на Британські острови з моря і направив свою "велику армію" проти ворогів на континенті. Під її натиском австрійці без бою віддали Відень, а після поразки об'єднаних російсько-австрійських військ в битві біля Аустерліца 2 грудня 1805 р. підписали з Наполеоном мир.

21 жовтня 1805 р. об'єднаний франко-іспанський флот був майже знищений британською ескадрою під командуванням адмірала Нельсона в морській битві біля мису Трафальгар поблизу берегів Іспанії. Ця поразка поклала край морському суперництву Великої Британії і Франції. Відтепер Велика Британія стала беззаперечною "володаркою морів".

В 1806 р. створюється **четверта антифранцузька коаліція**. Австрію, яка вийшла з війни, замінила Пруссія. Однак прусську армію французи вщент розгромили в битвах біля Йєни та Ауерштедта. Наприкінці жовтня 1806 р. Наполеон увійшов до Берліна. Тут він прийняв важливе рішення, покликане зрівняти шанси на перемогу з Великобританією після поразки в Трафальгарській битві: 21 листопада 1806 р. Наполеон підписав декрет про **континентальну блокаду**.

Згідно з цим декретом, на території Франції і залежних від неї країн заборонялась торгівля з Великою Британією. Це був винятково військовий захід, що став відповіддю на морську блокаду, оголошену цією країною проти Франції. Враховуючи великі обсяги британського експорту в країни Європи, Наполеон сподівався, що континентальна блокада підірве економічну могутність Великобританії, позбавить її можливості продовжувати боротьбу.

Незважаючи на окупацію Францією Пруссії, союзники продовжували війну. Чинячи опір, російська армія і рештки пруської відійшли через польські землі у Східну Прусію. Тут відбулася низка кровопролитних битв. Вирішальне значення для підсумків кампанії мала перемога французів біля Фрідланда 14 червня 1807 р. 7 липня французький і російський імператори підписали в місті Тільзіті договір про союз між Францією і Росією. В обмін на приєднання до континентальної блокади Олександр I заручився підтримкою Наполеона в війні проти Швеції і Османської імперії. Також була підписана франко-пруська угода, відповідно до якої Пруссія також приєднувалась до континентальної блокади. Крім того, вона втрачала свої польські землі, захоплені в результаті поділів Польщі в 1793 і 1795 рр. і з яких утворювалося Велике герцогство Варшавське.

Досягши своєї мети у зовнішній політиці на сході, Наполеон переніс головний удар на протилежний край Європи. В 1807 р. він в ультимативній формі вимагав приєднання Португалії до континентальної блокади.

В 1808 р війна охопила весь Піренейський півострів. Наполеон позбавив влади законного короля Іспанії Карла IV та його сина і спадкоємця Фердинанда, посадивши на іспанській престол свого брата Жозефа Бонапарта. У відповідь на ці дії іспанці повстали. І хоча Наполеонові, який увійшов в Іспанію на чолі 200-тисячної армії, вдалося придушити основні спалахи повстання, боротьба не припинилась. Вона набула форми народного опору – герильї.

Невдачами французів на Піренейському півострові вирішила скористатися Австрія. В 1809 р. вона разом з Великою Британією утворили нову **(п'яту) антифранцузьку коаліцію**. Однак у битві біля Ваграма Наполеон розбив австрійців і змусив їх уже в жовтні 1809 р. підписати тяжкий для них мирний договір: Австрія втрачала ряд територій, зокрема, і вихід до Адріатичного моря, зменшувала кількість своєї армії, сплачувала велику контрибуцію і приєднувалась до континентальної блокади.

В 1805 і 1810 рр. торгівельна політика Наполеона привела до економічних криз. Це змусило його узаконити контрабанду, яка стала життєвою необхідністю для багатьох галузей промисловості, прошарків населення і місцевостей Європи, шляхом видачі купцям спеціальних "ліцензій" на ввезення заборонених товарів.

2. Похід Наполеона на Росію. В 1812 р. так і не підкоривши остаточно народи Піренейського півострова, маючи за плечима безліч невирішених проблем на батьківщині, *Наполеон здійснив похід на Росію*. "Велика армія" Наполеона вторглась в Росію 24 червня 1812 р. Вона нараховувала понад півмільйона осіб: на 2/3 вона складалась із солдат союзних або залежних від Франції країн – німців, поляків, італійців, іспанців. План Наполеона полягав у тому, щоб розбити противника в серії "вирішальних" прикордонних битв, після чого продиктувати імператору **Олександрю I** мир на своїх умовах. Але російські воєначальники *Барклай-де-Толлі і Багратіон* ухилились від битви, яку намагався нав'язати Наполеон. Відступаючи, вони досягли об'єднання основних сил російської армії поблизу Смоленська.

Найбільша битва цієї кампанії відбулася **7 вересня 1812 р. біля села Бородіно**, коли французи наблизились до Москви на відстань декількох десятків кілометрів. Вона не дала суттєвої переваги жодній зі сторін. Головнокомандувач російською армією **М. І. Кутузов** готовий був поновити битву на ранок, але, дізнавшись про велику кількість вбитих і поранених, прийняв рішення про відступ і здачу Москви противнику без бою. У місті спалахнула пожежа. Крім того, французи грабували Москву та глумилися з її святинь.

Почекавши в нерішучості місяць, Наполеон 19 жовтня вивів армію з Москви й здійснив спробу прорватися до Калуги, де розміщувались продовольчі склади російської армії. Але, отримавши відсіч, він був змушений відступити по розореній "смоленській дорозі". У ході відступу "велика армія" перестала існувати. 26 грудня 1812 р. її рештки перетнули російський кордон в зворотньому напрямку.

Розгром "великої армії" в Росії став сигналом до створення **нової (шостої) антифранцузької коаліції**. До її складу ввійшли: Росія, Великобританія, Пруссія,

Швеція й Австрія. Основні сили наполеонівської армії були розбиті в "битві народів" під Лейпцигом 16–19 жовтня 1813 р. А в грудні 1813 р. 350-тисячна армія союзників вступила на французьку територію.

1 березня 1814 р. основні держави антифранцузької коаліції – Росія, Велика Британія, Пруссія й Австрія – підписали в Шомоні, маленькому французькому містечку, союзний договір, за яким вони зобов'язувались не вступати в сепаративні переговори з Францією і довести з нею війну до остаточної перемоги. Кожна з держав мала виставити по 150 тис. солдатів. Для Великої Британії був зроблений виняток: замість армії вона надавала союзникам щорічну субсидію в 5 млн ф. ст.

31 березня імператор Олександр I і прусський король Фрідріх Вільгельм III на чолі своїх армій увійшли до Парижа.

6 квітня 1814 р. Наполеон відмовився від престолу. За ініціативою Талейрана ще 1 квітня сенат сформував тимчасовий уряд, а 3 квітня оголосив про позбавлення влади Наполеона. Сенат 6 квітня запропонував престол королю Людовіку XVIII. 11 квітня союзники уклали в Фонтенбло угоду, за якою Наполеонові в довічне володіння віддавався острів Ельба в Середземному морі.

На початку 1815 р. Наполеон здійснив спробу повернення до Франції. 1 березня 1815 р. він висадився на півдні Франції біля міста Канни, а вже 20 березня проголосив відновлення імперії. 25 березня Велика Британія, Росія, Австрія, Пруссія уклали угоду, що означала утворення **сьомої коаліції**. У *битві біля Ватерлоо 18 червня* війська держав антифранцузької коаліції – Великої Британії й Пруссії завдали Франції остаточної поразки. 22 червня Наполеон підписав акт відречення на користь сина герцога Рейхштадського, а 8 липня Людовік XVIII знову урочисто в'їхав до Парижа. Так закінчились "Сто днів" нового перебування Наполеона при владі і завершилися наполеонівські війни.

3. Віденська система миру. В 1814 р. антифранцузька коаліція уклала угоду з Францією, за якою остання залишалася в кордонах 1792 р. (крім Ніцци та Савойї). В березні цього ж року союзники домовилися про зустріч у Відні для влаштування післявоєнного устрою Європи. Союзні держави Англія, Австрія, Пруссія, Росія вважали, що саме їм належить прерогатива в цьому питанні.

Навесні 1814 р. особливо активними були дії російської дипломатії, яка прагнула встановлення гегемонії на континенті. Олександр I мав домовленості з англійським і пруським королями щодо Віденського конгресу. Низка проблем, які слід було узгодити, стосувались польських земель і Саксонії. Ще в 1813 р. герцогство Варшавське звільнили російські війська. Позиція Олександра I полягала в наступному: оскільки Саксонія була союзником Франції, то Велике Герцогство Варшавське (ВГВ) повинно відійти до Росії; Саксонія відходила б під владу Пруссії – держави з найбільшим відсотком німців. Англія не хотіла, щоб Росія захопила австрійську і пруську Польщу. Австрія в свою чергу виступала проти посилення Пруссії. Погляди Австрії спрямовувались на її колишні італійські володіння і володіння на Балканах.

Літо 1814 р. минуло в перемовинах. Наприкінці вересня 1814 р. до Відня прибули 216 делегатів від більшості європейських держав. Конгрес відкрився 1 жовтня, але його учасники довго не могли дійти згоди. Створювались комітети зі спірних питань.

8 листопада 1814 р. російські війська залишили Саксонію, а 10 листопада їхнє місце зайняли пруські війська. У лютому 1815 р. король Саксонії відмовився від ВГВ і частину свого королівства передав Пруссії. Австрія отримала східні округи Галичини, Ломбардію, територію Венеціанської республіки, Трієст, володіння на Балканах і повертала собі частину Тіроля. Пруссія відмовилася від тієї частини Польщі, яка в 1807 р. складала ВГВ, крім Познані, а також оволоділа частиною шведської Померанії, колишнім Вестфальським королівством, містами по Рейну – Майну: Бонном, Тріром, Кельном. ВГВ ставало Царством Польським в складі Російської імперії. Цілу низку невеликих італійських держав було "перетасовано".

Як бачимо, держави пішли на взаємні поступки і компроміси. Цього, зокрема, вимагав і розгляд німецьких справ. Росія й Англія побоювались створення єдиної німецької держави. Натомість утворювався Німецький Союз. Проте це об'єднання було досить слабким. На Віденському конгресі вирішувались питання, що стосувались скандинавських країн. Норвегія передавалась від Данії до Швеції. Фінляндія закріплювалась в складі Російської імперії.

Віденський конгрес затвердив панування феодальної реакції в Європі і закріпив нове співвідношення сил в Європі. Всі міждержавні договори були зведені в один трактат – Заключний акт, підписаний 9 червня 1815 р.

Великі держави були зацікавлені в підтриманні їх власних інтересів. Міжнародна система, створена Віденським конгресом (вересень 1814 – червень 1815 р.) і укладеними восени 1815 р. договорами, встановлювала гегемонію великих держав Європи – своєрідну "пентархію", до складу якої ввійшли як чотири переможниці – Великобританія, Росія, Австрія і Пруссія (Четвертний союз), так і переможена Франція. В основу Віденської системи був покладений принцип "рівноваги сил". Водночас великі держави прагнули законсервувати сформований у Європі після розгрому Наполеона порядок і не допустити будь-яких його змін.

26 вересня 1815 р. російський імператор Олександр I, австрійський імператор Франц I і пруський король Фрідріх Вільгельм III підписали в Парижі так званий "Акт Священного союзу". Основною метою учасників "Акту" проголошувалося збереження кордонів європейських країн, встановлених Віденським конгресом, і боротьба проти всіх проявів "революційного духу". По суті – це спеціальний договір про союз європейських монархів проти революцій для підтримки абсолютизму, церкви і основ феодальної реакції.

19 листопада 1815 р., після підписання другого Паризького миру, до Священного союзу приєднався король Франції Людовік XVIII, а потім і глави більшості інших держав, зокрема Швеції-Норвегії і Данії. Велика Британія формально не ввійшла до Священного союзу, навіть виступала проти деяких його положень, але включно до початку 30-х рр. часто координувала свою зовнішню політику з його завданнями й брала участь в роботі конгресів.

У вересні 1818 р. союзники вирішили скликати дипломатичний конгрес для обговорення можливості зняття з Франції союзницької опіки. Конгрес відкрився в західнонімецькому місті **Аахен** 30 вересня 1818 р. і продовжував працювати до 21 листопада. Головними дійовими особами були: від Росії імператор Олександр I, від Австрії канцлер Меттерніх, від Великобританії Каспрі, від Пруссії канцлер Карл Август Гарденберг, а від Франції прем'єр-міністр і міністр закордонних справ герцог Арман Еммануель дю Плессі де Рішельє.

У ході конгресу між Росією і Францією 9 жовтня була укладена конвенція, за якою окупаційні війська союзників мали залишити Францію не пізніше 30 листопада 1818 р. Сума репарацій, що Франція зобов'язувалася сплатити після цього, визначалась в розмірі 265 млн фр. Незабаром після Аахенського конгресу в Німеччині, Італії і на Піренейському півострові з 1819 р. прокотилася хвиля виступів проти архаїчної системи управління. Ще більшого розмаху вони набули в Іспанії, Португалії й у Неаполітанському королівстві. Під тиском радикалів монархи були змушені піти на запровадження конституцій. Все це не могло не викликати занепокоєння лідерів Священного союзу.

У жовтні-грудні 1820 р. з ініціативи Меттерніха в **Троппау**, в Сілезії (сучасна Опава, Чехія), скликається другий конгрес Союзу. Він був безпосередньо пов'язаний з революційним повстанням у Неаполі в липні 1820 р., що безпосередньо загрожувало австрійському пануванню в Ломбардії і Венеції. Меттерніх наполягав на використанні австрійських військ для придушення революції, і 9 листопада Росія, Австрія і Пруссія підписали протокол і доповнення до нього, у яких проголошувався принцип збройного втручання у внутрішні справи інших держав у разі революцій, навіть без запрошення з боку їхніх урядів. Два інші учасники конгресу (Велика Британія і Франція) відмовилися визнати "принцип втручання" у такій необмеженій формі, але дали зрозуміти, що не перешкоджатимуть інтервенції в Неаполь. На вимогу Олександра I до протоколу було включене положення про збереження недоторканності Неаполітанського королівства.

У січні 1821 р. учасники конгресу переїхали до *Лайбаха* (сучасна Любляна, Словенія) для переговорів з італійськими монархами, де продовжили роботу до березня 1821 р. Обговорювали заходи для придушення революційних виступів у Неаполітанському королівстві, Іспанії та Греції. На прохання короля Обох Сицилій Фердинанда I, підтриманого Меттерніхом, учасники конгресу, незважаючи на супротив Великої Британії й Франції, прийняли рішення направити до Неаполя й П'ємонта австрійські війська, котрі відповідно в березні і квітні 1821 р. відновили там абсолютистський устрій і ліквідували ліберально-демократичні уряди. 2 травня 1821 р. Росія, Австрія і Пруссія підписали декларацію, яка підтверджувала принципи Священного союзу, насамперед принцип втручання в справи інших держав.

Після придушення неаполітанської революції найбільше турбували "пентархію" революційні події в Іспанії. *Останній, четвертий конгрес Священного союзу проходив у Вероні* (Північна Італія) *20 жовтня – 14 грудня 1822 р.* На цьому конгресі в першу чергу обговорювалися умови, за яких Австрія, Франція, Пруссія і Росія зобов'язувалися виступити проти революційної Іспанії, а також проблеми, пов'язані з повстанням у Греції й російсько-турецькому конфлікті, з торгівлею рабами-неграми і доля іспанських колоній у Південній Америці, де набирала обертів національно-визвольна війна.

Побоювання перед революційними виступами змусили Росію, Австрію і Пруссію натиснути на Францію, щоб та виступила від імені Священного союзу проти іспанської революції і поширила інтервенцію на іспанські колонії в Латинській Америці. Проте це рішення зустріло протидію Великої Британії, яка побоювалася появи французького конкурента на ринках Латинської Америки. У зв'язку з цим Велика Британія звернулася до США з пропозицією координувати дії. Результатом став виступ США з відомою "доктриною Монро".

Навесні 1823 р. французький експедиційний корпус увійшов на територію Іспанії й у травні оволодів Мадридом. Революція була придушена. Фактично інтервенція в Іспанію стала останнім успіхом скоординованих зусиль Священного союзу, всередині якого все виразніше почали проявлятися відмінності в підходах до вирішення міжнародних проблем.

Незважаючи на всі суперечності і протиріччя, позитивом стало те, що рішення Віденського конгресу і підписання трактату "Священного Союзу" – це перша проба сил щодо створення в Європі системи колективної безпеки, яка отримала назву Меттерніхівської від імені австрійського канцлера, чий вплив на європейські політичні процеси в той час був беззаперечним.

Запитання:

1. *Які ви знаєте антифранцузькі коаліції?*
2. *Назвіть переможні битви Наполеона.*
3. *Зазначте чинники, які привели до перемоги Росію.*
4. *Охарактеризуйте Віденську систему миру.*

РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧ. ХХ СТОЛІТТЯ

1. **Революція 1905–1907 рр.**
2. **Лютнева революція 1917 р.**
3. **Жовтнева революція.**
4. **Наслідки революцій.**

1. Революція 1905–1907 рр. Прискорювачем революції стала російсько-японська війна 1904–05рр., яка погіршила соціально-економічну ситуацію в країні. В 1905 р. була організована політична провокація (демонстрація робітників 22 січня з ультиматумом до царя, організована на кошти Японії), що призвела до революції. Протягом 1905 р. революція розвивалася по висхідній: від страйків, протестів до політичних виступів, збройної боротьби проти самодержавства. Почалася масовими першотравневими страйками, в яких взяло участь 220 тис. робітників у 200 містах країни. Під час страйку в Іваново-Вознесенську було створено Раду, яка стала фактично першою в Росії Радою робітничих депутатів. В червні піднялися на збройну боротьбу робітники Лодзі, Варшави, Риги, Одеси та інших міст. Селянський рух в січні–квітні 1905 р. охопив 17 % усіх повітів Росії. В Україні селянський рух за своїм розмахом посідав одне з перших місць у Росії. В серпні 1905 р. виникла масова революційна селянська організація – Селянська спілка. Вибухнули повстання на військових кораблях Чорноморського флоту – броненосці "Потьомкін" і судні "Прут". Всього влітку 1905 відбулося понад 40 революційних виступів солдатів і матросів. Царський уряд, наляканий піднесенням революційного руху, опублікував 17 жовтня Маніфест про скликання Державної думи та надання їй законодавчих прав, розширення виборчих прав громадян; оголошувалися демократичні свободи: свобода совісті, друку, зібрань та об'єднань. Однак у своєму ставленні до маніфесту російське суспільство не було єдиним. Отримавши гарантії конституційного правління і готуючись до

виборів у Думу, ліберальна опозиція проголосила створення політичних партій – конституційних демократів (кадетів) і "Союз 17 Октября" (октябристів) та намагалась перевести революційний рух на мирний конституційний шлях. Деякі політичні сили, зокрема більшовицька партія, пропагували радикальні методи боротьби з урядом, закликали до збройних виступів, відмовляючись брати участь у виборах. Активізувались і крайні праві, шовіністичні організації, насамперед "Союз русского народа", які організували низка антиєврейських погромів, проводили промонархічні та антисоціалістичні демонстрації. У 1907 р. революція пішла на спад.

Перша світова війна (1914–1918 рр.), організована європейськими монополістами, була основною причиною поширення протестних настроїв по всій Європі. До кінця війни впали відразу чотири імперії: Німецька, Австро-Угорська, Російська і трохи пізніше – Османська. В Росії війна не сприймалася ні народом, ні армією. Сформулювати її справжні цілі не міг навіть уряд. Початковий патріотичний порив, підкріплений поширенням антинімецької пропаганди, швидко зійшов нанівець. Періодичні поразки на фронтах, відступ військ, величезні людські втрати і наростаюча криза продовольства – все це викликало невдоволення народу і зростання кількості страйків. Породжена війною економічна руїна і загострення потреб народних мас викликали гостру соціальну напруженість у країні, зростання антивоєнних настроїв і крайнє невдоволення політикою царизму. Зовнішні вороги самодержавства відразу скористалися цією ситуацією для розгортання революції. Розпочався період буржуазної революції.

Паралельно йшла відповідна робота за кордоном. Англійці з 1908 р. розробляли план знищення монархії в Росії та подальшої колонізації країни. До 1911 р. подібний план було розроблено в Німеччині. Майбутніх керівників та організаторів виступів активно фінансували закордонні магнати (О. Парвус "Американська міжнародна корпорація", під керівництвом Варбурга та Моргана та ін.).

18 лютого робітники одного з найбільших заводів Петрограда, Путилівського, почали страйк, вимагаючи через зростання дорожнечі надбавки до зарплати. Ситуацією вирішили скористатися опозиційні думські діячі, які ще 14 лютого з трибуни Державної думи піддали різкій критиці бездарних міністрів і зажадали їх відставки. Думські діячі меншовик Н. С. Чхеїдзе і трудовик О. Ф. Керенський встановили зв'язок з нелегальними організаціями і створили комітет для проведення демонстрації 23 лютого. У цей день застрайкували 128 тис. чол. 50 підприємств – третина робочих столиці. Відбулася демонстрація, яка мала мирний характер. У центрі міста був проведений мітинг. Влада, щоб заспокоїти народ, оголосила, що в місті достатньо продовольства і підстав для занепокоєння немає.

Наступного дня страйкувало вже 214 тис. робітників. Страйки супроводжувалися демонстраціями: колони демонстрантів з червоними прапорами і співом "Марсельєзи" прямували до центра міста. Активну участь у них брали жінки, які вийшли на вулиці з гаслами: "Хліба!", "Миру!", "Свободи!", "Поверніть наших чоловіків!". 25 лютого страйки охопили понад 300 тис. осіб (80 % робітників міста). Демонстранти йшли вже з політичними гаслами: "Геть монархію!", "Хай живе республіка!"

28 лютого на боці повсталих опинилися 127 тис. солдатів, а 1 березня – вже 170 тис. солдатів. 28 лютого були взяті Зимовий палац, Петропавлівська фортеця, захоплений арсенал, з якого було роздано 40 тис. гвинтівок і 30 тис. револьверів. На Ливарному проспекті були розгромлені і підпалені будівлі Окружного суду та Будинку попереднього ув'язнення. Палали поліцейські ділянки. Багато поліцейських і жандармів були арештовані. З в'язниць випустили в'язнів.

Увечері 28 лютого, в умовах революції, Родзянко, голова Державної Думи, запропонував оголосити про взяття Тимчасовим комітетом Державної думи на себе урядових функцій. У ніч на 28 лютого Тимчасовий комітет Державної думи звернувся до народів Росії з відозвою, що він бере на себе ініціативу "відновлення державного і громадського порядку" та створення нового уряду.

Також почала діяти *Петроградська Рада* як орган революційної влади. 28 лютого з її ініціативи були створені районні комітети Рад. Були сформовані військова і продовольча комісії, озброєна міліція, встановили контроль над друкарнями і залізницями. Рішенням Петроградської Ради були вилучені фінансові кошти царської влади і встановлено контроль над їх витрачанням. У райони столиці були послані комісари від Ради для встановлення в них народної влади.

Реально влада перейшла до Тимчасового уряду на чолі з князем Львовим. *2 березня на вимогу Тимчасового уряду цар Микола II підписав маніфест про зречення престолу* на користь брата, який також відмовився. З самодержавством було покінчено. Офіційно діяв Тимчасовий уряд і Петрорада, тобто встановилося *двовладдя*. Міністри Тимчасового уряду не могли встановити порядок у державі. Самоврядування Рад на підприємствах і в армії призвело до підриву дисципліни і розгулу злочинності. Питання подальшого політичного розвитку країни залишалося невирішеним. Нова влада підходила до цієї проблеми без особливого ентузіазму.

1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою. Для зміцнення виконавчої влади було створено Директорію – Раду п'яти. Це була спроба переходу до авторитарного режиму. Прем'єр-міністром був О. Керенський.

14 вересня 1917 р. розпочала роботу Демократична рада, на якій було створено Тимчасову Раду Республіки – парламент. Проте в результаті закулісних перемов з лідерами несоціалістичних партій було сформовано уряд, до складу якого ввійшли 10 міністрів від несоціалістичних партій. Головою знову став О. Керенський. Таким чином, правлячі кола взяли курс на створення "режиму сильної влади".

Установчі збори, які повинні були визначити подальшу долю країни, було зібрано лише в кінці листопада 1917 р. Ситуація на фронті ускладнилася. Підтримуючи рішення Рад, солдати перестали коритися офіцерам. Рівень дисципліни та мотивації у військах різко знизився. Разом з тим Тимчасовий уряд не поспішав завершувати війну.

Вирішальним переломом в житті країни і першою суттєвою передумовою для Жовтневої революції 1917 р. став приїзд **В. І. Леніна** в Росію (квітень 1917 р.). Саме тоді почалося стрімке зростання активних дій більшовицької партії (РСДРПб). Для досягнення своєї мети більшовики охоче використовували прорахунки влади. 18 червня фронт пішов у масштабний наступ, що розпочався

успішно, але в результаті повністю провалилося. Вимушені відступати, російські військові зазнали величезних втрат.

Наприкінці липня 1917 р. головнокомандувачем російської армії був призначений Л. Корнілов, який користувався хорошою репутацією серед солдатів. Керенський з Корніловим планували спільними зусиллями врятувати вітчизну. Однак через те що їм не вдалося поділити між собою владу, мета так і не була досягнута. 26 серпня Корнілов направив свої війська на Петроград. Тоді Керенському нічого не залишалося, як звернутися за допомогою до своїх ідейних ворогів – більшовиків, які могли вплинути на солдат столичного гарнізону.

Масові страйки робітників і селян супроводжувалися погромами і розправами над заможними співгромадянами. По всій країні ради робітничих і військових депутатів переходили на бік більшовиків. Вибравши найбільш вдалий момент, Володимир Ленін (Ульянов) з **Левом Троцьким** (Лейба Бронштейн) виступили за захоплення влади. (27 березня 1917 року Троцький попрямував до Росії на норвезькому пароплаві "Хрістіаніафьорд" через канадський порт Галіфакс. У Галіфаксі його, однак, інтернувала британська влада – за однією з версій, причиною затримання стала відсутність російських документів (на думку Ентоні Саттона, Троцький мав американський паспорт, виданий нібито особисто президентом Вудро Вільсоном, з доданими візами для в'їзду в Росію.

Заарештований в липні 1917 р. за організацію безладів, 15 вересня Тимчасовим урядом був випущений з в'язниці.) У Петрограді його було обрано членом ЦК більшовицької партії і головою Петербурзького військово-революційного комітету, що керував Жовтневим переворотом. 10 жовтня 1917 р. відбулося чергове засідання ЦК РСДРПб, на якому був присутній В. Ленін, котрий виступив з доповіддю "Про поточний момент". Більшістю голосів ЦК РСДРПб приймає рішення про підготовку збройного повстання, проти голосували лише Каменєв та Зінов'єв, які пропонували дочекатися рішень Установчих зборів і вирішити на них питання про владу. 12 жовтня Петроградська Рада створила Військово-революційний комітет, покликаний підготувати масове повстання. За найкоротший час зброю отримали 30 тисяч активістів.

Керенський зосереджує вірні Тимчасовому урядові військові формування а Зимовому палаці і на засіданні Предпарламенту вимагає для себе необмежених повноважень для репресій проти сил, що готують переворот. Більшістю йому в цьому було відмовлено.

25 жовтня 1917 р. революціонери-більшовики зайняли ключові стратегічні об'єкти столиці: вокзали, телеграф і поштамт. З другої години ранку тривало засідання Петроградської Ради, на яке прибув Ленін, де й проголосив передачу влади Радам. Тоді ж розпочав роботу II з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів.

Близько 2 години ночі на 26 жовтня було зайнято Зимовий палац, Тимчасовий уряд заарештовано. О. Керенський втік з Росії.

II з'їзд Рад прийняв два важливі документи: *Декрет про землю* та *Декрет про мир*.

Головні положення Декрету про мир:

- негайне перемир'я на фронті з Німеччиною;
- початок перемовин з воюючими сторонами;

– укладення миру без анексії.

Декрет про землю містив такі положення:

- націоналізація та конфіскація всіх поміщицьких земель та передача їх Радам селянських депутатів для зрівняльного розподілу (150 млн десятин землі);
- передача реманенту та худоби з поміщицьких садиб (на суму 300 млн крб);
- скасування боргів селян на суму 3 мдрд крб.

Влада на місцях була передана робітникам, селянам і солдатським депутатам, які зі зброєю в руках взяли за експропріацію маєтків.

27 жовтня 1917 р. з'їзд обрав вищі органи державної влади – ВЦБК, до якого ввійшли більшовики і ліві есери, та РНК на чолі з Леніним. Ліві есери відмовились увійти до уряду. Головою ВЦБК обрано Л. Каменєва.

Таким чином, підсумком Жовтневого перевороту та роботи II з'їзду Рад був прихід до влади в Росі партії ліворадикального крила соціалістичного табору. *В державі було оголошено диктатуру одного класу – пролетаріату.*

Вищим законодавчим органом влади став Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, а між з'їздами – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦБК). Він призначав Раднарком та окремих комісарів, мав право скасувати та змінити декрети, видані Раднаркомом. Головним органом виконавчої влади був Раднарком (Рада народних депутатів).

Одночасно із створенням системи органів влади більшовики розпочали будівництво апарату захисту радянського режиму. Поряд з існуючими військово-революційними комітетами та Червоною гвардією було створено робітничо-селянську міліцію, Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК), народні суди та революційні трибунали. Почався період жорстокого терору.

Також було проголошено Декрет Раднаркому РСФРР 23 січня (5 лютого) 1918 р. "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви". Зокрема, він проголошував відокремлення церкви від держави, забороняв обмежувати свободу совісті, забороняв ухилятися від виконання громадянських обов'язків з огляду на релігійні переконання, передавав акти громадянського стану у виключне відання світської влади, які вони мали за царату, забороняв церковне майно, позбавляв церковні та релігійні товариства переваг і державних субсидій. Останнє проголошувалося "народним надбанням". Згідно з декретом, відбулися зміни і в освіті, оскільки п. 9 цього документа проголошував відокремлення школи від церкви, скасовував релігійні обряди та церемонії в державній сфері, включно з релігійною клятвою або присягою, а викладання предметів релігійного характеру заборонялося. Розпочалися переслідування духовенства, знищення церковних споруд та конфіскація їхнього майна.

Громадянська війна. Глибинні причини громадянської війни треба шукати в найгострішому політичному протистоянні різних партій, груп, соціальних верств, у глибоких соціально-економічних і суспільно-політичних конфліктах і проблемах, що вразили Росію напр. XIX – на поч. XX ст. Серед причин можна назвати наступні:

1. Помилкова економічна політика більшовицького керівництва, коли навесні 1918 р. останні перейшли до політики "військового комунізму".

2. Політичний екстремізм більшовиків, які розігнали в січні 1918 р. Установчі збори і уклали в березні 1918 р. сепаратний мир з Німеччиною.

3. Проведення більшовиками репресій проти всіх опозиційних політичних партій та рухів.

4. Прагнення буржуазії і поміщиків повернути втрачені багатства і політичний вплив.

Періодизація громадянської війни й військової інтервенції Антанти:

1. Літо 1918 р. – жовтень 1918 р. – початок громадянської війни. Розгортання військової інтервенції Антанти.

2. Листопад 1918 р. – квітень 1919 р. – посилення інтервенції Антанти.

3. 1919 р. – вирішальні перемоги над силами внутрішніх супротивників радянської влади та іноземних інтервентів (розгром Колчака і Денікіна).

4. 1920 р. – радянсько-польська війна і розгром білогвардійських військ Врангеля.

Війна почалася з приходом до влади більшовиків і тривала, за різними даними, до жовтня 1922 / липня 1923 року. В результаті багаторічного жорстокого протистояння на всій території Росії, а також на більшій частині національних окраїн була встановлена влада однієї політичної структури – РКП (б). Страшні підсумки Громадянської війни в Росії стисло виражаються цифрою **10 млн вбитих** і померлих від голоду та хвороб. Було знищено династію Романових, Миколу II з родиною розстріляли у ніч на 17 липня 1918 р. Крім того, з країни емігрувало понад два з половиною мільйонів чоловік. Численні соціальні групи населення в наступні роки зазнали репресій (дворянство, козацтво, духовенство, так зване куркульство). Перервалася тисячолітня культурна традиція великої нації. Російська імперія загинула. Населення держави на багато десятиліть виявилось розколотим на червоних та білих. Одна з найбільших економік світу лежала в руїнах.

Запитання:

1. Назвіть етапи російської революції.
2. Чим закінчився перший етап?
3. Вкажіть причини Лютневої революції.
4. Як керував країною Тимчасовий уряд?
5. Назвіть керівників та хід жовтневого перевороту.
6. Якими були наслідки революції?

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918 РР.)

1. Міжнародні відносини наприкінці XIX – на поч. XX ст.
2. Початок війни. Військові дії у 1914 р.
3. Ситуація на фронтах у 1915–1917 рр.
4. Закінчення війни.

1. Міжнародні відносини наприкінці XIX – на поч. XX ст. Поява в центрі Європи після франко-пруської війни 1870–1871 рр. об'єднаної Німеччини докорінно змінила співвідношення сил на європейському континенті. Франція у військовому та економічному плані не могла протистояти Німеччині, так само як і Австро-Угорщина. Росія також почала розглядати нового західного сусіда як

потенційного противника. У свою чергу Німеччина, на чолі якої стояв канцлер О. Бісмарк, прагнула зберегти отримані в ході війни французькі території Ельзасу та Лотарингії і не хотіла допустити реваншу з боку Франції.

Намагаючись зміцнити своє становище в Європі, Німеччина в 70–80-х рр. XIX ст. уклала низку союзних угод з європейськими державами, які були спрямовані в першу чергу проти Франції. Результатом цього став Союз трьох імператорів у складі Росії, Австро-Угорщини та Німеччини. Ідею Союзу висунув Бісмарк з метою не допустити політичного зближення Франції та Росії, відвернути від неї потенційних союзників. Росія намагалась, в свою чергу, забезпечити собі нейтралітет Німеччини та Австро-Угорщини на випадок війни з Туреччиною. *В травні 1873 р.* була підписана російсько-німецька військова конвенція, до якої через місяць приєдналась Австро-Угорщина. Конвенція передбачала військову допомогу у разі військової агресії проти одного з учасників угоди. Однак вже на початку 1875 р., коли Німеччина почала відкрито готуватися до нової війни з Францією, Росія виступила проти агресивних планів німців. Ще більша тріщина у російсько-німецьких взаєминах з'явилася під час Східної кризи 1875–1878 рр. Бісмарк відкрито підтримав Австро-Угорщину в її прагненнях затвердити свою гегемонію на Балканах в ході роботи Берлінського конгресу 1878 р.

В жовтні 1879 р. Німеччина й Австро-Угорщина підписали нову угоду, яка зобов'язувала надавати військову допомогу у разі нападу на одну зі сторін. Договір поклав початок створенню військового союзу, спрямованого проти Франції та Росії. Крім того, союзники прагнули розширити коло учасників і втягнути в свій союз нові держави. Третім учасником союзу стала Італія, яка шукала підтримки в боротьбі проти Франції в розподілі колоній у Північній Африці. *Троїста угода* (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) була укладена *20 травня 1882 р.* Учасники зобов'язувались не вступати в союзи, спрямовані проти держав, що підписали угоду, консультуватись щодо питань економічного та політичного характеру та надавати військову допомогу у разі агресії.

Після укладення Троїстого союзу Росія опинилась в ізоляції. В грудні *1893 р.* була укладена *російсько-французька* військова угода.

Наприкінці XIX ст. політичні та економічні інтереси Англії та Німеччини зіштовхнулись в усіх куточках світу, що призвело до загострення протиріч між державами. Особливої гостроти набули суперечності в Африці, в Східній Азії та на Близькому Сході. Крім того, важливою причиною суперечностей стала торгово-економічна конкуренція на світових ринках збуту. Саме тому Англія, занепокоєна посиленням Німеччини і вбачаючи в ній головного свого противника, поступово відходить від традиційної політики "блискучої ізоляції" (відмова від вступу в блоки) та шукає шляхи зближення зі своїм старим колоніальним суперником – Францією. У квітні *1904 р.* між Англією та Францією була укладена "*сердечна угода*" або *Антанта*, яка врегульовувала претензії обох країн з розподілу територій і сфер впливу в Західній та Східній Африці. Єгипет оголошувався сферою впливу Англії, а Марокко – Франції. З метою розширення і зміцнення антинімецького блоку Англія розпочинає пошук шляхів зближення з Росією. Головним полем суперечок Англії і Росії була Середня Азія та Близький Схід. Виходячи з того, що уникнути конфлікту з Німеччиною не вдасться, англійська дипломатія пішла на врегулювання колоніальних протиріч з Росією в Азії. *31 серпня 1907 р.* в Петербурзі представники урядів підписали угоду, що

стосувалась Тибету та Афганістану і розмежовувала сфери впливу в Ірані. Створення Антанти завершило розкол європейських держав на два ворогуючих табори, що ставили за мету перерозподіл світу.

Регіоном політичної нестабільності на поч. ХХ ст. продовжували залишатись Балкани. В 1908–1909 рр. спалахує Боснійська криза, викликана анексією Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною.

В 1912 р. було створено Балканський союз – військово-політичне об'єднання Болгарії, Сербії, Греції та Чорногорії. Його утворення відбувалося за активної участі Росії, яка прагнула з його допомогою припинити просування Австро-Угорщини та Німеччини на Балкани і зміцнити там свої позиції. У жовтні 1912 р. розпочинається I Балканська війна, у якій країни, що входили до Балканського союзу, підтримали Албанію та Македонію у їх боротьбі проти турків. Союзні війська завдали низки суттєвих поразок турецьким військам в Македонії, Фракії та Епірі, змусивши Туреччину підписати в травні 1913 р. мирну угоду. Туреччина втрачала майже всі свої володіння в Європі, а Албанія проголошувалась незалежною державою. Однак ця війна не вирішила всіх суперечностей, які існували в цьому регіоні.

В червні 1913 р. розпочалась нова війна на Балканах. Вона велась між колишніми союзниками з антитурецької коаліції. Проти Болгарії виступила Сербія, Греція, Чорногорія, а також Румунія і Туреччина. Сербія, яка не отримала виходу до Адріатичного моря за результатами першої війни, вимагала собі компенсації в Македонії. Греція також претендувала на низку територій, приєднаних до Болгарії. Румунія висувала Болгарії претензії на землі в Добруджі. Болгарські війська, які почали наступ проти сербів в Македонії, були дуже швидко розгромлені. Під загрозою цілковитої поразки Болгарія капітулювала. В серпні 1913 р. в Бухаресті була підписана мирна угода. Болгарія відмовлялась від Південної Добруджі на користь Румунії. Сербія отримала Північну Македонію, а частина Македонії та Західна Фракія передавались Греції. Туреччина повернула собі Едірне.

У результаті Другої Балканської війни відбувся новий розподіл сил на Балканському півострові: Румунія відійшла від Троїстого союзу й зблизилась з країнами Антанти, Болгарія потрапляла під вплив Німеччини та Австро-Угорщини.

Таким чином, міжнародні конфлікти поч. ХХ ст. призвели до загострення протиріч між Антантою та країнами Троїстої угоди і стали передвісником майбутньої війни.

2. Початок війни. Військові дії у 1914 р. 28 червня 1914 р. в м. Сараєво сербським націоналістом Гаврилом Принципом було вбито спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда, що й стало причиною червневої кризи та приводом до розв'язання війни. Заручившись підтримкою Німеччини, 23 червня Австро-Угорщина висунула до Сербії низку вимог у вигляді ультиматуму. Сербський уряд, отримавши його, звернувся за підтримкою до Росії та розпочав у країні загальну мобілізацію. 25 червня Сербія прийняла вимоги, що містились в австрійському ультиматумі, крім однієї, яка порушувала суверенітет Сербії. У відповідь Австро-Угорщина розпочала мобілізацію, а 28 червня оголосила Сербії війну. Росія, яка була пов'язана союзницькими зобов'язаннями. 29 червня Сербія розпочала мобілізацію та приготування до війни. На вимогу

Німеччини припинити мобілізаційні заходи Росія відповіла відмовою. 1 серпня 1914 р. Німеччина розпочала загальну мобілізацію та оголосила війну Росії.

Сили супротивників перед початком війни теж були нерівними. Армії країн Антанти нараховували в своїх лавах понад 10 млн чол., а за рахунок мобілізації союзники могли виставити армію, яка б перевищувала 15 млн солдатів. Армія країн Троїстого союзу налічувала 6 млн вояків, мобілізаційні заходи могли збільшити чисельність армій до 12 млн чол. Крім того, армії майже всіх країн мали на своєму озброєнні нові види зброї – літаки, важкі гармати, кулемети. Значну перевагу країни Антанти мали й у військово-морських силах. Їхні флоти нараховували 762 надводні кораблі проти 403 австро-німецьких, союзники мали на своєму озброєнні 174 підводні човни, а їхні противники лише 35.

2 серпня німецька армія окупувала герцогство Люксембург, а 4 серпня ступила на територію Бельгії, порушивши її нейтралітет. Несподіваний удар та активні дії німців призвели до того, що на кінець серпня бельгійська армія зазнала поразки, а більша частина країни з її столицею була окупована, німецькі війська вийшли на південно-східний кордон Франції. Намагаючись уникнути оточення французька армія завдала контрудару, однак в ході прикордонних боїв в кінці серпня 1914 р. французькі армії були розгромлені. Причинами перемоги німців стало вдале масове застосування важких гармат та вміле маневрування і використання оперативних резервів. Результатом поразки став загальний відступ французьких військ і окупація німцями значної території, німецькі армії вийшли на позиції на річці Марна, на сході від французької столиці. Однак скориставшись низкою прорахунків німецького командування, французам вдалось перегрупувати війська й перейти в контрнаступ.

5–9 вересня розгорнулась Марнська битва, участь в якій взяли 6 англо-французьких та 5 німецьких армій (близько 2 млн чол.). Союзники перемогли, змусивши німців відступити. У цій операції були остаточно зруйновані плани Німеччини на швидку перемогу. Крім цього, на західному фронті військові дії велись у Фландрії. Проте вони мали локальний характер.

На *східно-європейському театрі* російські армії Північно-Західного фронту 17 серпня перейшли у наступ проти німецької армії у Східній Пруссії, а армії Південно-Західного фронту на день пізніше проти австро-угорських військ в Галичині. В ході Східно-Пруської операції російські війська розгромили німецькі частини, які почали відступ. Німецьке командування планувало залишити Східну Пруссію, однак, скориставшись неузгодженістю дій російських армій, змогло не лише відновити становище, але й завдати поразки російським арміям (втрати склали лише полоненими 30 тис. чол., російська армія втратила понад 200 гармат).

В Галицькій битві з обох боків брали участь понад 100 дивізій (близько 2 млн чол.). В ході наступу російських армій, що тривав з 15 серпня до 26 вересня, австрійські війська не лише зазнали значних втрат – 400 тис. вояків, включаючи 100 тис. полонених, а й залишили всю Галичину з фортецею Перемишль. Військові операції продовжувались на Східному фронті до кінця року, але вирішальної ролі не відіграли. На Балканському фронті австро-угорські війська здійснили низку наступальних операцій, але досягти успіхів не змогли.

Значною подією в ході військової кампанії 1914 р. став вступ у війну *Туреччини* на боці Троїстого союзу. Ще на початку серпня Туреччина підписала дипломатичну угоду з Німеччиною, де зобов'язувалась вступити у війну, а за це їй було обіцяно повернення Криму та Кавказу. 29 жовтня турецькі кораблі бомбардували російські порти на Чорному морі. Зі вступом Туреччини у війну були відкриті *нові фронти*: Кавказький, Сирійський, Палестинський, Суецький, Аравійський, Месопотамський. В ході *Сарикамиської операції* на Кавказькому фронті (*грудень 1914 – січень 1915 рр.*) російська армія розгромила турецькі війська, які втратили 90 тис. солдатів та 60 гармат.

Військові дії велись також і в колоніях. В Азії та на Тихому океані найбільше претензій до німецьких колоній мала Японія. Прагнучи захопити німецькі колонії, вона вступила 23 серпня у війну на боці Антанти. Японські експедиційні сили висадились в Китаї, де Німеччина мала сильну фортецю Циндао, і почали її облогу. У листопаді фортеця капітулювала, а японські війська зайняли німецькі острівні колонії на Тихому океані. Військові дії велись також і в африканських колоніях Німеччини – Того, Камеруні, Південно-Західній Африці та Східній Африці. Тут діяли незначні та малочисельні загони, і поступово Німеччина втратила всі свої колонії в Африці.

Військові дії на морях звелись до блокади німецького флоту та узбережжя з боку Англії, а з боку Німеччини – до марних спроб прориву блокади та спроб розгромити англійський флот по частинах. В боротьбі з надводними кораблями значну роль стали відігравати підводні човни. Англійському флоту вдалось потопити німецькі крейсери в Індійському та Тихому океанах, які постійно загрожували торгівлі в цих районах.

Військова кампанія 1914 р. стала перевіркою сил та можливостей всіх учасників війни. Не досяг результатів німецькій план швидкої війни, війна перейшла в фазу позиційної стратегії. Кампанія показала значну матеріальну слабкість російської, сербської, турецької армій та їх залежність від поставок бойового спорядження з боку союзників.

3. Ситуація на фронтах у 1915–1917 рр. У 1915 р. ворогуючі сторони вступили відчутно послабленими. Їх економіка потребувала перебудови у зв'язку з перспективою довготривалої, затяжної війни. Плануючи військову кампанію, Англія і Франція виходили з того, що перемогу можна досягти лише за умови абсолютної переваги над Німеччиною в силах та озброєнні. Тому їх спільний план зводився до стратегічної оборони, на Західному фронті передбачались лише локальні наступальні операції. Однак від Росії союзники вимагали активних наступальних дій. План російської Ставки передбачав наступи на двох стратегічних напрямках – в Східній Пруссії проти Німеччини та в Карпатах проти Австро-Угорщини. Німеччина перенесла головні зусилля на Східний фронт, а на Західному обмежилась обороною. Німеччина та Австро-Угорщина планували спільними силами завдати двох ударів – з півночі та південного-заходу по росіянах, оточити їх та знищити, змусивши капітулювати. В лютому німці почали наступ в Східній Пруссії і досягли певних результатів – російські армії були частково розбиті й відступили. У Карпатах австрійські армії, підсилені німецькими частинами, в травні розпочали наступ проти російських армій і до червня зайняли

всю Галичину, втрати російських військ вбитими, пораненими та полоненими сягали більше пів мільйона вояків. З кінця вересня 1915 р. на Східному фронті також почалась позиційна війна.

На Західному фронті союзники та німці проводили лише локальні операції. У 1915 р. розширилось коло учасників війни. 23 травня на боці Антанти у війну включилась Італія. Після війни їй були обіцяні Трієст, Албанія та ще низка австрійських територій з італомовним населенням. Був утворений новий фронт проти Австрії, але спроби прорвати оборону ворога італійськими арміями успіхів не принесли. 14 жовтня на боці країн Троїстої угоди в війну вступила Болгарія, яка прагнула повернути втрачені в ході Балканської війни (1913 р.) території. Зі вступом у війну Болгарії німецька коаліція завдає поразки Сербії. На Кавказькому фронті жодна зі сторін не досягла відчутних результатів. У Месопотамії англійські війська здійснили наступ на Багдад, але були розбиті турками. В свою чергу останні на початку року здійснили спробу захопити Суецький канал і прорватись до Єгипту, однак були відбиті англійськими частинами. Безрезультативно виявилась спроба союзників захопити Дарданелли й вивести з війни Туреччину. Всі атаки англо-французького флоту та сухопутних сил були відбиті зі значними втратами з боку союзників.

На початок 1916 р. позиції центральних держав були стабільними. В результаті бойових успіхів у 1915 р. їх фронти трималися дуже міцно. На Сході були окуповані значні території, а російські війська були відчутно ослаблені. Значно зміцнила свої позиції Австро-Угорщина. Розгром Сербії та вступ у війну Болгарії значно посилили позиції Центрального блоку. Виходячи з цього, німецьке командування знову перенесло головні зусилля на Захід, намагаючись вивести з війни Францію. План Антанти передбачав наступ союзників на всіх основних театрах воєнних дій. Для свого удару німецьке командування обрало вузьку ділянку фронту в районі фортеці Верден. Німці планували, ввівши в наступ значні сили, прорвати оборону французів і, розгромивши французькі армії, відкрити шлях на Париж. *Верденська битва почалась в лютому і тривала до грудня 1916 р.* В ході цієї операції німці так і не змогли оволодіти Верденом і прорвати оборону союзників. Ворогуючі сторони втратили понад 1 млн вояків, завдяки таким втратам верденська операція отримала назву "Верденська м'ясорубка". Союзники, в свою чергу, розпочали в *липні наступальну операцію на р. Соммі* з метою прориву німецької оборони і виходу союзницьких військ на кордон Бельгії. Незважаючи на залучення значних сил, а також нових видів зброї (танків), союзники не змогли досягнути намічених цілей.

На Східному театрі військових дій кампанія 1916 р. ознаменувалась успішним наступом військ російського Південно-Західного фронту (командувач генерал А. Брусилов). Сконцентрувавши сили, було завдано неочікуваного ворогом удару в районі Луцька, в результаті якого австро-угорські армії зазнали дошкульної поразки. Втрати австрійців склали 1,5 млн вбитими й пораненими, 450 тис. вояків потрапили в полон. Російські армії зайняли всю Буковину та частину Галичини.

28 серпня 1916 р. у війну на боці Антанти вступає Румунія. Утворився Румунський фронт, однак у вересні-жовтні румунські армії були розбиті, а столиця Бухарест захоплена австро-угорськими військами.

На *Італійському фронті* в березні розпочали черговий наступ проти австро-угорських військ на р. Ізонцо, однак, як і попередній, він не досяг бажаного результату. У відповідь австрійці контратакували в Трентіно, але теж без якихось успіхів. Певних успіхів досягли російські війська Кавказького фронту. В ході низки успішних операцій вони розгромили дві турецькі армії, просунулись вглиб оборони противника на 250 км.

У веденні військових дій на морі активізується діяльність надводних кораблів. 31 травня – 1 червня в Північному морі між головними силами флотів Німеччини та Англії відбулась *Ютландська битва*. В ній брали участь 250 кораблів, з них 58 дредноутів та лінійних крейсерів. Незважаючи на значні втрати: Англія – 14 кораблів та 6 тис. моряків, а Німеччина – 11 кораблів та 2,5 тис. військовослужбовців, жодна зі сторін не змогла досягти поставлених цілей.

У 1917 р. союзники провели на *Західному фронті* низку операцій наступального характеру – в районі Вердена, Мальмезона, Камбре, на р. Ена. Але всі вони мали незначні успіхи. Значною політичною подією *став вступ у війну Сполучених Штатів Америки 6 квітня*. Такі дії Сполучених Штатів були обумовлені прагненням не допустити поразки країн Антанти та посилення гегемонії Німеччини в Європі. Іншою не менш важливою політичною подією 1917 р. став вихід з війни Росії. Після Лютневої революції Тимчасовий уряд підготував значні сили для нового наступу на Східному фронті. Однак наступальна операція, що розпочалась у червні, завершилась розгромом російських військ, німці розпочали новий наступ у Прибалтиці і захопили Ригу. Саме тому після приходу до влади в Росії більшовиків курс останньої докорінно змінюється. Більшовицький уряд запропонував воюючим країнам укласти перемир'я. Країни Антанти відмовились вести перемовини, а з Німеччиною така угода була підписана 15 грудня. Пізніше між Німеччиною та радянською Росією був підписаний мирний договір у Брест-Литовську.

На *Італійському фронті* німецько-австрійські сили завдали нищівної поразки італійській армії під Капоретто. Втрати італійських військ сягали понад 450 тис. осіб. Союзники були змушені перекинути додаткові війська на допомогу італійцям. На *Месопотамському фронті* англійські війська оволоділи Багдадом, на *Сирійському* – зайняли Яффу та Єрусалим. На морі Німеччина з лютого розпочала підводну війну. Вона потопила значну кількість англійських кораблів і поставила Велику Британію у вкрай скрутне становище, однак вивести з війни Англію так і не змогла.

4. Закінчення війни. На початку 1918 р. військово-політичне становище Німеччини та її союзників дещо покращилось. Німеччина повністю окупувала Прибалтику, Білорусію, Україну. Крім того, були ліквідовані Східний та Кавказький фронти.

Проте вже з березня 1918 р. в Європу почали прибувати американські війська. В березні-липні німецькі війська здійснили останні спроби змінити хід

війни на свою користь. Вони здійснили низку досить вдалих наступальних операцій в Пікардії, у Фландрії та на р. Марна. Незважаючи на значні тактичні успіхи, досягти головної мети німцям не вдалось. Союзницькі війська не були розгромлені. В свою чергу, в серпні вони розпочали наступальні операції під Ам'єном і прорвали німецький фронт. 26 вересня союзники перейшли в загальний наступ, після чого німецький уряд звернувся до президента США В. Вільсона з проханням сприяти підписанню перемир'я. 29 вересня перемир'я з Антантою уклала Болгарія, 30 жовтня – Туреччина, а 3 листопада – Австро-Угорщина. 11 листопада делегація Німеччини підписала на станції Ретонд у Комп'єнському лісі умови перемир'я, відповідно до яких німецькі армії роззброювались, а Рейнська область окупувалась союзними військами. Перша світова війна закінчилась.

Запитання:

1. Назвіть причини війни та її учасників.
2. Які ви знаєте основні битви на Західному фронті?
3. Опишіть бойові операції на Східному та Південному фронтах.
4. Як закінчилась війна?

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

1. Паризька мирна конференція. Версальський договір.
2. Вашингтонська конференція.
3. Міжнародні відносини в Європі та на Далекому Сході в 1930-х рр.
4. Рік кризи (вересень 1938 – вересень 1939 рр.)

1. Паризька мирна конференція. Версальський договір. Підсумки Першої світової війни були закріплені у мирних договорах, складених міжнародною конференцією у Парижі (18 січня – 28 червня 1919 р.). Всі важливі питання на конференції обговорювала і вирішувала "Рада десяти", до якої входили голови держав і міністри закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії. Представники переможених держав були допущені на конференцію лише для вручення текстів мирних угод та їх підписання.

На початок конференції у світі склалося нове співвідношення сил. За роки війни військова, економічна та фінансова могутність США значно зросла, тому президент Вільсон відкрито відстоював у Парижі статті і принципи, які б забезпечили його країні світове лідерство. Вільсон виступив ініціатором створення *Ліги Націй* – міжнародної міжурядової організації, покликаної сприяти розвитку співробітництва між народами і забезпеченню миру та безпеки. Для цього Статут Ліги Націй передбачав колективні санкції щодо держави-агресора, хоча відсутність точного визначення агресії надавала можливість довільного тлумачення характеру міждержавних конфліктів.

Рішення з питань післявоєнного устрою були прийняті при гострому суперництві між головними учасниками конференції. Знесилена війною економічно, але зміцніла у військовому відношенні Франція виступала за максимальне

ослаблення Німеччини і встановлення власної гегемонії в Європі. Ці прагнення суперечили британським інтересам, що ґрунтувалися на принципі "європейської рівноваги" і виключали надмірне посилення будь-якої країни в Європі. Англія намагалася зберегти свою морську і торгову монополію та розширити Британську імперію за рахунок німецьких колоній в Африці і "турецької спадщини" на Близькому Сході. Досягнутий компроміс відбився у *Версальському мирному договорі* з Німеччиною.

Територіальні статті договору передбачали передачу Франції Ельзасу і Лотарингії та Саарського вугільного басейну, Польщі – Познані, частини Померанії, Західної Пруссії та Верхньої Сілезії, а також Східного Помор'я ("польського коридору"); створення рейнської демілітаризованої зони; визнання Німеччиною суверенітету Австрії, Чехословаччини і Польщі та її відмову від прав на Данціг (оголошений вільним містом під захистом Ліги Націй) і Мемель (Клайпеду) (згодом возз'єднаний з Литвою). У результаті переможена Німеччина втратила близько восьмої частини своєї довоєнної території і дванадцятої частини населення.

Версальська угода скасовувала в Німеччині загальну військову повинність, обмежуючи найману сухопутну армію країни 100 тисячами чоловік, забороняла мати важку артилерію, танки, військову авіацію та підводні човни. Німеччина зобов'язувалася відшкодувати країнам-переможницям втрати, яких вони зазнали у війні, шляхом сплати репарацій, суму яких мала визначити союзна репараційна комісія.

Аналогічні за змістом угоди були укладені з союзниками Німеччини – Австрією (*Сен-Жерменська*), Угорщиною (*Тріанонська*), Болгарією (*Нейїзька*) та Туреччиною (*Севрська*). Зафіксовані договорами кордони, пов'язані з утворенням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі, не завжди враховували принцип самовизначення народів, що багато в чому ускладнило міжнаціональні відносини. Загальна чисельність національних меншостей, які одержали через перекрій європейської політичної карти чуже державне підданство, становила близько 17 млн чоловік.

Колоніальні володіння Німеччини та колишньої Османської імперії були за мандатами Ліги Націй передані Великій Британії та її домініонам, Франції, Бельгії та Японії. Сформована таким чином мандатна система стала новою формою колоніалізму.

Версальська договірна система створила певні умови для тимчасової стабілізації в міжнародних відносинах. Проте вона не тільки не усунула глибоких міждержавних суперечностей, а й породила нові. Диктат країн-переможниць, який поставив у нерівноправне, принизливе становище народ однієї з розвинутих держав світу – німецький, створив передумови розвитку ідей реваншу і відродження мілітаризму в центрі Європи.

2. Вашингтонська конференція. Версальські домовленості не задовольнили й гегемоністських претензій США, через що американський Сенат відмовився їх ратифікувати і США не стали членом Ліги Націй.

Своєрідним географічним (далекосхідно-тихоокеанським) доповненням і водночас початком ревізії Версалю стали угоди, прийняті *Вашингтонською*

конференцією 1921–1922 рр. за участю 9 держав. "Трактат 9-ти" гарантував суверенітет і територіальну цілісність Китаю, повернення йому Японією провінції Шаньдун, але зберігав іноземний контроль над китайськими митницями і проголошував принцип "відкритих дверей" і "рівних можливостей" західних держав на китайському ринку, що означало вагому дипломатичну перемогу США.

Сполучені Штати Америки добилися також встановлення вигідного для них співвідношення військово-морських сил і ліквідації англо-японського союзу, що існував з 1902 р. ("Трактат 5-ти"). Проте головний суперник США на конференції – Японія здобула великий стратегічний виграш – зобов'язання США й Англії не мати військово-морських баз на відстані менше 5 тис. км. від Японських островів і дотримуватися принципу недоторканості існуючих тихоокеанських володінь ("Трактат 4-х").

Досягнутий в результаті вашингтонських угод новий "баланс сил" на Тихому океані (на користь США) виявився нестійким і короточасним. Незабаром після конференції Японія стала на шлях перегляду її рішень.

20-ті роки були ознаменовані низкою кроків у напрямку *ревізії версальських домовленостей* в Європі. Прийняття внаслідок "рурського конфлікту" плану Дауеса, який передбачав надання Німеччині міжнародного займу у розмірі 800 млн золотих марок, зменшення її щорічних репараційних сплат і чітке визначення джерел їх надходження, всупереч намірам його ініціаторів не привів до зміцнення версальської системи. Разом з політичними рішеннями Локарнської конференції (1925 р.) він сприяв відродженню Німеччини як великої держави, поглиблюючи водночас суперечності між державами-переможцями (Великою Британією і США як "гарантами врегулювання німецького питання", з одного боку, і Францією як прихильницею "силового тиску" на Німеччину – з іншого). Навіть підписання у 1928 р. пакту Бріана-Келлога про відмову від війни у практиці міжнародних відносин не привело до подолання існуючих міждержавних суперечностей. Тимчасовий характер стабілізації міжнародних відносин ставав дедалі очевиднішим.

3. Міжнародні відносини в Європі та на Далекому Сході в 1930-х рр.

Виникнення вогнищ воєнної загрози. Збройну боротьбу за новий переділ світу першою почала Японія, яка була суперницею США в прагненні встановити своє неподільне панування в Китаї та в басейні Тихого океану. У вересні 1931 р., використавши як привід вибух на Південноманьчжурській залізниці біля Мукдену, японські війська розпочали воєнні дії і протягом трьох місяців окупували *Маньчжурію*, створивши там маріонеткову державу – *Маньчжоу-Го* на чолі з останнім китайським імператором Пу І. Проте подальші спроби Японії розповсюдити агресію в південному напрямку наštовхнулися на рішучий опір з боку країн Заходу, в першу чергу США. Продемонстрована ними як політична, так і військова активність у цьому районі змусила Японію припинити подальші бойові дії. У лютому 1933 р. Ліга Націй прийняла резолюцію, що засуджувала загарбання Маньчжурії і вимагала її повернення Китаю. Відповіддю на це стали вихід Японії з Ліги Націй у березні 1933 р. і підготовка до нових загарбань.

7 липня 1937 р. Японія вторглася у *Північний Китай* і почала широкий наступ углиб країни. Нова японська агресія відразу опинилася в центрі уваги

світового співтовариства. Радянські ініціативи щодо Тихоокеанського регіонального пакту про ненапад та пактів про взаємодопомогу не були підтримані Заходом головним чином через недостатню готовність його політичного менталітету до широкомасштабних домовленостей із сталінським режимом, а також через ізоляціонізм США. Брюссельська міжнародна конференція (1937 р.) відхилила і радянську пропозицію про запровадження санкцій проти Японії, оскільки Захід, на відміну від СРСР, мав досить широкі економічні зв'язки з цією країною і тому санкції в першу чергу вдарили б по його економіці. Щодо військових санкцій, то на них не були здатні не тільки західні держави, але й СРСР. Навіть радянсько-японський збройний конфлікт на озері Хасан влітку 1938 р. мав передусім демонстративно-розвідувальний характер з обох боків і не призвів до ескалації радянського збройного втручання у японо-китайську війну. Уряд Чан Кайші одержав від СРСР лише військово-технічну та дипломатичну допомогу. Наприкінці 1938 р., захопивши значні території у Північному та Центральному Китаї, Японія перейшла від "оперативного етапу" війни до "політичного врегулювання китайського інциденту", тобто до тиску на уряд Чан Кайші з метою примусити його укласти мирну угоду з агресором, і до запровадження "нового порядку в Азії", який передбачав "закриття дверей" Китаю для західних конкурентів Японії, використання його економічного потенціалу в інтересах японського мілітаризму, створення бази для нових загарбань.

Прихід фашистів до влади в Німеччині поклав початок новому етапу в розвитку європейської системи міжнародних відносин. Реалізація гітлерівських планів завоювання "життєвого простору" для "арійської раси панів" і встановлення світового панування Німеччини вимагала колосального нарощування її військово-економічного потенціалу. Цьому ще певною мірою перешкоджали умови Версальської угоди, хоча і дещо ревізованої на початку 30-х рр. Тепер гітлерівський режим сконцентрував усі свої зусилля на остаточному зруйнуванні версальської системи.

У жовтні 1933 р. Німеччина демонстративно вийшла з Ліги Націй, розв'язавши собі тим самим руки для гонки озброєнь і агресії. Плебісцит у Саарській області, яка протягом 15 років перебувала під управлінням Ліги Націй, призвів до того, що 1 березня 1935 р. Саар відійшов до Німеччини, що значно посилило промислову базу агресора.

Однобічно порушивши військові статті Версальського договору, Гітлер запровадив у березні 1935 р. загальну військову повинність. Англо-німецька морська угода 1935 р. санкціонувала збільшення тоннажу військово-морського флоту Німеччини (до 35 % англійського) і будівництво нею підводних човнів, що фактично означало двосторонній перегляд версальських угод.

У березні 1936 р. Європа опинилася перед фактом окупації німецькими військами Рейнської демілітаризованої зони. Гітлер ризикував, розуміючи, що цей крок, який загрожує безпеці Франції, може викликати збройний опір з її боку, тим паче, що співвідношення сил було не на користь Німеччини. Проте, за свідченням одного з фашистських лідерів Шахта на судовому процесі в Нюрнберзі, "порушення Версальського договору Німеччиною було сприйнято цілком спокійно".

В умовах ескалації німецького реваншизму набула певної популярності висунута Радянським Союзом ідея створення *системи колективної безпеки в Європі*, яка передбачала укладення договору про взаємний захист від агресії колективними зусиллями всіх зацікавлених європейських держав. У 1934–1935 рр. велися переговори про укладення Східного пакту за участю СРСР, Франції (як його гаранта), Польщі, Чехословаччини, балтійських держав і Фінляндії. Він мав гарантувати недоторканість кордонів і взаємодопомогу у боротьбі з агресором. Стримане ставлення до ідеї пакту з боку Великої Британії, активні дипломатичні маневри Німеччини з метою протиставити колективній угоді систему двосторонніх договорів її потенційних учасників з Берліном, які призвели до німецько-польського пакту-декларації про ненапад, і, зрештою, вбивство міністра закордонних справ Франції Л. Барту, яке викликало серйозне послаблення у французькому уряді позицій прихильників укладання Східного пакту за участю СРСР, – все це зумовило зрив переговорів про "*Східне Локарно*". У травні 1935 р. були підписані двосторонні радянсько-французький та радянсько-чехословацький пакти про взаємну допомогу проти агресії. При цьому пакт з Чехословаччиною містив умову про те, що зобов'язання взаємодопомоги набере чинності лише коли таку допомогу надасть і Франція. Це обмежувало ефективність договору. Зазначені пакти могли стати основою європейської системи колективної безпеки, але подальші політико-дипломатичні кроки як з боку західних демократій, так і з боку сталінського режиму призвели до того, що ця можливість залишилася нереалізованою.

Переділ світу почався з "*малих воєн*". Першою на шлях відкритої агресії ступила фашистська Італія, яка взяла курс на створення великої колоніальної імперії в Африці та в басейні Середземного моря. У жовтні 1935 р. італійська армія вторглася в Ефіопію. Рішенням Ліги Націй Італія була проголошена агресором, запроваджувалися економічні санкції проти неї, але в їх здійсненні світове співтовариство не виявилось одностайним і достатньо послідовним. Тому вже у травні 1936 р. основна частина території Ефіопії була окупована італійськими військами, країна оголошена колонією Італії.

Влітку 1936 р. спалахнув ще один збройний конфлікт, цього разу в Європі. Антиреспубліканський заколот генерала Франко в *Іспанії* за короткий час переріс у великомасштабний міжнародний конфлікт. Укладена в Лондоні низкою європейських країн міжнародна угода про невтручання в іспанські справи була відкрито порушена спочатку Німеччиною, Італією та Португалією, які здійснили інтервенцію на боці франкістів, а у жовтні 1936 р. і Радянським Союзом, який надав широку, зокрема і збройну, допомогу республіканському уряду Іспанії. Як фашистський блок, так і сталінський режим використовували іспанську територію як полігон для своєї авіації і танків, набуття бойового досвіду і вдосконалення воєнної стратегії, а також переслідували і далекоюсяжні політичні та ідеологічні цілі.

Ескалація іспанського конфлікту створювала реальну загрозу національним інтересам Великої Британії і Франції. Піренейський півострів міг бути використаний як зручний військово-стратегічний плацдарм для ведення війни проти західних держав. Перетворення Іспанії на союзницю фашистських держав створювало небезпеку для морських комунікацій між Англією та Францією і їхніми колоніальними володіннями, а також для військово-морських баз обох країн. У

той же час західні демократії вважали не менш небезпечним посилення радянського впливу в цьому районі. Тому у 1938 р. лондонський комітет по невтручанню прийняв рішення про виведення всіх іноземних "добровольців" з Іспанії. Було закрито франко-іспанський кордон, а на початку 1939 р. з метою локалізації конфлікту Лондон і Париж визнали Франко.

Воєнно-політичне співробітництво Німеччини та Італії під час інтервенції в Іспанії прискорило консолідацію фашистського блоку. У жовтні 1936 р. була підписана німецько-італійська угода про спільні дії з основних питань міжнародної політики і про розмежування сфер впливу в Центральній і Південно-Східній Європі. Одночасно відбулося зближення Німеччини і Японії, яке призвело до появи у листопаді 1936 р. так званого "*Антикомінтернівського пакту*", до якого через рік приєдналася Італія. Держави фашистсько-мілітаристського блоку зобов'язалися інформувати одна одну про діяльність Комінтерну і разом боротися проти "міжнародного комунізму". Пакт мав відверто антирадянську спрямованість, але об'єднані навколо нього держави ставили перед собою більш далекосяжну мету – розв'язання війни за новий переділ світу, що об'єктивно загрожувало національним інтересам Великої Британії, Франції, США та інших демократичних країн Заходу. Проте жодна з них не зайняла чіткої і рішучої позиції щодо угод блоку Берлін–Рим–Токіо, фактично даючи мовчазну згоду на здійснення фашистськими режимами своїх експансіоністських задумів.

12 березня 1938 р. німецькі війська вступили на територію Австрії. Не зустрівши ніякого опору, вони протягом одного дня окупували всю країну, перетворивши її на провінцію Німеччини. Без жодного пострілу, користуючись невтручанням Великої Британії, Франції та СРСР, чії збройні сили мали змогу перешкодити Гітлеру, він збільшив населення рейху на 7 млн чоловік і зайняв вигідну стратегічну позицію, надзвичайно важливу для реалізації його майбутніх планів. Гітлер не тільки оточив Чехословаччину з трьох боків своїми військами, але й здобув можливість вийти до Південно-Східної Європи через австрійську столицю. Уряди західних країн, а під їх впливом і Ліга Націй зробили вигляд, що не помітили зникнення незалежної Австрії з політичної карти Європи.

4. Рік кризи (вересень 1938 – вересень 1939 рр.). Центральними подіями останнього передвоєнного року в сфері міжнародних відносин були Мюнхенська угода, англо-франко-радянські переговори 1939 р. і пакт про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом. Кожна з цих подій мала величезне міжнародно-політичне значення і з невблаганною силою наближала початок світового конфлікту.

Черговою жертвою гітлерівської агресії в Європі мала стати Чехословаччина – держава, утворена в результаті підписання низки мирних договорів версальської системи і тому особливо ненависна фашистській Німеччині. Приводом для загарбання країни стала вимога до Чехословаччини відмовитися від суверенітету над Судетською областю, на території якої проживала німецька національна меншість. В особливо різкій формі ця вимога була висунута у промові Гітлера 12 вересня 1938 р. на черговому з'їзді НСДАП, безпосереднім наслідком якої стало повстання судетських німців, використане Німеччиною як останній "аргумент" на користь приєднання цієї області до рейху.

У напруженій обстановці європейської політичної кризи уряди Великої Британії і Франції все більше схилялися до прийняття німецьких вимог і до тиску з цією метою на уряд Чехословаччини. Про це свідчила вже перша зустріч англійського прем'єр-міністра Чемберлена з Гітлером в Берхтесгадені 15 вересня, з якої почалася низка поступок, що згодом призвели до капітуляції в Мюнхені.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені відбулася конференція за участю Чемберлена, Далад'є, Гітлера і Муссоліні, яка призвела до підписання угоди про фактичне розчленування Чехословаччини. Судетська область та інші райони країни, які становили майже 1/5 території і близько 1/4 населення, передавалися Німеччині, Польщі та Угорщині. Новий німецький кордон тепер проходив 40 км від Праги. Чехословаччина втратила половину своєї важкої промисловості. Мюнхенською угодою Англія і Франція не тільки підписали смертний вирок Чехословацькій державі, але й примусили її не чинити опір агресорові. Ця угода стала вершиною *політики "умиротворення"* гітлерівської Німеччини, в основі якої було намагання правлячих кіл Великої Британії і Франції забезпечити безпеку своїх країн за рахунок інших держав і націй. Проте ця політика лише розпалила апетити гітлерівців. У березні 1939 р. Чехословаччина як суверенна держава припинила своє існування. Чеські області Богемія і Моравія стали "німецьким протекторатом", а в "незалежній" Словаччині було створено маріонетковий фашистський уряд Тісо. На територію Закарпатської України увійшли угорські війська.

Мюнхенська капітуляція мала далекосяжні міжнародно-політичні наслідки, докорінно змінивши співвідношення сил в Центральній Європі. Німеччина зміцнила свої позиції по відношенню до західних демократій та СРСР. Для Франції Мюнхен став початком катастрофи. Вона практично втратила будь-яке військове значення в Європі, а воєнно-політичний союз з нею цинився тепер дуже низько. У Варшаві, Бухаресті та інших східноєвропейських столицях намагалися досягти вигідної угоди з нацистами. Мюнхен зруйнував останню надію "малих" країн на ефективність політики колективної безпеки.

Дипломатична активність Радянського Союзу теж помітно підвищилася. Хоча СРСР був військовим союзником Франції та Чехословаччини, Лондон і Париж одностайно виключили його з числа учасників мюнхенської змови. Сталін зробив відповідні висновки: ставлення до союзної Франції ставало все менш дружнім, а ставлення до Німеччини все більш позитивним. Саме у цей період у таємних німецьких архівах з'являються згадки про зміни у політичному курсі Берліна та Москви, поки ще ледве помітні, але які вже через рік призвели до важливих наслідків.

Після окупації Чехословаччини Німеччина примусила Литву передати їй Клайпеду (Мемель) – важливий порт на Балтиці; висунула претензії до Польщі щодо Гданська (Данціга), використавши їх як привід для розгортання підготовки до загарбання цієї країни. Італійські війська окупували Албанію. Нові загарбання в Європі свідчили про крах мюнхенської політики "умиротворення" та зовнішньополітичного курсу Великої Британії та Франції, спрямованого на співробітництво з Німеччиною у вирішенні європейських проблем. Гітлер продемонстрував, що, здійснюючи свої експансіоністські плани, він не потребує "згоди" Лондона та Парижа. Крім того, ставала реальною загроза фашистської агресії не у східному,

а у західному напрямку. У цих умовах в політичних колах західних демократій поширюється думка про доцільність встановлення більш тісних контактів з Радянським Союзом. У складних умовах зростання міжнародної напруженості почалися активні дипломатичні контакти між Москвою, Лондоном і Парижем, які з радянської ініціативи переросли у тристоронні переговори про військово-політичне співробітництво.

Англо-франко-радянські переговори 1939 р. в Москві проходили в атмосфері недовіри і взаємної упередженості. Розбіжності у підходах і цілях ускладнювали діалог між партнерами. Для Великої Британії та Франції переговори були в першу чергу засобом стримування фашистської Німеччини, спробою виграти час для здійснення програм озброєння, не виключаючи при цьому можливості угоди з Гітлером. Вони були зацікавлені лише у формальному приєднанні СРСР до англо-французької коаліції, радянських гарантіях безпеки Польщі та Румунії, утримуючись при цьому від власних прямих зобов'язань перед СРСР, особливо від укладання з ним військової конвенції. Радянський Союз наполягав на доповненні договору про взаємодопомогу військовою конвенцією, яка могла б забезпечити реальну протидію німецькій агресії та безпеку СРСР. Крім того, однією з головних умов, що висувала радянська сторона, було надання Червоній армії права вступу на територію Польщі для відсічі фашистській навалі. Враховуючи антирадянську позицію польського керівництва, це було майже недосяжною метою.

Під час переговорів обидва партнери таємно один від одного вели діалог з Німеччиною. Гітлер теж вів свою лінію, що була спрямована на зрив тристоронніх домовленостей і нейтралізацію СРСР на випадок війни на Заході. Зближення з Москвою хоча і розглядалося їм як тимчасовий тактичний маневр, але в умовах можливого утворення англо-франко-радянської коаліції він готовий був заплатити за його здійснення будь-яку ціну. З весни 1939 р. Німеччина неодноразово виступала з ініціативами щодо нормалізації стосунків із сталінським режимом, наполегливо підкреслюючи, що не має намірів розвивати свою експансію у східному напрямку. Берлін пішов на серйозні поступки в питаннях фінансово-економічного співробітництва двох країн, пропонував посередництво у врегулюванні радянсько-японського конфлікту, виступив ініціатором двосторонніх політичних переговорів. Архівні документи свідчать, що ще до прибуття англійської та французької військових місій до Москви і початку дискусій про військову конвенцію трьох країн сталінське керівництво дало принципову згоду на ведення переговорів з Берліном з політичних та територіальних проблем в Європі та радянсько-німецьких відносин. Радянський Союз вбачав в угоді з Німеччиною можливість уникнути безпосередньої участі у збройному конфлікті в Європі, задовольнити свої територіальні претензії, зміцнити економічну міць. Ці міркування переважили в очах Сталіна можливі негативні ідеологічні та міжнародно-політичні наслідки союзу з фашистським режимом.

23 серпня 1939 р. після переговорів міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа з І. Сталіним та В. Молотовим у Москві був підписаний *Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом (пакт Ріббентропа-Молотова)* і таємний додатковий протокол до нього. Договір декларував відмову кожної із сторін від агресії або підтримки агресії проти іншої сторони, а також від участі у

будь-якому угрупованні держав, спрямованому проти іншої сторони. Таємний протокол передбачав розподіл між двома тоталітарними державами сфер впливу в Європі, і в першу чергу розчленування Польщі.

Цей документ був протиправним і аморальним за своєю суттю і ніколи не буде виправданий історією. Щодо оцінки радянсько-німецького пакту про ненапад, то вона не може бути однозначною. Слід враховувати, що пакт був укладений у виключно складній міжнародній обстановці, в умовах протиборства на світовій арені різних сил, під впливом різноманітних факторів, зокрема і суб'єктивного характеру. Проте у світлі подій, що відбулися після підписання цього договору, еволюції зовнішньополітичного курсу радянського уряду, яка виявилася вже у вересні 1939 р., можна зробити висновок, що цілі, які ставила Москва, вирішуючи питання про союз з гітлерівською Німеччиною, не були повністю досягнуті, а результати, яких вдалося досягнути, виявилися негативними.

Запитання:

1. Назвіть головні умови Версальського договору.
2. Які нові рішення були затверджені Версальською конференцією?
3. Перерахуйте основні конфлікти 30-х років.
4. Як вплинула "мюнхенська змова" на підписання радянсько-німецького договору?

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ФАШИЗМ У 20–30-Х РР.: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

1. Сутність фашизму.
2. Фашистський режим в Італії.
3. Нацистська диктатура в Німеччині.

1. Сутність фашизму. Історичною альтернативою буржуазному реформізму в період подолання світової економічної кризи став фашизм, який у ряді країн еволюціонував у цей час з політичної течії у правлячий режим. *Фашизм є різновидом тоталітаризму, загальними політичними ознаками якого виступають антидемократизм (встановлення однопартійної фашистської диктатури та знищення реальних засад і інститутів демократії (парламентаризму, виборності, демократичних прав і свобод); централізація влади, зрощення партійного і державного апарату, "вождизм"; антиконституціоналізм, свавілля карального апарату; державний політичний тероризм (репресії); зовнішньополітична агресивність.*

Економічну сутність фашизму становить державно-монополістичний капіталізм, специфічними особливостями якого є мілітаризація економіки; "корпоративна система" як інструмент примусової монополізації та одержавлення; плановість у вигляді довгострокового директивного планування; командно-адміністративна модель управління, його бюрократизація; економічна автаркія.

Соціальну базу фашизму становить середня і дрібна буржуазія міста і села, частина робітничого класу. Ознаками *соціальної* стратегії фашистського режиму є "фашистський синдикалізм" – класовий мир на ґрунті націоналізму і популізму; соціальна ревізія; "соціальний контракт" з великим капіталом на принципах воєнізації і "фюрерства"; всеосяжний контроль держави над всіма сферами життя суспільства.

Ідеологічні засади фашизму становить еклектичний сплав націоналізму, що межує з расизмом, геополітичної теорії "життєвого простору", соціал-дарвінізму, популізму.

Основними причинами приходу фашистів до влади були:

- глибока *економічна криза* і викликане нею різке падіння життєвого рівня населення, скорочення виробництва і розорення маси дрібної та середньої буржуазії і, як наслідок, *загальне загострення соціальної напруженості*, що ставило перед суспільством питання про сильну і стабільну владу;

- *відсутність у країні глибоких демократичних традицій* політичного життя, тяжіння до монархічних або авторитарно-диктаторських методів правління;

- *міжнародно-правові наслідки Першої світової війни* (умови версальської договірної системи, що ставила у нерівноправне, принизливе становище народи переможених країн), що створювали передумови *розвитку ідеї реваншу і відродження мілітаризму*;

- *розкол у міжнародному робітничому русі*, протистояння комуністичних і соціал-реформістських партій, що перешкодило утворенню єдиного антифашистського фронту лівих сил.

2. Фашистський режим в Італії. Зазначені причини вже у *жовтні 1922 р.* призвели до встановлення фашистської диктатури в *Італії*. Італійські фашисти на чолі з *Беніто Муссоліні* використали "великий страх" буржуазних кіл, викликаний розмахом робітничих виступів 1919–1920 рр. ("червоного дворіччя"), що проходили під гаслами "Зробити, як у Росії!", а також невдоволення багатьох колишніх фронтовиків пасивністю уряду у здійсненні визнаних Антантою "прав" Італії на південнослов'янські землі на адріатичному узбережжі. Оголосивши похід своїх загонів на Рим, Муссоліні зажадав призначення себе головою уряду і надання останньому надзвичайних повноважень у адміністративній та фінансовій сферах. До осені 1926 р. очолюваний Муссоліні уряд зберігав у країні традиційний буржуазно-демократичний фасад (конституцію, парламент, багатопартійність), але проведена у 1923 р. реформа виборчої системи, створення Великої фашистської ради (фактично з законодавчими повноваженнями) і Добровільної міліції національної безпеки, а також запровадження інституту фашистських політичних радників на місцях були помітними кроками на шляху встановлення диктатури. Каталізатором цього процесу стало утворення антифашистського "Авентинського блоку" і загальнонаціональна політична криза 1924 р., які ледве не привели до падіння фашистського режиму. З метою уникнути повторення аналогічної ситуації в майбутньому уряд Муссоліні у листопаді 1926 р. прийняв низку "надзвичайних" законів, якими передбачалася заборона діяльності всіх опозиційних антифашистських партій, посилення виконавчої влади (функцій прем'єр-міністра) за рахунок законодавчої, здійснення жорсткої цензури. З 1927 р. в країні почали діяти Надзвичайний трибунал і таємна політична поліція,

а у 1928 р. було прийнято закон, який надавав право висунення кандидатур для участі у парламентських виборах лише фашистським організаціям з обов'язковим ухваленням Великою фашистською радою. Це означало ліквідацію останнього елемента буржуазно-демократичної політичної системи – багатопартійного парламенту – і остаточну консолідацію фашистської диктатури в Італії.

Світова економічна криза призвела до різкого посилення фашистських тенденцій. На середину 30-х років у 20 європейських країнах діяло близько 40 фашистських партій і організацій. У країнах з глибокими традиціями буржуазної демократії і масовим організованим антифашистським рухом (Англія, Франція, Бельгія) фашизм залишився на нижчій стадії свого розвитку, знаходячись на периферії політичної структури. Фашистські угруповання у цих країнах відрізняли відносно вузька соціальна база, невизначеність організаційних принципів та політичних програм, ідейний еклектизм.

У Данії, Нідерландах, Фінляндії фашисти мали своїх представників у місцевих і навіть центральних органах влади, але безпосередньо не входили до урядових коаліцій. В Австрії та країнах Центральної і Південно-Східної Європи, більшість з яких незабаром опинилася в орбіті німецького впливу, фашистські організації виступали як партнери буржуазних партій у військових або військово-монархічних режимах, що поступово еволюціонували у напрямку фашистських диктатур. Такі диктатури у 30-х рр. на хвилі світової економічної кризи були встановлені в Німеччині, Іспанії і Португалії. Іспано-португальський ("іберійський") варіант фашизму відрізняло співіснування у політичній структурі фашистських партій з організаціями і угрупованнями великої буржуазії, землевласницької аристократії та католицького духовенства. Така політична "гнучкість" дала можливість диктатурам Франко в Іспанії і Салазара у Португалії "пережити" італо-німецький фашизм майже на три десятиріччя.

3. Нацистська диктатура в Німеччині. Вкрай руйнівна для Німеччини світова економічна криза штовхнула на бік Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП), очолюваної Адольфом Гітлером, не тільки дрібну буржуазію та люмпенізовані елементи, що вже становили масову соціальну базу фашизму в країні, а й великий капітал, занепокоєний урядовим хаосом, бездіяльністю рейхстагу, активізацією комуністів (на виборах 1932 р. КПН здобула 13,2 % голосів). Саме під тиском впливових ділових кіл президент Гінденбург 30 січня 1933 р. призначив Гітлера рейхсканцлером, хоча жоден клас, жодна партія Німеччини не може зняти з себе відповідальність за відмову від демократичної республіки і за прихід фашистів до влади. Вибори 1932 р. показали, що 63 % населення країни залишилося на антифашистських позиціях, але партії, що представляли його інтереси, керуючись кожна своїми власними політичними цілями та міркуваннями, виявилися неспроможними об'єднатися у демократичний альянс.

Усі найважливіші принципи фашистської ідеології Німеччини були сформульовані задовго до приходу фашистів до влади. Перша світова війна дала могутній поштовх швидкому розвитку теорії й практики фашизму. У початковий період війни Німеччиною, як і іншими воюючими країнами, прокотилася могутня хвиля шовінізму. Ефективним засобом для втягування широких верств населення в орбіту фашистської політики служив реакційний націоналізм. У Німеччині

фашизм прямо й безпосередньо інкорпорував націоналістичні організації у свої лави. Розповсюдженню фашизму сприяло політичне й психологічне середовище в Німеччині. Воно характеризувалося бездуховністю, моральною спустошеністю, розпадом традиційних гуманістичних цінностей. Переоцінці піддавалася вся система цінностей буржуазного суспільства, що сформувалася в епоху класичного лібералізму.

Крім того, причиною, що зумовила активізацію фашистських організацій у Німеччині, був Версальський мир, який підвів підсумок Першій світовій війні. Умови Версальського миру були принизливими для переможених. Німецький бюргер мріяв про реванш і був готовий на будь-які авантюри заради відродження Великої Німеччини. Основною соціальною базою фашизму є люмпен міста й села: пролетаріат, люмпенізована частина селянства і маргінальна інтелігенція. Ці верстви відрізняються соціальною аморфністю, дезорієнтацією в житті, ненавистю до всіх суспільних верств і груп, у яких був присутній стабільний життєвий устрій, певні етичні й моральні принципи, власність; відчуття особистої гідності. Крім того, слід враховувати і вплив Першої світової війни на стан суспільства. Після війни мільйони солдат поверталися до мирного життя, в якій їм не було місця. Уся ця солдатська маса складалася з різнорідних елементів, але велику її частину складали ті, хто вважав себе обдуреним і жадав помсти, – ця маса і стала потенційним носієм фашистської ідеології. Усе, що було вироблене війною, – культ сили, нещадність, знецінення людського життя, звичка до вбивств і насильства, нерозбірливість у засобах досягнення мети. Таким чином, розчарування, викликане війною, крах ілюзій, страх потрясінь стали початковими причинами появи фашизму.

Крім того, для творців фашистського руху й членів його масової організації характерним є особливий тип свідомості, який базується на вірі в простоту устрою світу. Світобачення фашистів складається зі стереотипів – позитивних і негативних, а сам світ ділиться на чорне й біле без компромісів. Гранично простий устрій світу їм абсолютно зрозумілий, і якщо раптом суспільство стикається з об'єктивними труднощами – інфляцією, економічною кризою, безробіттям, то замість аналізу причин невдач іде пошук ворогів, внутрішніх і зовнішніх. У такому разі фашистський режим вимушений вести боротьбу з цими постійними ворогами. Тому життя людини у фашистській державі знаходиться в небезпеці, йому завжди загрожує арешт, влада у будь-який момент може оголосити ворогом народу кожного, хто не згоден з існуючою фашистською формою державної влади.

Ідеологія німецького фашизму представлена в книзі Адольфа Гітлера "Моя боротьба". Центральним пунктом цієї книги була теорія "народ і раса". Значення расової доктрини полягало у тому, що раса повинна бути "чистою" від домішок інших рас і, крім того, раса повинна постійно боротися за свою чистоту й виживання шляхом знищення інших рас. Звідси випливало, що арійська раса, найчистішим варіантом якої є німці, повинна боротися зі всіма "нижчими" расами. Отже, війна проти всіх – це вища й необхідніша форма існування германців.

Наступне положення книги свідчило, що вища раса повинна мати великий життєвий простір. Проте Німеччина ним не володіла, і тому вона повинна його завоювати. Реалізацією цієї частини расової доктрини стало завдання завоювання всієї Європи аж до Уралу, її колонізація й германізація. На цьому життєвому

просторі Гітлер обіцяв побудувати справедливе суспільство тільки для німців, так званий національний соціалізм. Звідси фашистський рух у Німеччині одержав назву націонал-соціалізму, а фашистська партія Адольфа Гітлера стала називатися Націонал-соціалістичною німецькою робітничою партією. 1933–1934 рр. були періодом *консолідації нацистської диктатури*. Він характеризувався посиленням адміністративної централізації, терором по відношенню до опозиції, реорганізацією політичної й економічної структури Веймарської республіки. Здобувши шляхом терору та фальсифікації підсумків березневих виборів 1933 р. парламентську більшість, фашисти вже 24 березня 1933 р. прийняли закон про надання уряду надзвичайних повноважень, включаючи право змінювати статті конституції, і скасування контролю над ним з боку рейхстагу. З метою "уніфікації", тобто встановлення "одностайності", було проведено "саморозпуск" усіх політичних рухів і партій в країні, а урядовим декретом від 14 липня 1933 р. НСДАП проголошувалася єдиною партією у Німеччині. Наступні закони про "єдність партії і держави" та об'єднання посад президента і канцлера стали фінальним акордом у ліквідації залишків буржуазної демократії та Веймарської конституції. Незабаром було засновано державну таємну поліцію – гестапо, кадри якої набиралися головним чином з охоронних загонів СС – основного знаряддя гітлерівського терору. СС і гестапо стали організаторами цілої мережі концентраційних таборів як у Німеччині, так і на окупованих згодом нею територіях, винищивши мільйони людей, здійснили безліч кривавих злочинів.

З приходом до влади фашисти почали *створення всеосяжної системи державного регулювання соціально-економічних відносин*. Прийнятий у липні 1933 р. *закон про примусове картелювання* визначив магістральний напрямок соціально-економічної політики фашистської диктатури. В її основу було покладено "4-річний план воєнізації економіки" (1936 р.), який ставив за мету створення в Німеччині власної сировинної бази. План передбачав збільшення військових витрат в 10 разів (58 % бюджету). 80 % державних інвестицій мали надходити до військово-промислового комплексу. Таким чином, *мілітаризація економіки* ставала найважливішим фактором стабілізації фашистської диктатури, закладаючи основу для зовнішньополітичного реваншизму.

Економічна політика фашизму об'єктивно сприяла *посиленню позицій великого бізнесу* і розвитку всієї системи державно-монополістичного капіталізму. Регулюючі функції були надані Генеральній раді німецького господарства, до якої увійшли керівники 18 найбільших монополій і банків. Аналогічний характер мала і регіональна структура економічного управління (окружні і районні економічні палати). Практика фінансування державою "важливих" галузей призводила до різкого збільшення прибутків монополій оборонного комплексу. Зміцнення монополій, проте, викликало масове розорення дрібних і середніх підприємців, що загрожувало поступовим розмиванням соціальної бази фашизму. Тому гітлерівський уряд був змушений йти на часткові поступки цим верствам населення, надаючи їм кредити, вигідні місця у державному та партійному апараті тощо.

Аграрна політика гітлерівців полягала у підтримці великого поміщицького землеволодіння і сільської буржуазії. Закон про "*спадкові двори*" забороняв продаж або дроблення середніх і великих селянських господарств – вони могли переходити у спадщину тільки до старшого сина. Молодші діти з заможних сільських родин традиційно рекрутувалися до СС та гестапо. Таким чином, в особі

землевласників і сільської буржуазії фашизм мав міцну опору. Безземельним селянам було обіцяно землю, коли Німеччина завоює "життєвий простір" на Сході.

В галузі соціальних відносин було ліквідовано систему колективних договорів, заборонено діяльність фабрично-заводських комітетів, а також профспілок. Замість них фашисти створили "Німецький трудовий фронт" під контролем НСДАП, до якого робітників включали в примусовому порядку. Для молоді віком від 18 до 25 років було запроваджено дворічну трудову повинність, яку відбували у воєнізованих таборах, головним чином на будівельних роботах. Ця практика привела до певного скорочення безробіття і полегшила фашистам політичний вплив на частину молоді. Закон *"Про організацію національної праці"* поширював на економіку всієї країни систему *"фюрерства"*. Усі підприємці були оголошені *"фюрерами"* відповідного рангу і наділені повноваженнями представників державної влади. Опір їхній сваволі розглядався як непокоря нацистському режимові. Робітникам заборонялося змінювати місце роботи, для контролю за пересуваннями робочої сили вводилася система трудових книжок; підприємці дістали право продовжувати робочий день до 14 годин. Ці заходи означали встановлення системи примусової праці.

Нацистська пропаганда ґрунтувалася на ідеях расизму, реваншу і антикомунізму, поширюючи *"теорії"* *"обраної раси панів"*, *"боротьби за життєвий простір"*, що ставали ідеологічним обґрунтуванням політики геноциду і зовнішньої агресії.

Отже, фашизм як різновид тоталітаризму – форма репресивно-терористичної диктатури, що склалася в умовах буржуазного суспільства, при якій громадянське суспільство поглинається державою, держава знаходиться під контролем партії, партія – під контролем еліти, а еліта підконтрольна вождю.

Запитання:

1. *Що таке фашизм?*
2. *В яких країнах було встановлено фашистські диктатури?*
3. *Охарактеризуйте німецький фашизм.*

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР, ПЕРІОДИЗАЦІЯ

1. **Причини і характер Другої світової війни.**
2. **Розширення масштабів агресії з перевагою сил агресора (1 вересня 1939 – червень 1942 рр.).**
3. **Докорінний перелом у війні (червень 1942 – грудень 1943 рр.).**
4. **Військовий розгром і крах фашистських режимів (січень 1944 – 2 вересня 1945 рр.).**

1. Причини і характер Другої світової війни. Другої світової війни полягають в загостренні політичних суперечностей між двома блоками держав – фашистським та демократичним – через претензії фашистського блоку на новий переділ світу та світове лідерство. Вимагаючи для себе "життєвого простору" за рахунок інших держав, Німеччина, Італія, Японія прагнули до поневолення народів Європи, Азії, Африки і навіть фізичного знищення деяких з них.

Характер Другої світової війни визначає боротьба двох тенденцій – фашистської агресії, спрямованої проти територіальної цілісності і національної незалежності багатьох країн, та національно-визвольної, антифашистської тенденції, пов'язаної з боротьбою народів проти агресорів, за національний суверенітет, свободу і демократію, яка знайшла свою реалізацію в діяльності антигітлерівської коаліції.

СРСР на початку війни залишався "нейтральною" державою, але певні його кроки в цей період, починаючи з пакту 23 серпня 1939 р., об'єктивно сприяли розв'язанню Німеччиною світового конфлікту та подальшій ескалації її агресивних дій. 22 червня 1941 р. почався новий етап війни для СРСР. Ставши черговою жертвою свого вчорашнього "союзника", Радянський Союз ступає на шлях активної антифашистської боротьби, перетворюючись на її головну, ударну силу і члена "великої трійки" в антигітлерівській коаліції.

2. Розширення масштабів агресії з перевагою сил агресора (1 вересня 1939 – червень 1942 рр.). 1 вересня 1939 р. після інсценованого нападу на німецьку радіостанцію в Глєйвіці Німеччина розв'язала агресію проти Польщі. Перевага вермахту над польською армією була абсолютною. Вступ 3 вересня у війну проти Німеччини Англії та Франції практично не змінив співвідношення сил на користь Польщі, що пояснювалося обраною західними союзниками тактикою "дивної війни". Тому, незважаючи на героїчний опір агресорам з боку польського народу та армії, вже на початку жовтня країна була окупована фашистами і капітулювала. Ганебну роль у війні проти польського народу і польської держави відіграв сталінський режим. Він не тільки цілком виправдав гітлерівську агресію, але й уклав з агресором "Договір про дружбу і кордон" (28 вересня 1939 р.), який передбачав фактичну ліквідацію Польщі як суверенної держави силами двох тоталітарних режимів та їхню спільну "боротьбу" проти польського руху Опору.

Встановлення під час "польської кампанії" "дружніх" відносин з Берліном відкривало Сталіну можливість проведення активної політики в "сфері інтересів" СРСР. Якщо "права" на Прибалтику Радянський Союз реалізував "мирно", використавши спочатку практику двосторонніх угод про взаємодопомогу, а згодом і мову ультиматумів, погроз і військового тиску, то Фінляндія, через свою майже 20-річну "непоступливість" у територіальних питаннях, стала об'єктом радянської агресії. Війна з Фінляндією (30 листопада 1939 р. – 12 березня 1940 р.) продемонструвала наявність у сталінській політиці імперських амбіцій, прагнення силою поширити соціалістичний лад у країнах, що межували з СРСР. Під час цієї війни Москва прагнула не тільки забезпечити безпеку Ленінграда, але й оволодіти Гельсінкі з метою заміни фінського буржуазного уряду "дружнім урядом" на чолі з Куусіненем. Проте, всупереч намірам сталінського керівництва, війна з Фінляндією продемонструвала Заходу, а також фашистському блоку технічну та організаційну слабкість Червоної армії, низький професіоналізм її командного складу, сформованого після хвилі репресій 1937–1938 рр., відсутність чіткої дисципліни. Це ще більше ускладнило контакти з західними демократіями, які рішуче засудили радянську агресію проти фінського народу, і остаточно переконало Гітлера у можливості "блискавичного" розгрому СРСР.

На західному фронті протягом семи місяців з початку війни тривала так звана "*дивна війна*", під час якої бойових дій між англо-французькими та німець-

кими військами практично не відбувалося. Західні країни вважали оборонну тактику в тих умовах більш ефективною, оскільки англійська гегемонія на морі і добре укріплена сухопутна "лінія Мажіно" створювали можливість тривалої війни на виснаження Німеччини, під час якої до того ж могла реалізуватися перспектива радянсько-німецького збройного конфлікту або "другого Мюнхена". Але ці розрахунки не виправдалися. Пізніше фашистський генерал Йодль визнавав: "Якщо ми ще у 1939 р. не зазнали поразки, то це лише тому, що приблизно 110 французьких та англійських дивізій, які стояли під час нашої війни з Польщею проти 23 німецьких дивізій на Заході, залишалися цілком бездіяльними". Скориставшись цією бездіяльністю, Німеччина сконцентрувала сили для широкого наступу на західному фронті.

У квітні 1940 р. німецькі війська завдали удару по Данії та Норвегії. Датська армія за наказом короля та уряду капітулювала без опору. Норвезькі патріоти дали відсіч агресорові, але вже в червні були змушені припинити опір. У травні німецькі війська захопили нейтральні Бельгію, Нідерланди та Люксембург. Прорвавши силами ударного угруповання західний фронт, фашисти рушили у напрямку французького міста Седан з метою оточення англо-французьких військ. Ці події переконливо свідчили про закінчення "дивної війни" і остаточний крах розрахунків на "другий Мюнхен". В результаті урядової кризи прем'єр-міністром Великої Британії став Вінстон Черчилль – рішучий противник політики "умиротворення" Німеччини, який заявив, що його єдина мета – "перемога, перемога будь-якою ціною, перемога, незважаючи ні на що!" На відміну від Англії, у французьких політичних колах в умовах зростаючої загрози окупації країни поширилися капітулянтські настрої, носієм яких стало угруповання на чолі з маршалом Петеном.

Наприкінці травня 400-тисячне англо-французьке військове угруповання виявилось притиснутим німецькою армією до моря біля Дюнкерка. Несподіваний наказ Гітлера припинити танковий і продовжити лише сухопутний наступ ("*дюнкеркське диво*") дозволив західним союзникам, залишивши військову техніку, евакуюватися на Британські острови. На думку істориків, приймаючи таке рішення, Гітлер залишав "двері відчиненими" для угоди з Черчиллем. Проте британський лідер навіть після капітуляції Франції відмовився від миру з фашистами.

5 червня 1940 р. німецькі війська почали наступ на південь Франції, безпосередньо загрожуючи Парижу. 10 червня в війну на боці Німеччини вступила Італія. Всупереч закликам французьких патріотів до рішучої відсічі агресорам уряд Петена прийняв рішення про капітуляцію, оголосивши Париж "відкритим містом" і здавши його гітлерівцям без бою. 22 червня 1940 р. у Комп'єнському лісі було підписане перемир'я, яке передбачало окупацію Франції (за винятком південної частини, де створювався маріонетковий уряд Петена з центром у м. Віші), роззброєння її армії та флоту, щоденні "окупаційні сплати" у розмірі 400 млн франків.

На чолі французьких патріотів, які не визнали капітуляцію країни і виступили за продовження боротьби проти окупантів, став генерал Шарль де Голль. За його ініціативою в Лондоні виник рух "Вільна Франція", який протягом усієї війни був центром французького антифашистського Опору.

З 15 вересня 1940 р. розпочалася "битва за Англію". Фашисти розгорнули варварське бомбардування з повітря британських міст, зокрема Лондона. Багато з них були перетворені на руїни. Німецькі підводні човни здійснювали операції проти англійських транспортних кораблів, намагаючись встановити блокаду островів з моря. Проте необхідних умов для реалізації плану "Морський лев" (німецький десант на Британські острови) фашистам створити не вдалося. Англійська протиповітряна оборона і збройні морські конвої успішно протидіяли агресивним акціям ворога. Значну допомогу Велика Британія одержала від США, які в умовах зростаючої ескалації фашистської агресії в Європі відмовилися від дотримання нейтралітету на користь політики "національної оборони". У березні 1941 р. Конгрес прийняв закон про ленд-ліз, який передбачав надання військових матеріалів та зброї на умовах оренди або у позику тим країнам, оборона яких мала життєво важливе значення для США. Тим самим США ставали "невоюючим союзником" Великої Британії.

У той час як Німеччина розгортала бойові дії на європейському континенті, італійські війська почали наступальні операції у Східній (Британське Сомалі) та Північній (Єгипет) Африці. Але в результаті наступу англійців Італія була змушена залишити територію Єгипту і Киренаїки, а також втратила всі свої володіння у Східній Африці. Лише після висадки на африканському континенті німецьких військ навесні 1941 р. фашистський наступ у Лівії відновився, призвівши до оточення англійського угруповання в районі Тобрука. Але подальше просування загарбників у межі Єгипту було припинено.

Протягом останніх місяців 1940 – весни 1941 рр. гітлерівська Німеччина встановила свій контроль над країнами Південно-Східної Європи. У жовтні 1940 р. німецькі війська вступили в Румунію, де встановилася фашистська диктатура генерала Антонеску. До фашистського блоку були також включені Угорщина та Болгарія. У квітні 1941 р. нацисти окупували і розчленували Югославію та Грецію, а у травні – острів Крит – останню південну фортецю Балкан. Південно-Східна Європа почала перетворюватися Німеччиною на плацдарм для нападу на СРСР.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Почалася практична реалізація плану "Барбаросса", який передбачав "блискавичне" просування німецької армії у трьох основних напрямках (південному, центральному та північному) з метою протягом 8–10 тижнів досягти лінії Волга-Архангельськ. Для успішного досягнення цієї мети на Східному фронті було сконцентровано 80 % (153 дивізії) вермахта і 37 дивізій крайніх сателітів загальною чисельністю 5,5 млн чол., 47 тис. гармат, 4300 танків, 5 тис. літаків. Агресор мав двократну перевагу, а на напрямках головного удару і більшу.

Серйозні прорахунки в організації радянської оборони були значною мірою зумовлені передвоєнною політикою сталінського керівництва у військовій області. Внаслідок масових репресій 1937–1938 рр. в армії на початку війни три чверті її командного складу знаходилися на своїх постах менше року. Кількісна перевага у танках та літаках зводилася нанівець їх технічною відсталістю, до того ж значна частина льотного парку була знищена фашистами вже в перший день війни на прикордонних аеродромах. Через стратегічний прорахунок переважна більшість сухопутних військ була сконцентрована на південно-західній ділянці фронту, в

той час як головного удару агресор завдав на західній ділянці. Неправильна оцінка військово-політичної ситуації призвела до затримки з мобілізацією та висуванням п'яти радянських армій у прикордонні райони. Результатами вказаних фактів стали колосальні втрати з радянського боку під час прикордонних боїв, сотні тисяч військовополонених, окупація на середину липня Прибалтики і Білорусії, значної частини України та Молдавії, загроза захоплення Смоленська, Києва, Ленінграда.

1941 став для СРСР найважчим роком війни. За короткий час переважно командно-адміністративними методами було переведено економіку на воєнні рейки, евакуйовано на Схід понад 1,5 тис. промислових підприємств і 10 млн чоловік, здійснено мобілізацію всіх сил країни на відсіч ворогові. Безсмертною славою вкрили себе мужні захисники Смоленська і Києва, Одеси і Севастополя. Навіки вписаний в історію війни величний подвиг жителів блокадного Ленінграда. На окупованих фашистами територіях почала розгортатися партизанська боротьба, наприкінці 1941 р. діяло близько 3,5 тис. загонів.

Проте обстановка на Східному фронті у перші місяці радянсько-німецького конфлікту продовжувала залишатися вкрай складною і напруженою. Наприкінці вересня 1941 р. гітлерівські війська почали наступальну операцію "Тайфун" із захоплення Москви. Ця операція мала призвести до знищення головних сил Червоної армії і переможного завершення війни, тому німецьке командування сконцентрувало на московському напрямі переважаючі за чисельністю та озброєнням сили. Розпочатий 30 вересня наступ призвів до захоплення Орла і оточення кількох радянських армій під Вязьмою. Але запеклі бої з оточеним угрупованням закінчилися лише наприкінці жовтня, тож ефект "блискавичного" наступу на Москву було втрачено. На підступах до радянської столиці фашисти наштовхнулися на міцну і добре організовану оборону, яку їм так і не вдалося прорвати. На початку грудня у наступі гітлерівців на Москву виникла криза, 5–6 грудня радянські війська перейшли у контрнаступ. Це означало провал фашистського блицкригу.

Наприкінці 1941 р. військові дії поширилися на басейн Тихого океану. Ще влітку Японія окупувала Індокитай і розгорнула підготовку до захоплення британських і американських володінь у регіоні. Одночасно японський уряд вів "мирні" переговори із США з метою виграти час для раптового удару по американському флоту. Вранці 7 грудня 1941 р. японська авіація, що базувалася на авіаносцях, здійснила масоване бомбардування військово-морської бази США на Гавайських островах – Пірл-Харбор. Наступного дня США вступили у Другу світову війну.

Перевага в озброєннях (в першу чергу за рахунок авіаносців) і краща взаємодія родів військ, знання місцевих геокліматичних умов, демагогічна підтримка національно-визвольних рухів проти західних колонізаторів під гаслом "Азія для азіатів!" – все це зумовило успіх японського наступу у Південно-Східній Азії. На початок травня 1942 р. Японія захопила Тайланд, Бірму, Малайю, Індонезію, Філіппіни, оволоділа британськими військово-морськими базами Сінгапур і Гонконг, окупувала численні островні володіння Англії та США, вторглася в Південно-Західний Китай і Східну Індію. Загалом японські загарбання охопили територію 3,8 млн кв. км з населенням 150 млн чоловік. На цих землях почала створюватися японська "сфера взаємного співпроцвітання".

3. Докорінний перелом у Другій світовій війні (літо 1942 – грудень 1943 рр.). Чинники успіху японської агресії в азіатсько-тихоокеанському регіоні виявилися тимчасовими. Загальна майже десятикратна економічна перевага англо-американського блоку над Японією, перекинення в район Тихого океану частини атлантичних флотів двох країн, розгортання антияпонського руху Опору в окупованих державах Азії привели до зміни ситуації в регіоні. Першою серйозною перемогою США у війні був розгром японської ескадри у Кораловому морі (травень 1942 р). Поразкою завершилася і спроба Японії захопити американську базу на острові *Мідуей* (на північний захід від Гаваїв). У боях за червень 1942 р. японський флот втратив 4 авіаносці, понад 260 літаків. Міць ВМС Японії була підірвана, і вона була змушена перейти до оборони на Тихому океані.

Влітку 1942 р. фашистські війська розгорнули широкий наступ на південній ділянці Східного фронту в напрямі **Сталінграда та Кавказу**, в результаті якого протягом травня-липня Червона армія залишила Керченський півострів, Харків, Курськ, Севастополь, Донбас. Обстановка на південному фланзі фронту для радянських військ виявилася критичною. У серпні танкові колони Клейста досягли передгір'я Кавказу і захопили Майкоп, проте просунутися далі, до основних центрів нафтової промисловості, фашисти так і не змогли.

*Основні події розгорнулися на сталінградському напрямі, де здійснювала наступ 6-та армія Паулюса у складі 13 піхотних і 5 танкових дивізій. Їй протистояли війська Сталінградського фронту на чолі з маршалом Тимошенком. Протягом місяця (23 липня – середина серпня) фашистські війська просунулися на 60–80 км, але вийти до берегів Волги не змогли. 23 серпня гітлерівці здійснили варварське бомбардування міста. Подальша майже тримісячна боротьба за оволодіння Сталінградом звелася для них до таранних лобових ударів, проте чим глибше вони просувалися у житлові райони, тим повільніше ставав їхній наступ. Кожен крок уперед коштував все дорожче і приносив все менше результатів. **19 листопада 1942 р.** радянські війська перейшли у контрнаступ, який завершився 2 лютого 1943 р. оточенням і розгромом 330-тисячного угруповання противника. *Перемога під Сталінградом стала початком докорінного перелому на Східному фронті.* Загалом у ній брали участь два мільйони людей, також дві тисячі танків, дві тисячі літаків. Продовжуючи розвивати контрнаступ, радянські війська очистили від гітлерівців Північний Кавказ, Середній і Верхній Дон, *здійснили прорив блокади Ленінграда.* Лише тотальна мобілізація дала можливість фашистському командуванню забезпечити необхідні резерви для проведення ще однієї великомасштабної наступальної операції, яка мала змінити хід війни на користь Німеччини. У район Курського виступу було перекинуто 50 найбільш боєздатних гітлерівських дивізій, зокрема 16 танкових. Радянське командування вирішило протиставити наступу противника добре організовану "стратегічну оборону", максимально його виснажити та знекровити, після чого перейти у загальний рішучий контрнаступ. Чисельна і військово-технічна перевага радянського угруповання сприяла успіху. Під час **Курської битви** (5 липня – 5 серпня 1943 р.) відбувся найбільший в історії Другої світової війни танковий бій в районі Прохорівки, в якому з обох боків брали участь *1200 танків.**

Таким чином, спроба Гітлера узяти реванш за поразку під Сталінградом, відновити свій престиж і знову оволодіти стратегічною ініціативою провалилася.

В результаті загального наступу радянських військ влітку-восени 1943 р. були визволені Орел, Белгород, Харків і згодом вся Лівобережна Україна і Донбас. Форсувавши Дніпро, Червона армія ступила на територію Правобережної України. Розгром гітлерівських військ на Східному фронті став неминучим.

Поразки фашистської армії на радянсько-німецькому фронті створювали сприятливі умови для активізації дій англо-американських союзників у *Північній Африці*. Битва під Москвою викликала перекинення частини фашистських військ з Північної Африки, що дозволило англійцям вже у листопаді 1941 р. перейти у наступ і ліквідувати блокаду Тобрука. Але внаслідок січневого наступу італо-німецьких військ (1942 р.) Киренаїка знову була окупована, авіація і флот противника контролювали середземноморські комунікації. Англійцям вдалося стабілізувати фронт лише в межах Єгипту, біля *Ель-Аламейну*. Саме тут британське командування на чолі з генералом Монтгомері забезпечило концентрацію основних резервів і у жовтні 1942 р. розпочало контрнаступ. 12 фашистських дивізій були розбиті, противник був змушений залишити Єгипет. Тим самим була ліквідована загроза країнам Близького Сходу. 8 листопада 1942 р. англо-американський десант під командуванням генерала Д. Ейзенхауера висадився у французькому Марокко та Алжирі, що знаходилися тоді під контролем уряду Віші. Французька колоніальна армія та адміністрація на чолі з генералом Жіро перейшли на бік союзників. У відповідь фашистські війська окупували південну частину Франції і висадилися в Тунісі. На початку лютого 1943 р. англо-американські союзники розгорнули широкомасштабний наступ в Тунісі, в результаті якого фашистська група армій "Африка", зазнавши значних втрат, 13 травня повністю капітулювала. Розгром гітлерівського угруповання у Північній Африці відкривав перед західними союзниками можливості для висадки військ на Сицилію та Апеннінський півострів.

На початок висадки союзників становище Італії було критичним. Армія була деморалізована поразками на Східному та Північноафриканському фронтах, а піднесення визвольної боротьби в Югославії, Албанії, Греції ускладнило її позиції на Балканах. Економіка знаходилася у кризовому стані. Збройні сили США та Англії у Середземномор'ї влітку 1943 р. мали абсолютну перевагу на морі та у повітрі, контролювали північне узбережжя Африки, досягли перелому у боротьбі на комунікаціях на свою користь. Все це створювало умови для проведення не тільки повітряних операцій, а й для висадки десанту. У липні союзники висадилися на Сицилії і до 17 серпня окупували всю територію острова. В умовах гострої політичної кризи в *Італії Муссоліні був усунутий від влади і заарештований*. Головою нового уряду став представник військово-монархічних кіл маршал П. Бадольйо. 3 вересня він підписав перемир'я з союзниками. Того ж дня англійські війська висадилися на півдні Апеннінського півострова, практично не зустрівши опору. Через кілька днів Італія капітулювала. У відповідь німецько-фашистські війська роззброїли італійські з'єднання всередині країни і на Балканах, окупували північні, центральні і частину південних провінцій Італії, створивши там маріонеткову "республіку Сало" на чолі з Муссоліні, викраденим німецькими парашутистами. У листопаді-грудні фронт в Італії стабілізувався.

Капітуляція Італії – основного союзника Німеччини в Європі – поклала початок розпаду фашистського блоку. У той же час політичні та військово-стра-

тегічні позиції антигітлерівської коаліції продовжували зміцнюватися. Внаслідок різкого збільшення обсягів військового виробництва, особливо у США, вже восени 1942 р. вона випереджала держави "осі" за кількістю літаків в 3 рази, зброї – у 5, танків – у 10 разів.

4. Військовий розгром і крах фашистських режимів (січень 1944 – 2 вересня 1945 рр.). З початком 1944 р. війна в Європі вступила в свою завершальну стадію. Військово-політичне становище гітлерівської Німеччини ставало практично безнадійним. Союзні збройні сили мали двократну чисельну перевагу над противником. Перевага у техніці була ще значнішою.

На радянсько-німецькому фронті у січні-травні 1944 р. розгорнулися широкомасштабні наступальні операції Червоної армії від Балтійського до Чорного моря, спрямовані на остаточне звільнення всієї території СРСР від німецько-фашистських загарбників. Основний удар завдали війська чотирьох Українських фронтів, розчленувавши і знищивши фашистське угруповання на Правобережній Україні та в Криму. Вже 27 березня вони вступили на територію Румунії, а на середину квітня відновили державний кордон СРСР завдовжки 400 км і розпочали операції безпосередньо на території Східної Європи.

12 травня було остаточно ліквідоване фашистське угруповання на Кримському півострові. На північно-західному напрямі радянські війська звільнили Ленінградську та Калінінську області і розпочали бойові дії в Прибалтиці. Загальні втрати гітлерівців перевищили 1 млн чол., 20 тис. гармат, 8400 танків, 5 тис. літаків. Відшкодування цих втрат стало непосильним завданням для Німеччини та її союзників. Поразка їхніх військ на Східному фронті була питанням найближчого часу.

Це різко обмежувало можливості фашистського блоку у веденні боротьби і на інших воєнних театрах. В Італії під тиском англо-американських військ фашистська армія залишила Рим. Німеччина не мала сил і на зміцнення оборони у Франції.

6 червня 1944 р. експедиційні війська англо-американських союзників на чолі з генералом Д. Ейзенхауером за підтримки канадських, французьких, чехословацьких, польських з'єднань та частин висадилися на узбережжі Нормандії. *Другий фронт* був відкритий. Успіху десанту значною мірою сприяли цілковите панування англо-американського флоту та авіації, а також чисельна перевага над противником, який до того ж, очікуючи на головний удар через протоку Паде-Кале, продовжував тримати в цьому районі значні сили. Можливості передислокації військ зі Сходу виключалися через розпочатий у червні за домовленістю із західними союзниками великий наступ радянських військ у Білорусії.

Створивши міцний плацдарм на узбережжі, союзні війська 25 липня почали наступальну операцію в Північно-Західній Франції. Протягом осені гітлерівські війська залишили територію Франції, Бельгії, Люксембургу. 28 листопада союзна армія вийшла до західного кордону Німеччини. Спроба фашистського командування здійснити контрнаступ на Західному фронті і таким чином забезпечити собі почесний сепаратний мир з англо-американцями успіху не мала. Зимовий німецький контрнаступ в Арденнах був зірваний, але він на 5 тижнів відстрочив просування західних союзників на територію Німеччини, тоді як розпочата на 11

днів раніше запланованого терміну радянська наступальна операція дозволила передовим частинам Червоної армії вийти на підступи до Берліна.

Наступ союзних військ у Південній, Південно-Східній і Західній Європі сприяв піднесенню там антифашистської національно-визвольної боротьби. Влітку-восени 1944 р. відбулися збройні повстання у Варшаві, Бухаресті, Софії; 29 серпня спалахнуло Словацьке національне повстання. Активізували свою діяльність Національно-визвольні армії Югославії, Албанії та Греції, які відіграли вирішальну роль у визволенні своїх країн від фашистської окупації. В цих умовах продовжувався розпад фашистсько-мілітаристського блоку в Європі: у другій половині 1944 р. Німеччина втратила трьох своїх сателітів – Румунію, Болгарію та Фінляндію, а на початку 1945 р. – Угорщину. Більшість визволених країн Європи потрапило в орбіту радянського впливу, який із наближенням закінчення війни неухильно зростав.

Останнього удару Німецькій імперії завдала Радянська армія. Наступ, що почався 16 квітня 1945 р., привів до оточення столиці "третього рейху". Одночасно розпочався штурм Берліна. 25 квітня радянські війська вийшли до Ельби в районі Торгау, де відбулася історична зустріч союзних армій. *2 травня фашистський гарнізон в Берліні капітулював.* В ніч з 8 на 9 травня 1945 р. в Карлсхорсті представники німецького верховного командування підписали **акт про беззастережну капітуляцію Німеччини**. Верховна влада в країні перейшла до урядів союзних держав.

Перемогою закінчилося квітнєве збройне повстання у північній Італії. Воно сприяло успіху наступальної операції союзних військ, яка 29 квітня призвела до капітуляції угруповання німецько-фашистських військ в Італії.

Останнім акордом війни в Європі стали бої за визволення Чехословаччини, де продовжувало діяти велике угруповання противника загальною чисельністю 900 тис. чоловік. Розвиток подій прискорило розпочате 5 травня в Празі збройне повстання. На барикади вийшло близько 30 тис. жителів міста. Проте співвідношення сил складалося не на користь повсталих. Ситуація набувала критичного характеру. В цих умовах Чеська національна рада звернулася по радіо до країн антигітлерівської коаліції з закликом про допомогу. Готовність англо-американських військ розпочати бойові дії на території Чехословаччини викликали рішучий протест з боку радянського керівництва. 9 травня до Праги увійшли передові частини трьох Українських фронтів, а *12 травня 1945 р. операція з визволення Чехословаччини була завершена. Війна в Європі закінчилася.*

Військові дії збройних сил США та Великої Британії проти Японії на Тихому океані навесні-восени 1944 р. здійснювалися у двох напрямках. У центральній частині Тихого океану Тихоокеанський флот США під командуванням адмірала Німіца захопив Маршаллові, Маріїнські і західну частину Каролінських островів, що значно полегшувало його подальші операції в районі Філіппін та на морських комунікаціях Японії. Маріїнські острови були перетворені на військово-повітряну базу США, з якої почали здійснюватися систематичні бомбардування Японських островів.

У південно-західній частині Тихого океану збройні сили США на чолі з генералом Макартуром, оволодівши плацдармом на Новій Гвінеї, у жовтні 1944 р.

почали Філіппінську наступальну операцію. Перемога американського флоту дозволила до 3 березня 1945 р. в основному завершити Філіппінську операцію.

У грудні 1944 р. союзні війська за підтримки Армії незалежності Бірми здійснили успішну наступальну операцію у цій країні. Навіть поразка військ Чан Кайші у Південному Китаї не могла вже змінити ситуацію на користь Японії.

Продовжуючи наступальні операції на Тихому океані, союзні війська до початку серпня 1945 р. зайняли значні території і практично позбавили Японію джерел нафти. Японські війська на островах південно-західної частини регіону та в Індонезії були блоковані.

Але найтяжчі жертви спричинило атомне бомбардування японських міст Хіросіми та Нагасакі 6 та 9 серпня 1945 р., внаслідок якого загинуло та постраждало понад 503 тис. чоловік. Використання американцями ядерної зброї переслідувало головним чином політичні, а не воєнні цілі: воно було своєрідною демонстрацією сили перед СРСР в умовах розвалу антигітлерівської коаліції і початку протистояння двох світових центрів сили.

Атомне бомбардування не призвело до негайної капітуляції Японії. Зберігала боєздатність японська сухопутна армія загальною чисельністю майже 4 млн чол., зокрема мільйонна Квантунська армія, що діяла на території Маньчжурії. Японія продовжувала утримувати під своїм контролем значні території на Далекому Сході та у Південно-Східній Азії. За розрахунками експертів, сухопутні дії союзних військ проти Японії мали тривати до 1947 р. Це пояснює надзвичайну зацікавленість США у залученні СРСР до війни з Японією, яку вони виявляли під час Кримської та Потсдамської конференцій. 9 серпня Радянський Союз оголосив війну Японії і силами трьох фронтів розгорнув бойові дії проти Квантунського угруповання у Північно-Східному Китаї та Монголії. Просування радянських військ і загроза висадки союзників на Японські острови поставили уряд Японії у важку ситуацію і змусили його 14 серпня заявити про прийняття Потсдамської декларації, яка передбачала демілітаризацію та демократизацію країни, встановлення окупаційного режиму, обмеження територіального суверенітету 4 головними островами, повернення колоній. З 28 серпня американські війська розпочали окупацію Японських островів.

2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського лінкора "Міссурі" генерал Макартур прийняв беззастережну капітуляцію Японії. Остання крапка в історії Другої світової війни була поставлена.

Доля Німеччини та Європи вирішувалась на **мирних конференціях, Кримській та Потсдамській**, де спостерігалось гостре протиріччя із принципами рівноправності та узгодженості дій трьох великих держав, які склалися у роки війни. В інтересах встановлення нового західного кордону Польщі по Одеру та Західній Нейсе, а також визнання Заходом "народно-демократичних" прорадянських урядів Румунії, Болгарії, Угорщини та Фінляндії Сталін був змушений погодитися на зональний (замість централізованого) принцип одержання репарацій з Німеччини, який перешкоджав встановленню радянського контролю над економікою та фінансами всієї країни. Таким чином, на Потсдамській конференції чітко виявилася лінія на розмежування сфер впливу між СРСР, з одного боку, і США та Великою Британією – з іншого. Потенційно і СРСР, і США

являли собою основи майбутніх ворожих блоків, геополітичне протистояння яких на фоні атомної зброї призвело до стану затяжної "холодної війни".

Запитання:

1. Назвіть причини війни.
2. Які ви знаєте міжнародні угоди 1938–1940 рр.?
3. Чому радянські війська зазнали поразки на початку війни?
5. Назвіть основні битви та їх результати.
6. Охарактеризуйте докорінний перелом у війні.
7. Як відбувалося відкриття другого фронту?
8. Опишіть закінчення війни.

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

1. Проблеми "холодної війни".
2. Держави Латинської Америки в другій половині ХХ ст.
3. Крах колоніальної системи.
4. Історія КНР.
5. Демократичні революції в країнах Східної Європи у другій половині ХХ ст. Розпад СРСР.

1. **Проблеми "холодної війни".** Паризька мирна конференція 1946 р. продемонструвала наявність гострих суперечностей між СРСР та його недавніми союзниками по антигітлерівській коаліції США та Великою Британією з питань щодо характеру урядів східноєвропейських країн та територіальних змін у регіоні, але привела до взаємоприйнятого компромісу. 10 лютого 1947 р. мирні угоди з Угорщиною, Румунією, Італією, Болгарією та Фінляндією були підписані. Вони зобов'язували уряди цих країн забезпечити демократизацію та денацифікацію суспільства, відмовитися від усіх територіальних загарбань, а Італію – і від колоній, сплатити країнам, що постраждали від агресії, репарації.

Політичне протистояння СРСР та держав Заходу переросло у *першу Берлінську кризу* 1948–1949 рр., яка виявилася у встановленні радянської блокади Берліна і створенні у відповідь англо-американського повітряного мосту. Безпосереднім наслідком Берлінської кризи став розкол країни на ФРН (проголошена 7.09.1949 р.) і НДР (7.10.1949 р.) і залучення Західної Німеччини до блокової політики США та НАТО.

У вересні 1951 р. у Сан-Франциско 49 державами був підписаний мирний договір з Японією, який декларував припинення стану війни з цією країною та її відмову від територіальних претензій на Корею, Північно-Східний Китай, Курили та Південний Сахалін, низку тихоокеанських островних володінь. СРСР, а під його тиском і Чехо-Словаччина та Польща відмовилися від підписання договору, оскільки він не задовольнив радянських вимог про заборону перебування на японській території іноземних військ, її участі у військово-політичних блоках, спрямованих проти будь-якої з держав-переможниць, та про сплату репарацій.

Позиція СРСР на конференції у Сан-Франциско ще більше ускладнила і без того напружені стосунки між Москвою та Токіо. Дипломатичні відносини між двома країнами були відновлені лише у жовтні 1956 р., а мирний договір через проблему так званих "північних територій" (Курильських о-вів) залишається невідомим.

Першим небезпечним породженням "холодної війни" стала Берлінська криза, яка не лише зумовила розкол Німеччини на дві держави протилежної політичної орієнтації, але й прискорила процес блокового розмежування світу. Першим військово-політичним блоком під егідою США стала Організація Американських Держав (ОАД), створена у 1948 р. У квітні 1949 р. в обстановці Берлінської кризи 10 європейських країн, США та Канада підписали пакт про створення *Північно-Атлантичного Союзу (НАТО)*. Протягом першої половини 50-х рр. сформувались військово-політичні союзи в азіатсько-тихоокеанському регіоні – АНЗЮС, СЕАТО і Багдадський пакт, трансформований у 1959 р. у СЕНТО. У відповідь на це країни східного (радянського) блоку у 1955 р. утворили Організацію Варшавського Договору (ОВД). Таким чином, блокове розмежування світу стало історичним фактом. Військово-політичне протистояння двох таборів набуло реального змісту.

Важливим елементом "холодної війни" була атомна дипломатія та гонка озброєнь. США та СРСР постійно змагалися у створенні все нових і нових видів зброї масового знищення, намагаючись використати факт володіння ними як вирішальний аргумент у боротьбі за світове лідерство.

Ще одним породженням "холодної війни" були численні локальні збройні конфлікти, які використовувалися великими державами як засіб посилення свого впливу на країни "третього світу". Першим небезпечним прецедентом такого роду була *війна в Кореї* (1950–1953 рр.). Основу майбутнього конфлікту заклав поділ Кореї на радянську та американську зони окупації і курс сталінського керівництва на перетворення тимчасової демаркаційної лінії на державний кордон. Радянські військові поставки режиму Кім Ір Сена створили матеріальну базу агресії КНДР проти Південної Кореї у червні 1950 р. З початком збройного конфлікту СРСР разом з комуністичним Китаєм активізував допомогу Північній Кореї, США у складі миротворчих сил ООН підтримали Сеул. Війна не принесла безпосередньої перемоги жодній із сторін.

Гострим регіональним конфліктом, що триває вже майже півстоліття, є близькосхідна криза. Порушення резолюції ООН 1947 р. про створення на території Палестини (колишньої підмандатної території Великої Британії) двох держав – єврейської (Ізраїль) та арабської (Палестина) призвело до трьох кровопролитних *арабо-ізраїльських війн* (1948–1949, 1967 та 1973 рр.). Ізраїль, який незмінно користувався військовою та дипломатичною підтримкою США, окупував значні арабські території (Синайський півострів, сектор Газа та Єрихон, західний берег р. Йордан, Голанські висоти) і почав створювати на них свої поселення. Палестинські араби на чолі з Організацією Визволення Палестини за підтримки усього арабського світу, а також СРСР, розгорнули визвольну боротьбу на окупованих територіях, яка у 1987 р. переросла в Інтіфаду ("революцію каміння"). Однією з жертв близькосхідного конфлікту став також Ліван, територія якого перетворилася на арену кривавих сутичок. Певні ознаки нормалізації обстановки в регіоні з'явилися лише у 1991 р., тобто вже після розпаду СРСР і

припинення "холодної війни". Вашингтонська угода між Ізраїлем та ОВП (1993 р.) передбачала палестинську автономію в секторі Газа та Єрихоні. Проте екстремістські елементи з обох таборів продовжують перешкоджати встановленню стабільного миру на Близькому Сході.

У 1956 р. виникла *Суецька криза*. Рішення єгипетського уряду на чолі з Г. А. Насером, який користувався всебічною радянською підтримкою, про націоналізацію кампанії Суецького каналу призвело до збройної інтервенції проти Єгипту англо-франко-ізраїльських військ. Втручання ООН, негативне ставлення до антиєгипетської акції світового співтовариства, зокрема великих держав – СРСР та США, сприяли відносно швидкому врегулюванню конфлікту, який, проте, значно ускладнив і без того напружену ситуацію на Близькому Сході.

Найнебезпечніша міжнародна криза виникла восени 1962 р. у зв'язку з подіями навколо Куби. Спроба кубинської збройної опозиції висадити на острів в районі Плая-Хірон десант з території США спричинила рішення радянського керівництва про розміщення на Кубі ракет середньої дальності, націлених на США. СРСР мотивував це рішення інтересами "захисту кубинської революції", а також подолання стратегічного дисбалансу між двома великими державами. Проте саме цей крок поставив людство, по суті, на межу термоядерної катастрофи. Лише шляхом досягнення розумного американо-радянського компромісу *Карибську кризу* вдалося подолати.

Війна у В'єтнамі. США вдалися до широкомасштабних збройних акцій проти Північного В'єтнаму. За перші три роки війни на населені пункти країни було скинуто понад 2,5 млн американських авіабомб, військовий контингент США у В'єтнамі у 1968 р. налічував 550 тис. чол. Участь у в'єтнамському конфлікті не знайшла підтримки в американському суспільстві. Щорічні витрати США на цю війну досягали 25–30 млрд дол., що призвело до згортання соціальних програм "великого суспільства" президента Джонсона, зростання бюджетного дефіциту і, як наслідок, до збільшення податків. У країні виник масовий рух протесту проти участі США у в'єтнамській війні, який загрожував загостренням соціальної напруженості в американському суспільстві. Це змусило адміністрацію Ніксона взяти курс на "в'єтнамізацію" конфлікту в Індокитаї і у 1973 р. підписати Паризьку угоду про встановлення миру у В'єтнамі. У 1975 р. останній американський солдат залишив Сайгон.

Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) відбулася 30 липня – 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі. Голови 33 європейських держав, а також США і Канади підписали Заключний акт, в якому визнали політичні та територіальні підсумки Другої світової війни та післявоєнного мирного врегулювання, основні принципи взаємовідносин між країнами-учасниками НБСЄ, зміст та форми співробітництва між ними. Значний позитивний внесок у розвиток Загальноєвропейського процесу внесли Конференція по заходах зміцнення довіри та безпеки в Європі у Стокгольмі (1984–1986 рр.), Віденські переговори про скорочення звичайних озброєнь країнами НАТО і ОВД від Атлантики до Уралу (1986–1989 рр.), Паризька зустріч (1990 р.) лідерів держав-учасниць НБСЄ, під час якої було підписано Паризьку Хартію для нової Європи, що декларує вірність ідеям Заключного акту, принципам демократії, економічної свободи, соціальної справедливості та міжнародної безпеки.

У 1972–1974 рр. був підписаний двосторонній договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) та Угода про деякі заходи щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1) між СРСР і США, а у 1979 р. – Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2).

"Друга хвиля" "холодної війни" (1-ша половина 80-х рр.)

У відповідь на розміщення на європейській території СРСР нових ракет середньої дальності СС-20 НАТО прийняло рішення про розташування у Західній Європі американських ракет "Першинг-2" та крилатих ракет. У 1984 р. у США почалася реалізація програми СОІ (стратегічної оборонної ініціативи).

Активізувалося і втручання великих держав у справи країн "третього світу", що призвело до загострення регіональних конфліктів. "Радянський блок" посилив свою експансію в Анголі, Ефіопії, Нікарагуа, де в цей період відбулися "революційні" перевороти і почалися "соціалістичні" перетворення. У свою чергу США здійснили інтервенцію на Гренаду, вдалися до силового тиску на Панаму, надали допомогу збройній опозиції в Нікарагуа, Сальвадорі, Афганістані.

З 1980 до 1988 р. тривала ірано-іракська війна, яка коштувала обом країнам понад 1 млн загиблих і збитків у розмірі 400 млрд дол. Війна посилила військову присутність великих держав в районі Перської затоки та їх неоглобалістські амбіції. Лише у 1988 р. за посередництва ООН було досягнуто угоду про припинення бойових дій.

Своєрідним рецидивом імперського мислення з боку Великої Британії стала *Фолклендська війна* (1982 р.) – збройний конфлікт з Аргентиною за право володіння Фолклендськими (Мальвінськими) островами. Перемога у цій війні зміцнила внутрішньополітичні позиції уряду М. Тетчер і сприяла подальшому зближенню Лондона і Вашингтона.

Регіональні конфлікти вели до дестабілізації обстановки у різних районах світу, посилюючи його біполярність. **Загальна кількість втрат у них за 1945–1990 рр. перевищила 17 млн чоловік.**

Кінець "холодної війни". Важливим досягненням став розвиток і поглиблення політичного діалогу між СРСР і США з усіх основних проблем двосторонніх відносин та світової політики. Радянсько-американські переговори на найвищому рівні в Рейк'явіку (1986 р.), Вашингтоні (1987 р.), Москві (1988 р.), на Мальті (1989 р.) привели до просування вперед у сфері реального скорочення ядерних озброєнь. У грудні 1987 р. був підписаний двосторонній Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності, а у 1991 р. – Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь.

Тенденція до поступового подолання біполярності світу сприяла врегулюванню низки регіональних конфліктів (ірано-іракська війна, конфлікт у Південній Африці тощо). Женевські угоди 1988 р. між Афганістаном та Пакистаном і виведення у 1989 р. радянських військ з Афганістану стали важливим кроком вперед на шляху політичного врегулювання афганської проблеми. В Афганістані, Нікарагуа, Камбоджі за посередництва великих держав та регіональних організацій взято курс на національне примирення.

Для міжнародних відносин початку 90-х рр. – початку ХХІ століття були характерні подальше поглиблення західноєвропейської та північноамериканської економічної інтеграції, розвиток інтеграційних процесів у Латинській Америці,

Південно-Східній Азії та Африці. Водночас у країнах Східної Європи та на території колишнього СРСР загострилися відцентрові процеси, що призвели до виникнення суверенних національних держав та національних конфліктів. Проте ця дезінтеграція створила умови для нового етапу у розвитку глобальних процесів інтернаціоналізації економічних та усіх інших міждержавних зв'язків.

2. Держави Латинської Америки в другій половині XX ст. США не мали наміру стати "благодійниками" для Латинської Америки: і щоб не втрачати своїх ринків у регіоні і щоб не створювати собі нових конкурентів, лише забезпечити подальший індустріальний розвиток Латинської Америки тільки під контролем могутнього іноземного капіталу.

Із другої половини 50-х рр. США та їх компанії більш активно включилися в процес індустріалізації, що обіцяв їм великий політичний та економічний виграш. У 1960 р. тільки прямі приватні капіталовкладення США склали понад 9 млрд дол. (3/4 всіх іноземних інвестицій), а державна заборгованість латиноамериканських країн – 6,6 млрд дол. У цих суперечливих умовах був продовжений поступальний індустріальний розвиток Латинської Америки. Щорічно темпи приросту валового внутрішнього продукту (ВВП) з 1950 до 1980 р. складали в середньому 5,5 %, що було вище, ніж в розвинених країнах Заходу (4,3 %). Але через швидке зростання населення ВВП в розрахунку на душу населення збільшувався повільніше.

В державах приходили до влади то ліві, то праві сили. Ліві режими більше уваги приділяли задоволенню соціальних вимог населення (заробітна плата, аграрна реформа, житло, освіта, охорона здоров'я та ін.), для чого вводили додаткові податки, націоналізували прибуткові галузі виробництва, розширювали держсектор, обмежували діяльність іноземних компаній. Праві режими акцентували увагу на розвиткові виробництва, для чого знімали обмеження для приватного капіталу, особливо іноземного, робили великі позики за кордоном і будували великі державні підприємства. Нерідко це були військові режими. В 1945–1970 рр. на континенті було здійснено 75 військових переворотів. Популістськими були режими **Ж. Варгаса в Бразилії, Х. Д. Перона в Аргентині, Ф. Кастро на Кубі.**

Перонізм в Аргентині. У 1947 р. генерал Хуан Перон створює свою партію. В політичній стратегії він разом з прихильниками зробили ставку на підтримку народних мас та пробудження народної свідомості. Хуан Перон жорстко і впевнено розібрався з "опозицією", так чи інакше ввів цензуру, заборонив всі політичні партії. Незадоволені були вислані з країни або відправлені в концтабори або в'язниці, тобто діяв у тому ж ключі, як і всі інші праві режими тієї епохи. Ніякої пощади до комуністів, ніякої пощади до лібералів. Перон також зробив ставку на виховання молоді в дусі католицької релігії. У 1945 р. він здійснив спробу зробити свій режим більш "демократичним": послабив цензуру, дозволив партії, випустив деяких ув'язнених. Але "опозиція" знову взялася за старе – марші, дестабілізація обстановки в країні і т. п. Проте народ вже перейнявся духом ідей Перона і був на його боці. Коли в жовтні 1945 р. група військових, налаштована проти Перона заарештувала його, люди вийшли на вулиці Буенос-Айреса. 17 жовтня Перон був звільнений, а в країні провели вибори. У 1946 р. він перемагає на виборах, в чесній боротьбі проти соціалістів і лібералів, набравши 54 % голосів виборців. А

його прихильники в цей же час займають переважну більшість місць в палаті депутатів і в сенаті. Загалом перонізм в Аргентині, як політична течія, мав два основні напрямки: правий мав політичну та економічну концепцію і ототожнюється з Хуаном Пероном, а лівий мав соціальну орієнтованість і представляється його дружиною, Евою Перон. До теперішнього часу портрет Евіти висить майже в кожному аргентинському будинку. Історія Нової Аргентини – ось як аргентинці називають свою історію з моменту появи Хуана і Евіти Перон на чолі держави.

В економічному секторі в першу чергу Перон націоналізував майно, що належить іншим країнам. Валютні резерви країни, що знаходилися в аргентинських філіях Франції й Англії, були повернуті на батьківщину. Були викуплені залізниці, які належали французьким і англійським компаніям; телефонні мережі, міський транспорт, газова промисловість та інші комунальні підприємства, що перебували у власності США. Другою точкою відліку став розвиток сільськогосподарської промисловості. Європа була спустошена після Другої світової війни і потребувала хліба та м'яса, які мала Аргентина. Прибуток від експорту вкладався в розвиток держави. Необхідні кошти витрачалися на соціальні потреби. Третьою точкою відліку стали вкладення в розвиток національної промисловості й інфраструктури. Будувалися підприємства промисловості, зокрема важкої та хімічної, залізничні й автомобільні дороги, державне житло для нужденних. Був запущений процес швидкого економічного зростання. По коридорах Центрального банку було неможливо пройти – вони були забиті злитками золота.

Індустріалізація та модернізація країни створювала нові робочі місця. За 3 роки в країні була викорінена безробіття, зарплата зросла майже в 2 рази, була заборонена дитяча праця, введені системи державного пенсійного забезпечення та охорони здоров'я. Робочі отримали тринадцяту зарплату за кожен календарний рік роботи, оплачувані відпустки, безкоштовні путівки в будинки відпочинку. Була створена система соціальних ліфтів. Всі трудящі стали членами профспілок. Їх представники увійшли до складу Загальної конфедерації праці, число якої виросло з 300 тис. до 3 млн учасників. Були створені жіночі та молодіжні організації. Всі соціальні організації увійшли до складу членів пероністської партії. Таким чином, близько 90 % всього населення Аргентини стали членами цієї партії. Всі організації зберігали свою автономність один від одного всередині партії; вони укладали колективні договори з державними органами та підприємствами. Через всі ці взаємозв'язки була запущена національна система соціального забезпечення і регулювання. Заморозили квартплати. Споживчі ціни на внутрішньому ринку утримувалися на доступному рівні, було розширено виробництво товарів широкого вжитку. Страйки заборонили законом, але населення стало практичним учасником законодавчого та виконавчого процесу державного управління. До кінця пероністського режиму, майже у всіх випадках, вимоги страйкуючих задовольнялися.

На основі ідей перонізму була сформована модель національного розвитку Аргентини, сутність і зміст якої становить інтерес для світової політичної практики і політичної теорії. Насамперед, дана модель виходить зі свого варіанта побудови ринкової економіки, хоча і виражає загальні тенденції, але тим не менш використовує при цьому власні методи і способи, адекватні національним особливостям цієї країни. Пероністська модель виявилася досить ефективною у вирішенні

багатьох назрілих проблем суспільного життя Аргентини. За нетривалий період, коли Перон перебував при владі, Аргентина зробила стрімкий економічний ривок. Склалася ефективна система соціального страхування та соціального забезпечення, трудящі одержали можливість впливати на управління державою. Період правління Хуана Домінго де Перона пов'язаний з перетвореннями в сфері промислового та господарського розвитку, сплеском національної самосвідомості, серйозними новаціями в галузі правового регулювання суспільних відносин. Перонізм як національна модель суспільного розвитку, відображає не тільки специфічні риси розвитку Аргентини, але і загальні моменти, характерні для країн з перехідною ринковою економікою. Феномен "аргентинського дива" викликав переполюх у провідних капіталістичних державах.

Революція на Кубі. Економічна залежність Куби доповнювалася політичною залежністю від США. У 1956 р. партизанську війну розгорнула Повстанська армія на чолі з **Ф. Кастро** проти диктатури генерала Ф. Батісти. *1 січня 1959 р. революція перемогла.* Революційний уряд провів низку демократичних реформ (відновлення конституції 1940 р. легалізація всіх партій, обмежена аграрна реформа, скорочення квартплати та цін на деякі товари та послуги). Паралельно відбувалося становлення режиму з диктаторськими рисами.

Самостійно кубинська економіка розвиватися не могла. В 1960 р. СРСР, який потребував надійної опори в Західній півкулі, виявив готовність на пільгових умовах закуповувати кубинський цукор, постачати їй нафту, обладнання, необхідні товари, надавати технічну та військову допомогу. В тому ж році режим Кастро націоналізував всю американську й велику кубинську приватну власність, переорієнтував одержавлену кубинську економіку на СРСР. 16 квітня 1961 р. СРСР розмістив на Кубі військові частини та ядерні ракети, що призвело до Карибської кризи в 1962 р.

За цих умов США змушені були змінити свою стратегію. 13 березня 1961 р. президент Дж. Кеннеді проголосив програму допомоги народам латиноамериканських країн в рамках політики "*Союз в ім'я прогресу*". В серпні 1961 р. на Міжамериканській економічній конференції в м. Пунта-дель-Есте (Уругвай) вона була прийнята 19 державами. Її метою проголошувалося прискорення економічного зростання в регіоні й підвищення життєвого рівня населення. Для цього передбачалося прискорити індустріалізацію, створити багатогалузеву економіку, забезпечити щорічний приріст ВВП на душу населення на 2,5 %, здійснити аграрну та податкову реформи, розгорнути житлове будівництво, покращити системи освіти та охорони здоров'я. США обіцяли впродовж 10 років надати 20 млрд дол. Ще 80 млрд повинні були відшукати самі латиноамериканські країни.

Політику "Союзу в ім'я прогресу" охрестити "мирною революцією". Умовами надання допомоги були конституційність урядів та їх відмежування від Кубинської революції. Але в цілому "Союз в ім'я прогресу" лише частково досяг мети. В 14 країнах були проведені аграрні реформи. До 1967 р. було відкрито десятки тисяч шкільних приміщень і лікарень, підготовлено 800 тис. учителів. Будувалися дороги, електростанції, системи водопостачання й каналізації. Кошти надавались в першу чергу лояльним до США режимам (зокрема й диктаторським) і витрачалися, як правило, на закупку американських товарів, стимулюючи американську економіку й збільшуючи заборгованість Латинської Америки.

В 60–70-ті рр. в деяких країнах розгорнулася збройна партизанська боротьба. Її ідеологом виступав **Е. Че Гевара**. Партизанські рухи не зустріли широкої підтримки населення й були придушені армією, яка одержувала американську допомогу. Тільки в Нікарагуа Сандіністський фронт національного визволення зміг добитися перемоги, скинувши в 1979 р. диктатуру Сомоси. Парламентським шляхом прийшли до влади в 1970 р. об'єднані ліві сили в **Чилі**, що створили блок Народна єдність. Уряд соціаліста **Сальвадора Альєнде** (1970–1973 рр.) здійснив радикальну аграрну реформу, демократичні соціальні перетворення, націоналізував мідні копальні, паливні ресурси, тисячі підприємств. Але у вересні 1973 р. був скинутий шляхом військового перевороту.

"Полівіння" влади в низці країн на рубежі 70-х рр. змінилося тотальним наступом правих військових диктатур в середині 70-х рр. Ще в 1964 вона була встановлена в Бразилії, в 1973 р. в Чилі, в 1976 – в Аргентині, багатьох інших країнах. Десятки тисяч людей були вбиті або зникли без вісті, ще більше – кинуті до в'язниць за політичними мотивами. Найбільш кривавими були режими в Аргентині та Чилі.

З усіх урядів тільки чилійська військова хунта на чолі з генералом **А. Піночетом** (1973–1989) розпочала глибинною перебудову економіки. Придушивши з допомогою жорстоких репресій опозицію, запроваджуючи корпоративізм в організацію суспільства, вона однією з перших у світі впровадила неоліберальну модель економічного розвитку. Поступово була здійснена приватизація державної власності, ліквідовані митні бар'єри й інші перепони для іноземних інвестицій. Рівень життя чилійців значно знизився. Але були закладені основи для майбутнього ефективного зростання економіки, що почалось наприкінці 70-х рр.

До 80-х рр. попередня економічна стратегія себе вичерпала, оскільки латиноамериканські країни, за винятком центральноамериканських і деяких інших, вже забезпечували себе власними простими товарами широкого вжитку. Довше за інших зберігалася військова диктатура в Чилі. На виборах в грудні 1989 р. перемогу отримав лідер Християнсько-демократичної партії, і у 1990 р. Піночет передав йому владу.

Поступово демократичні норми політичного життя також поширились у країнах Центральної Америки й Карибського басейну. В 90-ті рр. не мала багатопартійної демократії тільки Куба. В той же час в низці країн давали про себе знати терористичні організації лівого полку, антиурядові виступи індіанців, організована злочинність (наркомафія).

Нездатність правих режимів впоратися з системною кризою дозволила прийти до влади лівим популістам: **У. Чавес, М. Селайя і Е. Моралес**. Ці лідери не тільки відкидали капіталістичні підвалини і боролися з неоімперіалізмом, а й переглядали ставлення до догматів політики, відроджували місцеві звичаї та культуру, виступали за багатополярний світоустрій. Лідером регіону стала Бразилія. Цьому сприяли економічні та соціальні реформи Ф. Е. Кардосо.

3. Крах колоніальної системи. Кінець Другої світової війни зумовив крах світової колоніальної системи завдяки посиленню національно-визвольної боротьби та послабленню метрополій. Розвиток капіталістичних відносин у колоніях призвів до появи та зміцнення нових класів – національної буржуазії, інтелігенції

та пролетаріату, які були здатні включитися до антиколоніальної боротьби. У багатьох країнах існували досить впливові партії та політичні організації, що могли очолити боротьбу за незалежність (Індійський Національний Конгрес та Мусульманська Ліга в Британській Індії, Дустур в Тунісі, Вафд в Єгипті, комуністичні партії у Китаї та В'єтнамі).

Крім того, послаблення держав-метрополій (Великобританії, Франції, Бельгії, Нідерландів) та антиколоніальна агітація, моральна підтримка та фінансова допомога з боку СРСР сприяли розгортанню національно-визвольної боротьби в "країнах третього світу".

Японія в тактичних цілях, з метою збереження в окупованих країнах (Бірма, Індонезія, країни Індокитаю) своєї влади, надавала "незалежність", від якої після війни країни не хотіли відмовлятися на користь колишніх метрополій.

Виділяють три періоди деколонізації:

- 1945 – сер. 1950-х рр. – незалежність вибороли країни Азії;
- сер. 1950 – сер. 1960-х рр. – стали незалежними країни Північної та Тропічної Африки;
- 1975–1990 рр. – суверенітет вибороли португальські колонії та острівні держави в трьох океанах, і були ліквідовані колоніальні володіння на півдні африканського континенту (Намібія, 1990 р.).

Деколонізація почалась на Близькому Сході, у Південній та Південно-Східній Азії. Ще в роки війни незалежність проголосили Сирія та Ліван. У 1946 р. США надали незалежність Філіппінам, хоча при цьому і нав'язали низку угод, що забезпечували їм привілеї у фінансовій, економічній та політичній сферах. У 1947 р. було проголошено створення двох домініонів – Індії та Пакистану, пізніше Великобританія деколонізувала Бірму, Цейлон, Палестину, Трансїорданію та Малайю. У ході колоніальних війн у В'єтнамі 1946–1954 рр. та Алжирі 1954–1962 рр. Франція була змушена визнати незалежність країн Індокитаю (В'єтнам, Лаос, Камбоджа) та Магрибу (Туніс, Марокко, Алжир). Після тривалого військового конфлікту Нідерланди відмовились від колоніальних зазіхань на Індонезію (1949 р.). У Тропічній Африці першою в 1957 р. незалежність здобула Гана (колишня британська колонія Золотий Берег), а вже у 1960 р. суверенітет проголосили 17 африканських країн, за що цей рік було названо "роком Африки". У 1961–1964 рр. процес деколонізації охопив Східну Африку (Танзанія, Уганда, Кенія, Замбія). До кінця 1960-х р. британська, французька, бельгійська та іспанська колоніальні імперії в Африці припинили своє існування. У ході національно-визвольних війн у 1970-ті рр. в Мозамбіку та Анголі з політичної карти зникають останні, португальські, колоніальні володіння.

Частина країн приєдналась до світової *комуністичної системи* (Китайська Народна Республіка, Корейська Народна Демократична Республіка, три країни Індокитаю – В'єтнам, Лаос, Камбоджа, в Африці жодна країна не декларувала побудову чистого комунізму).

Більшість країн афро-азійського регіону, в яких буржуазні відносини укріпилися достатньо глибоко, стала на *єврокапіталістичний шлях розвитку*.

Деякі країни обрали третій варіант – *шлях некапіталістичного розвитку, або "соціалістичну орієнтацію"* (Сомалі, Мадагаскар, Бенін, Ефіопія, Гвінея, Мозамбік, Ангола). У 1960-х рр. "соціалістичну орієнтацію" проголосили Єгипет та

Алжир, у 1970-х рр. – Ірак, Сирія та Лівія, у 1980-х рр. – Народно-Демократична Республіка Ємен та Афганістан. Проте розпад СРСР поклав край існуванню "соціалістичного табору" та практиці "соціалістичної орієнтації".

У післявоєнні роки поступово виникла і набула значного поширення ідея "руху неприєднання" до жодної з наддержав.

Проте навіть сьогодні розвинуті країни Заходу зберегли своє економічне панування над багатьма країнами третього світу, в першу чергу за допомогою нееквівалентного торгівельного обміну (так званий неоколоніалізм). Під тиском фінансового та економічного тиску країни третього світу перетворилися на джерело дешевої сировини та дешевих робочих рук. Слабкі та корумповані політичні режими цих країн знаходяться у політичній залежності від західних країн і не можуть кардинально змінити становище.

4. Історія КНР. Закінчення Другої світової війни загострило протиріччя між КПК і Гомінданом в боротьбі за владу. Уряд **Чан Кайши** (Гоміндан) тривалий час підтримувався СРСР, США, Великобританією. Був одним із засновників ООН. Китай вважався однією з великих держав. Гоміндан контролював більшу територію Китаю і вніс вагомий вклад у розгром Японії. Основним суперником гоміндану у боротьбі за владу була КПК (Комуністична партія Китаю) і її збройні формування НВАК (Національно-визвольна армія Китаю). КПК і НВАК зробили вагомий внесок у боротьбу з японською агресією і, на відміну від гоміндану, вели її послідовно і досить успішно. Під час боротьби з Японією КПК, НВАК зазнавали ударів від Гоміндану.

Вступ Радянського Союзу у війну проти Японії, розгром Квантунської армії, встановлення радянського контролю над Південно-Східним Китаєм, початок конфронтації між СРСР і Заходом внесли зміни у розклад сил у Китаї. Тертя між Заходом і СРСР призвело до зміни тактики Радянського Союзу. 14 серпня 1945 р. між СРСР і Китаєм було підписано договір про дружбу і співробітництво.

Навесні 1946 р. радянські війська були виведені з Маньчжурії, а контроль над цією територією було передано НВАК, якій також було передано значну кількість японської трофейної зброї.

10 жовтня 1945 р. між КПК і Гомінданом було підписано Угоду про мир і національне відродження. Але фактично ця угода була перемир'ям напередодні вирішальної фази боротьби за владу.

Виведення радянських військ розв'язало руки Гоміндану для поширення своєї влади на Південно-Східний Китай. У містах, куди вступали війська Чан Кайши, ліквідовувались місцеві органи влади, створені КПК. Такі дії викликали сутички між НВАК і армією Гоміндану. У своїх діях Чан Кайши спирався на підтримку США, які озброїли його армію. Але швидкого успіху йому не вдалось досягти, і бойові дії вилились у тривалу громадянську війну.

Після року жорстоких боїв НВАК зупинила стратегічний наступ гомінданівських військ і перейшла у контрнаступ (липень 1947 р.). У серпні 1948 – січні 1949 рр. НВАК отримала перемоги у трьох найбільших битвах: Ляоши-Шеньянській, Хуайхайській, Бейтін-Тяньцзінській. У квітні 1949 р. НВАК форсувала Янцзи, тим самим режим Чан Кайші був поставлений на межу поразки. Залишки гомінданівських військ були евакуйовані на острів Тайвань.

1 жовтня 1949 р. **Мао Цзедун** на площі Тяньаньмень в Пекіні *проголосив утворення Китайської Народної Республіки* (КНР). Були встановлені дипломатичні відносини з багатьма європейськими й азіатськими країнами. У грудні 1949 р. Мао Цзедун відвідав СРСР. 14 лютого 1950 р. був підписаний договір про дружбу, союз і взаємну допомогу. Захід не визнавав нової держави – місце його в ООН займали до 1971 р. представники Гоміндану.

Комуністичний режим на чолі з *Мао Цзедуном*, орієнтуючись на досвід Радянського Союзу, розпочав у країні "будівництво соціалізму". Відбулася широка націоналізація промисловості та торгівлі, завдяки вдалій фінансовій реформі вдалося подолати інфляцію, значно скоротити безробіття, стабілізувати ціни та покращити життєвий рівень населення. У галузі сільського господарства продовжувалась аграрна реформа, здійснювалася конфіскація землі у поміщиків та заможних селян, розпочалось об'єднання селянських господарств у кооперативи. Закладалися основи державного планування економіки. Одночасно проходив і процес становлення політичної системи комуністичного режиму. Були сформовані сильні державні структури з ефективною системою управління, численний бюрократичний апарат, але при цьому демонструвалася прихильність до демократії, продовжували існування опозиційні політичні партії. Новий режим неодноразово проводив кампанії щодо боротьби з корупцією, хабарництвом, спекуляцією. Час становлення комуністичного режиму в Китаї збігався з корейською війною (1950–1953 рр.). Китай надав суттєву допомогу північнокорейському комуністичному режиму Кім Ір Сена, що сприяло укріпленню влади КПК в країні та зміцненню позицій КНР на міжнародній арені.

Значну технічну та фінансову допомогу КНР надав СРСР. Результати нової політики були вражаючими. Були побудовані нові заводи, електростанції, шляхи сполучення. Була одержавлена легка промисловість, завершилося кооперування сільського господарства. Разом з тим виявилися нові проблеми, з якими зіштовхнулося керівництво країни (нестача коштів, слабкість інфраструктури, відставання сировинної та енергетичної промисловості, кадровий голод, продовольча проблема).

У 1954 р. в КНР була прийнята Конституція, яка заклала фундамент формуванню в країні культу особи Мао Цзедуна (він обійняв пост голови КНР) та посилювала диктат Комуністичної партії в усіх сферах життя країни. Характерною рисою внутрішньої політики цього часу стали різного роду кампанії та чистки. У результаті "кампанії ста квітів", що досягла розмаху в середині 1957 р., були розгромлені всі опозиційні сили, що протистояли новому режиму.

Була проголошена політика "*великого стрибка*". Суть її зводилася до форсування темпів зростання економіки, опори на місцеві ресурси та ініціативу населення. Вона передбачала збільшення сільського виробництва в 2,5 рази, а промислового – 6,5 разів. Планувалось за 15 років наздогнати Великобританію за обсягом промислового виробництва. На селі складовою частиною "великого стрибка" стала практика "народних комун". Сільські кооперативи укрупнилися до народних комун, які повинні були стати адміністративними та соціально-економічними ланками комунізму на селі. У комунах відбулося усупільнення всієї власності (житло, домашня худоба, птиця, реманент). Члени комуни забезпечувалися безкоштовним харчуванням, продуктами споживання. Комуна на свої

кошти утримувала лікарів, вчителів, агрономів. У промисловості проявом "великого стрибка" стала кампанія "боротьби за сталь". Вона звелася до масової кустарної виплавки сталі на підприємствах, у навчальних закладах, лікарнях. Поширилася інтенсифікація праці, стимулювався ентузіазм населення, а зарплати скорочувались, зрівнювалася оплата праці кваліфікованих та некваліфікованих робітників. Волюнтаристська політика "великого стрибка" призвела до серйозного спаду темпів розвитку промисловості, глибокої кризи в сільському господарстві, зникненню стимулів ефективної праці. Провал курсу змусив керівництво країни шукати виходу з кризи. На Пленумі ЦК КПК (1959 р.) Мао Цзедун, визнаючи помилки, яких припустилися під час проведення "великого стрибка", проголосив перехід до "політики врегулювання". Прихильники "ортодоксального комунізму" вбачали причинами невдачі "великого стрибка" неготовність мас жити та працювати "по-комуністичному" і тому вимагали від керівництва КПК та країни масової кампанії "перевиховання". Це спричинило нові репресії проти інтелігенції та частини партійного апарату. Намагаючись покінчити з опозицією, яка виступала з критикою політики Мао Цзедун, він розпочав в країні т. з. *"культурну революцію"* (1966–1976 рр.). Вона мала на меті: знищити опозицію та бюрократизм, здійснити масове перевиховання населення в дусі комуністичних ідей. Але на практиці "культурна революція" вилилася в цілу низку репресивних кампаній проти інтелігенції, старої партійної еліти та військових. Під час проведення "культурної революції" Мао Цзедун зробив головну ставку на молодь та армію. Висунувши гасло "Вогонь по штабах", лідери КПК закликали до революційного насилля. Загони "хунвейбінів" ("червоних охоронців" з числа учнівської молоді) та "дзаофанів" ("бунтівників") громили партійні комітети, міністерства, захоплювали виші та підприємства.

У ході "культурної революції" економіка країни зазнала колосальних збитків, було репресовано понад 200 млн чол. *Офіційно "культурна революція" завершилася зі смертю Мао Цзедун у вересні 1976 р.* У цей період Китай остаточно розриває відносини з СРСР. Погіршення політичних стосунків між двома країнами почалося ще з середини 50-х рр., коли до влади в СРСР прийшов М. С. Хрущов. У період "культурної революції" відносини між країнами остаточно погіршилися. У 1969 р. відбулися навіть збройні конфлікти на Далекому Сході через спірні прикордонні території. Китай засудив радянське вторгнення в Афганістан, а 1979 р. пішов на відкритий військовий конфлікт з дружнім СРСР В'єтнамом. Погіршення радянсько-китайських відносин сприяло тому, що країни Заходу починають шукати зближення з КНР. Китай був прийнятий до ООН, було визнано його статус наддержави.

Перемога прагматиків на чолі з **Ден Сяопіном** дала можливість розпочати реабілітацію репресованих та взяти курс на проведення економічних реформ. У грудні 1978 р. вони розпочалися і отримали назву *політики "чотирьох модернізацій"*. Реформи охопили промисловість, сільське господарство, науково-технічну галузь та військову сферу. У сільському господарстві відбувся перехід від комун до сімейного підряду. Селянам дозволили продавати надлишки продукції, займатися підсобними промислами. Результатом реформ на селі стало вирішення продовольчої проблеми та швидке зростання прибутків селян. У промисловості відбувся перехід державних підприємств на госпрозрахунок, почав розвиватися

дрібний та середній бізнес. Активно почали залучатися іноземні інвестиції. Розпочалась реформа фінансово-кредитної системи. Економічні реформи забезпечили високі темпи економічного зростання, зробили продукцію китайських підприємств економічно спроможною, стимулювали підприємницьку активність населення.

Спроба ліберальної опозиції виступити проти однопартійного режиму КПК з вимогами розширення політичних свобод та широкої демократизації закінчилася поразкою. Навесні 1989 р. на пекінській площі Тяньаньмень влада жорстоко придушила студентський виступ. У країні було введено військовий стан, лідери опозиції були репресовані.

Відновилося проведення реформ тільки на початку 1990-х рр. і триває до сьогодні. Продовжується модернізація державного сектора, створюються великі корпорації, було ліквідоване директивне планування експорту та імпорту, проголошувалася самостійність підприємств у своїй зовнішньоекономічній діяльності. Країна вийшла на перше місце з низки промислових показників (видобуток вугілля, виробництво цементу, виробництво хімічних добрив, телевізорів), повністю вирішила продовольчу проблему, значно покращився рівень життя населення.

У політичному житті країни суттєвих змін не відбулося. Керівництво країни на чолі з новим Генеральним секретарем ЦК КПК *Сі Цзіньпіном* продовжує міцно тримати владу в своїх руках, контролюючи всі сфери життя громадян, не допускаючи будь-якої критики на свою адресу. Офіційно не відмовляючись від соціалізму та декларуючи марксистські постулати, КПК поступово переходить до будівництва "нового гармонійного соціалістичного суспільства". На зовнішньополітичній арені Китай демонструє своє прагнення перетворитися на регіонального лідера Азії, позбутися глобальної гегемонії США в світі та остаточно вирішити проблему об'єднання КНР та Тайваню в єдину державу на основі принципу "одна держава – дві системи".

5. Демократичні революції в країнах Східної Європи у другій половині ХХ ст. Розпад СРСР. Перемога антифашистських демократичних сил у Другій світовій війні привела до змін у політичному житті країн Центральної та Південно-Східної Європи. Боротьба за відродження національної державності, демократизацію та соціально-економічні реформи набула тут форми *"народно-демократичних революцій"*. Основною умовою їх розгортання був вступ радянських військ на територію Східної Європи на завершальному етапі війни з фашизмом, наслідком якого стало не лише відновлення незалежності країн регіону, але й поширення радянського впливу, посилення його тиску на нові уряди цих країн. Протягом 1945–1946 рр. за активної підтримки більшості населення тут були проведені соціально-економічні та політичні реформи:

- демократизація суспільного життя, відновлення буржуазно-демократичних форм державності або конституювання народних фронтів, комітетів, рад як нових органів влади;

- *аграрна реформа*, спрямована на ліквідацію великого землеволодіння і створення дрібних *приватних* селянських господарств. З розвитком кооперативного руху та колективізацією відбувалося подальше обмеження прав приватної власності на землю;

- поетапна *націоналізація* великої промисловості, банків, транспорту, але збереження дрібного приватного сектора у промисловості, роздрібній торгівлі та сфері послуг;

- запровадження елементів *державного планування*.

Нав'язування сталінської моделі соціалізму у 1947–1948 рр. штучно перервало процес народно-демократичних революцій. Країни "народної демократії" стали на шлях "*прискореного соціалістичного будівництва*".

"Побудова основ соціалізму" (1947–1953 рр.). У результаті "другого етапу" націоналізації у державній власності та управлінні було сконцентровано майже все промислове виробництво. Країни "соціалістичного табору" розгорнули *екстенсивну індустріалізацію* з акцентом на прискорений розвиток важкої промисловості і без урахування міжнародного розподілу праці. Курс на *суцільну колективізацію* методами адміністративного тиску дискредитував саму ідею кооперування. Незважаючи на певні кількісні результати економічного розвитку, об'єктивно йому було завдано істотної шкоди через створення автономної економіки з багатогалузевою структурою. Наслідком цього помилкового економічного курсу стали серйозні *соціально-політичні кризи 1953–1956 рр.* у Польщі, Угорщині, НДР, Чехо-Словаччині. Їх каталізатором були *глибокі деформації* у суспільно-політичному житті: диктат правлячих комуністичних партій, культи власних вождів, політичні репресії. Масові народні виступи в цих країнах проходили під гаслами підвищення рівня життя, демократизації та поглиблення народно-демократичних революцій. Проте власті оголосили їх "контрреволюційними бунтами" і вдалися до застосування сили. *Народне повстання 23 жовтня – 4 листопада 1956 р. у Будапешті* було придушене радянськими танками.

Югославська модель соціалізму встановилася в результаті гострого *конфлікту між Югославією та СРСР*. Прагнення югославських лідерів на чолі з І. Броз Тіто до проведення самостійної політики викликало гнівну реакцію з боку сталінського керівництва, під тиском якого Інформаційне бюро компартій у 1948–1949 рр. почало шалену наклепницьку кампанію проти Комуністичної партії Югославії, безпідставно звинувачуючи її у ревізіонізмі та "зраді справі соціалізму". Усі зв'язки Югославії з СРСР та його союзниками були розірвані.

У травні 1955 р. 8 соціалістичних країн Європи на чолі з СРСР утворили військово-політичний блок Організація Варшавського Договору, який надалі неодноразово використовувався радянським керівництвом як інструмент силового тиску, а інколи і прямого збройного втручання у внутрішні справи "братніх соціалістичних країн".

У розвитку європейських соціалістичних країн наприкінці 50-х – у 60-х рр. спостерігалася надзвичайна суперечливість. З одного боку, ці країни досягли в зазначений період певних успіхів у розвитку промисловості, вдосконаленні соціальної сфери і підвищенні рівня життя населення. Однак, з іншого боку, почала все виразніше виявлятися недосконалість їх економічної моделі.

Збереження методів авторитаризму та гегемонізму у відносинах між СРСР та іншими соціалістичними країнами особливо наочно виявилось під час *глибокої політичної кризи у Чехо-Словаччині у 1968–1969 рр.* У другій половині 60-х рр. у цій країні розгорнувся масовий суспільний рух за докорінні економічні та політичні

реформи, за ліквідацію жорсткої централізації управління, за "оновлення соціалізму". Цей рух був активно підтриманий частиною керівництва КПЧ на чолі з А. Дубчеком, яке висунуло "Програму дій", спрямованих на побудову у Чехо-Словаччині "соціалізму із людським обличчям". Проте консервативні сили в КПЧ, підтримані радянським керівництвом на чолі з Брежнєвим, зірвали здійснення цієї програми. Процес демократичного оновлення країни був перерваний введенням 21 серпня 1968 р. військ п'яти держав-учасниць ОВД на територію Чехо-Словаччини під приводом "захисту соціалізму від підступів контрреволюції". Ця акція означала кінець *"Празької весни"*. Вона викликала масові протести світової громадськості і серйозно підірвала престиж "соціалістичної співдружності".

Крах комуністичних режимів. Відставання країн "реального соціалізму" у науково-технічній сфері і як наслідок неконкурентоспроможність переважної частини їхньої продукції на світовому ринку зумовлювали однобічну орієнтацію зовнішньої торгівлі цих країн на ринок РЕВ, сировинний характер експорту, зростання зовнішньої заборгованості. Диспропорції у розвитку господарського механізму призводили до хронічного дефіциту багатьох товарів широкого вжитку, загострення продовольчої проблеми. Таким чином, вже наприкінці 70-х рр. "соціалістичний табір" почав перетворюватися на другорядну економічну і соціально-політичну силу, його відставання почало набувати стадіального характеру. Лише у військовій сфері його позиції залишалися ще досить сильними.

Почастішали масові виступи протесту проти погіршення життєвих умов трудящих, проти адміністративної системи управління. Населення втрачало довіру до правлячих комуністичних та робітничих партій, вимагало економічних і політичних реформ.

Найбільш гострою була ситуація у *Польщі*. Очолила цей рух незалежна профспілка *"Солідарність"*. Нове загострення обстановки на межі 70–80-х рр. переросло в глибоку політичну кризу і призвело до введення в країні в грудні 1981 р. воєнного стану. Спроби виходу з кризи шляхом радикальних реформ робилися і в інших країнах, але ці реформи кожного разу або насильно переривалися, або захлиналися в лабетах адміністративно-бюрократичних рішень. Ставала очевидною необхідність демонтажу всієї тоталітарної системи.

Наслідком глибокої економічної і соціально-політичної кризи стала хвиля *демократичних революцій 1989 р.* в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Форми і методи демократичних революцій були різними – від "оксамитової" революції в Чехо-Словаччині до кривавих сутичок в Румунії, що призвели до численних жертв, але всі вони спричинили крах тоталітарних режимів.

В авангарді оновлення виступили Польща, Угорщина та Югославія, де домінував еволюційний шлях перетворень: скликання "круглих столів" за участю правлячих компартій і опозиції, проведення багатопартійних виборів і прихід до влади опозиційних демократичних сил.

У жовтні 1989 р., незабаром після офіційного святкування 40-річчя *НДР*, масові виступи в Берліні та Лейпцизі примусили піти у відставку керівництво країни на чолі з Е. Хонеккером. Символом краху комуністичної диктатури в НДР стало зруйнування Берлінського муру в ніч з 9 на 10 листопада 1989 р. На виборах 1990 р. перемогу здобули опозиційні партії, що виступали під гаслами

возз'єднання Німеччини. Новий уряд на чолі з представником ХДС Л. де Мезьєром поставив цю проблему в центр своєї політики. У травні 1990 р. був підписаний договір між НДР і ФРН про встановлення валютного, економічного та соціального союзу, а 31 серпня – Договір про об'єднання Німеччини. З жовтня договір набрав чинності: НДР припинила своє існування.

У другій половині листопада 1989 р., після розгону студентської демонстрації у Празі, піднялася хвиля масових виступів проти партійно-державного керівництва *Чехо-Словаччини*. Це викликало кардинальні кадрові зміни у керівних структурах КПЧ. Влада в країні перейшла до опозиції: президентом Чехо-Словаччини став відомий правозахисник, драматург *В. Гавел*, Федеральні збори очолив лідер "Празької весни" 1968 р. *А. Дубчек*. Особливістю "постсоціалістичного" періоду в Чехо-Словаччині стала тенденція до створення самостійних держав Чехії і Словаччини, яка у 1993 р. була реалізована.

На відміну від "ніжної революції" в Празі події в *Румунії* супроводжувалися насильством і спричинилися до багатьох людських жертв. Після кривавої розправи 16–17 грудня 1989 р. з демонстрантами в м. Тімішоарі, 22 грудня у Бухаресті народ за підтримки армії скинув диктатуру клану Чаушеску. Влада в країні перейшла до рук Фронту національного визволення на чолі з *І. Ілієску*.

Успіху цих революцій сприяла "перебудова" в СРСР і відмова нового радянського керівництва від доктрини "обмеженого суверенітету" країн "соціалістичного табору". У східноєвропейських країнах відбувся демонтаж адміністративно-бюрократичних режимів, ліквідовано монополію компартій на владу, розвиваються процеси демократизації суспільства, багатопартійна система. Водночас на хвилі політичних перетворень піднялися і певні реакційні, в першу чергу націоналістичні сили, що призвело в низці країн до загострення міжнаціональних конфліктів.

У 1985 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов і його соратники по партії оголосили про нову програму ідеології і старт реалізації пакету реформ під загальною назвою *Перебудова*. Внаслідок цього різко зросла політична активність народу, сформувалися масові, зокрема радикальні і національні, об'єднання і організації. Спроби реформування системи управління призвели до поглиблення кризи в країні.

Розпад СРСР відбувався на тлі загального економічного і зовнішньополітичного спаду. У 1989 р., вперше було офіційно оголошено про початок економічної кризи в СРСР (зростання економіки змінюється падінням). У період 1989–1991 рр. доходить до максимуму головна проблема радянської економіки – хронічний товарний дефіцит, з вільного продажу зникають практично всі основні товари, крім хліба. Майже у всіх регіонах країни вводиться нормоване постачання в формі талонів. У 1991 р. вперше зафіксована демографічна криза (перевищення смертності над народжуваністю).

Серед основних причин розпаду Радянського Союзу можна виділити наступні:

- радянська тоталітарна система фактично позбавляється підтримки у суспільстві і перестає бути легітимною. Авторитарний характер радянського суспільства, зокрема гоніння церкви, переслідування КДБ дисидентів, примусо-

вий колективізм, панування однієї ідеології, заборона на спілкування з закордоном, цензура, відсутність вільного обговорення альтернатив (особливо важливо для інтелігенції);

- моноцентризм прийняття рішень (тільки в Москві), що призводило до неефективності та втрати часу;

- діяльність дисидентів;

- преса була просто-таки завалена негативною інформацією;

- тиск ззовні зі Сполучених Штатів;

- політику того періоду (як і періоду правління Єльцина) можна охарактеризувати як "цілеспрямоване бездіяльність";

- розпад соціалістичної системи. Розпочаті в них процеси демократизації призвели в кінці 1989 – початку 1990 р. до "оксамитових" революцій у Польщі, НДР, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії, Албанії.

На території СРСР розгорається ряд міжнаціональних конфліктів. Першим проявом напруженості в період Перебудови стали події в Казахстані. 16 грудня 1986 р. в Алма-Аті відбулася демонстрація протесту. У червні 1989 р. спалахнули міжетнічні зіткнення в Новому Узені між казахами і вихідцями з Кавказу, для придушення яких були задіяні бронетранспортери, танки, бойові вертольоти та інша військова техніка. В Сухумі відбулися зіткнення між грузинами й абхазами. Найбільшою гостротою вирізнявся карабаський конфлікт, який розгорівся в 1988 р. Відбулись взаємні етнічні чистки, що привело до втечі вірмен з Азербайджану і азербайджанців з курдами-мусульманами з Вірменії. У 1989 р. Верховна Рада Вірменської РСР оголошує про приєднання Нагірного Карабаху.

7 лютого 1990 р. Центральний Комітет КПРС оголосив про ослаблення монополії на владу, протягом декількох тижнів пройшли перші конкурентні вибори. Значну частину місць в парламентах союзних республік отримали національно-демократичні сили.

Протягом 1990–1991 рр. відбувся "Парад суверенітетів", в ході якого всі союзні (однією з перших була РРФСР) і багато автономних республік прийняли Декларації про суверенітет, в яких оскаржили пріоритет загальносоюзних законів над республіканськими, чим розпочали "війну законів". Також ними були вжиті заходи з контролю над місцевими економіками, включаючи відмови сплачувати податки в союзний і федеральний російський бюджети. Ці конфлікти перерізали багато економічних зв'язків, що ще більше погіршило економічне становище в СРСР.

Першою територією СРСР, що оголосила незалежність в січні 1990 р. у відповідь на бакинські події, була Нахічеванська АРСР. До серпневого путчу оголосили про незалежність п'ять союзних республік (Литва, Латвія, Естонія, Вірменія і Грузія), про відмову вступати в заплановану федерацію (Союз Суверенних Держав) і перехід до незалежності оголосила Молдова.

Відразу після подій Серпневого путчу незалежність проголосили майже всі союзні республіки, які залишились, а також кілька автономних поза Росією, частина з яких пізніше стали невизнаними державами.

2 червня 1990 р. Перший З'їзд народних депутатів РРФСР прийняв Декларацію про державний суверенітет РРФСР. Декларація затвердила пріоритет Конституції і Законів РРФСР над законодавчими актами СРСР.

16 липня 1990 р. проголосила суверенітет Україна, а 24 серпня 1991 р. проголосила вихід з СРСР. 7–8 грудня 1991 р. було створено СНД.

Таким чином, у східноєвропейських країнах впродовж останнього десятиліття XX – першого десятиліття XXI ст. відбувся процес ліквідації економічних і політичних структур авторитарно-бюрократичного "соціалізму" і перехід до нової системи соціально-економічних і політичних інститутів сучасного демократичного суспільства.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Історія Стародавнього світу

2800–2250 рр. до н. е. – стародавнє Царство Єгипту.

XIV–XI ст. до н. е. – нове царство Єгипту; реформа Ехнатона, завоювання Тутмоса III та Рамзеса II.

1280 р. до н. е. – договір Рамзеса з хеттами.

221–206 рр. – Імперія Цінь.

594 р. до н. е. – реформи Солона.

509 р. до н. е. – реформи Клісфена.

467–429 рр. до н. е. – реформи Перікла.

334–323 рр. – похід на Схід А. Македонського.

264–241 рр. до н. е. – 1-а Пунічна війна.

229–228 рр. до н. е. – перша війна Риму з іллірійцями. Початок римської експансії на Балканському півострові.

219 р. до н. е. – друга війна римлян з іллірійцями.

218–201 рр. до н. е. – 2-га Пунічна війна.

218 р. до н. е. – перехід карфагенської армії Ганнібала через Альпи. Битва на р. Тіціні і Требії.

217 р. до н. е. – битва біля Тразименського озера.

216 р. до н. е. – битва під Каннами.

215–205 рр. до н. е. – війна Македонії з Римом (перша Македонська війна).

211 р. до н. е. – армія Ганнібала під стінами міста Рима.

202 р. до н. е. – битва під Замою.

201 р. до н. е. – капітуляція Карфагену.

200–197 рр. до н. е. – друга війна римлян з Македонією.

192–188 рр. до н. е. – війна Риму з Антиохом III.

171–168 рр. до н. е. – третя війна Риму з Македонією. Кінець Македонського царства.

149–146 рр. до н. е. – третя Пунічна війна. Зруйнування Карфагену.

138–132 рр. до н. е. – перше повстання рабів на Сицилії.

104–101 рр. до н. е. – друге повстання рабів на Сицилії.

74–71 рр. до н. е. – повстання рабів під проводом Спартака.

45–44 рр. – диктатура Цезаря.

31–14 рр. – правління Октавіана Августа.

303–304 рр. – масові переслідування християн за Діоклетіана.

306–337 рр. – правління імператора Костянтина.

313 р. – медіоланський едикт Костянтина. Легалізація християнства.

325 р. – вселенський собор християнських єпископів у Нікеї.

Історія середніх віків

395 р. – смерть імператора Феодосія.

24 серпня 410 р. – захоплення Риму військом Аларіха.

455 р. – вандалі розграбували Рим.

451 р. – битва на Каталаунських полях.

476 р. – загибель Західної Римської імперії.

1095 р. – Клермонський церковний собор.
 1096 р. – початок Хрестових походів.
 15 липня 1099 р. – взяття хрестоносцями Єрусалиму.
 1128 р. – виникнення Ордену тамплієрів, або храмовників.
 1190 р. – засновано Німецький, або Тевтонський орден.
 1204 р. – захоплення хрестоносцями Константинополя.
 1215 р. – прийняття Великої хартії вольностей в Англії.
 1258 – 1267 рр. – громадянська війна в Англії.
 1265 р. – скликано у Вестмінстері перший парламент в Англії.
 1291 р. – втрата хрестоносцями останнього володіння на Сході м. Акра.
 1302 р. – король Філіп IV Красивий скликав перші "Генеральні штати" у Франції.
 1492–1493 рр. – перша подорож Х. Колумба до Америки.
 1497–1498 рр. – подорож португальського мореплавця Васко да Гами до Індії.
 1519 – 1522 рр. – перша навколосвітня подорож Фернандо Магеллана.
 1517 р. – оприлюднення 95 тез проти індульгенцій Мартина Лютера.
 1524–1525 рр. – Селянська війна в Німеччині.
 1534 р. – в Англії видано Акт про супрематії.
 1534 р. – Ігнатієм Лойолою в Парижі засновано орден єзуїтів.
 1542 р. – з ініціативи кардинала Караффи в Римі почав діяти Вищий інквізиційний трибунал.
 1545–1563 рр. – діяльність Трідентського (працював у м. Тренто) собору.
 1555 р. – підписано Аугсбурзький релігійний мир.

Нова історія

1600 р. – заснування англійської Ост-Індської компанії.
 1602 р. – заснування голландської Ост-Індської компанії.
 1603–1625 рр. – правління Якова I Стюарта – засновника династії Стюартів у Англії (царювала в Англії в 1603–1649, 1660–1688, 1702–1714 рр.).
 1618–1648 рр. – тридцятилітня війна в Європі.
 1629–1640 рр. – період "безпарламентського правління" Карла I в Англії.
 1640–1660 рр. – Англійська буржуазна революція.
 1642 р., серпень – 1646 р. – перша громадянська війна в Англії.
 1648–1653 рр. – "Фронда" у Франції.
 1648 р. – Вестфальський мир.
 1649–1653 рр. – режим Індепендентської Республіки в Англії.
 1653–1659 рр. – режим Протекторату в Англії.
 1660 р., 25 квітня – ухвала Установчого Конвенту про повернення англійського престолу династії Стюартів (Карл II).
 1679 р. – прийняття англійським парламентом Habeas corpus Act.
 1683 р., вересень – розгром турецької армії під Віднем австро-польським військом під командуванням Яна Собеського.
 1685 р. – скасування Нантського едикту у Франції.
 1688–1697 рр. – війна Франції з Аугсбурзькою лігою.
 1688–1689 рр. – "Славетна" революція в Англії.

1689 р. – "Білль про права" – встановлення в Англії режиму конституційної монархії.

1700–1721 рр. – Велика Північна війна. Крах великодержавництва Швеції.

1701–1714 рр. – війна за "іспанську спадщину" між Францією та Іспанією проти коаліції європейських держав.

1740–1748 рр. – війна за "австрійську спадщину" між Австрією й Англією проти Пруссії, Франції, Іспанії, Саксонії.

1756–1763 рр. – Семилітня війна між Австрією, Францією, Росією, Іспанією, Саксонією – з одного боку, і Пруссією, Англією, Португалією – з іншого.

1775–1783 рр. – війна за незалежність англійських колоній в Північній Америці.

1776 р., 4 липня – прийняття "Декларації незалежності". Утворення США

1787 р., 4 вересня – прийняття Конституції США (набула чинності в 1789 р.)

1789–1799 рр. – Французька революція.

1792 р., 10 серпня – повалення монархії у Франції.

1792 р., 22 вересня – проголошення Франції республікою.

1793 р., 31 травня – 2 червня – повстання в Парижі. Прихід до влади якобінців.

1794 р., 26 червня – перемога революційних армій Франції над австро-пруськими військами біля Флерюса (Бельгія).

1794 р., 27 липня (9 термідора) – Термідоріанський переворот у Франції. Повалення якобінської диктатури.

1795 р., 27 жовтня – 1799 р., 9 листопада – режим Директорії у Франції.

1798–1802 рр. – Друга антифранцузька коаліція (Англія, Австрія, Росія, Туреччина, Неаполь).

1799 р., 9–10 листопада (18–19 брюмера) – державний переворот у Франції. Ліквідація режиму Директорії.

1799–1804 рр. – режим Консульства у Франції.

1804 р. травень – 1814 р. березень – Перша імперія у Франції.

1810–1826 рр. – війна за незалежність іспанських колоній в Латинській Америці.

1812–1814 рр. – англо-американська війна.

1814 жовтень – 1815 червень – Віденський конгрес.

1815 р., 20 березень – 22 червень – "Сто днів" Наполеона І.

1815 р., 26 вересня – створення "Священного союзу".

1820 р. – міссурійський компроміс .

1832 р. – перша парламентська реформа в Англії.

1848–1849 рр. – "весна народів" (революції в Європі).

1852–1870 рр. – Друга Імперія у Франції (Наполеон ІІІ).

1859 – початок об'єднання Італії (війна П'ємонту і Франції проти Австрії).

1861–1865 рр. – Громадянська війна в США.

1864 р. – утворення І Інтернаціоналу.

1864 р. – початок об'єднання Німеччини (війна Німецького союзу проти Данії).

1865–1877р р. – реконструкція Півдня в США.

1867 р. – друга парламентська реформа в Англії.

1870–1871 рр. – франко-німецька (пруссська) війна.
1871 р., 18 січня – утворення Німецької імперії.
1873 р. – утворення "Союзу трьох імператорів".
1879–1882 рр. – утворення Троїстого союзу держав (Німеччини, Австро-Угорщини, Італії).
1884 р. – третя парламентська реформа в Англії.
1889 р. – утворення II Інтернаціоналу.
1892 р. – підписання російсько-французької військової конвенції.
1898 р. – іспано-американська війна.
1899–1902 рр. – англо-бурська війна.
1900 р. – утворення Лейбористської партії в Англії (до 1906 р. – Комітет робітничого представництва).
1904 р. – укладення англо-французької угоди (Антанта).
1907 р. – укладення англо-російської угоди. Утворення Антанти (Велика Британія, Франція, Росія).
1912–1913 рр. – перша і Друга Балканські війни.
1914–1918 рр. – перша світова війна.
1918 р., 11 листопада – Комп'єнське перемир'я. Кінець Першої світової війни.

Новітня історія країн Європи, Америки, Азії та Африки

1918 р. – проголошення КСХС
1918 р. серпень-жовтень – "рисові бунти" в Японії
1918 – 1919 рр.- Листопадова революція в Німеччині
1919 р. травень – початок національно-визвольного руху в Китаї
1919 р. – Паризька конференція
28 червня 1919 р. – Версальський мирний договір
1919 р., 2-6 березня – Установчий конгрес III Комуністичного Інтернаціоналу.
1921-1922 рр. – Вашингтонська конференція
1923 р. – Рурський конфлікт
1923 р., травень – об'єднання II і II1/2 Інтернаціоналів і створення Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу.
1924 р.- План Дауеса
1925 р.- Локарнська конференція
1925-1927 рр. – революція в Китаї
1929 -1933 рр.- світова економічна криза („велика депресія")
1932-1938 рр.- „Новий курс" Ф.Д.Рузвельта в США
1933-1945 рр.- нацистська диктатура в Німеччині
1935 р. – радянсько-французький та радянсько-чехословацький пакти про взаємну допомогу проти агресії.
1935 р. – "Закон про нейтралітет" США
1935 р., 25 липня – 25 серпня – VII конгрес Комуністичного Інтернаціоналу.
1936-1939 рр.- громадянська війна в Іспанії
1936-1938 рр.- уряд Народного фронту у Франції
1938 р.- аншлюс Австрії Німеччиною

1938 р., 30 вересня – Мюнхенська угода.
 1939 р. – англо-франко-радянські переговори в Москві.
 1939 р., 23 серпня – Пакт Ріббентропа-Молотова.
 1939–1945 рр. – Друга світова війна.
 1941 р., грудень – напад Японії на Пірл-Харбор. Початок війни на Тихому океані.
 1944–1946 рр.- Тимчасовий режим у Франції.
 1945 р. вересень – капітуляція Японії. Завершення Другої світової війни.
 1945 р., жовтень – створення Всесвітньої федерації профспілок (ВФП).
 1946–1949 рр. – громадянська війна в Китаї.
 1947 р. – План Маршалла.
 1948–1949 рр. – перша Берлінська криза.
 1946–1958 рр. – Четверта республіка у Франції.
 1947–1954 рр. – період маккартизму в США.
 1949–1963 рр. – "ера Аденауера" у ФРН.
 1947 р. – створення Інформаційного бюро комуністичних партій.
 1949 р. – створення НАТО.
 1949 р., жовтень – проголошення КНР.
 1949 р. – створення Міжнародної конфедерації вільних профспілок (МКВП).
 1950–1953 рр. – корейська війна
 1951 р., вересень – підписання Сан – Франціської мирної угоди з Японією.
 1951 р. – об'єднання соціалістичних і соціал-демократичних партій світу в Соціалістичний Інтернаціонал.
 1955–1972 рр. – японське "економічне диво".
 1956 р. – народне повстання у Будапешті.
 1956 р. – Суецька криза.
 1957 р. – створення "Спільного ринку" (ЄЕС).
 1958–1960 рр. – "великий стрибок" у КНР.
 1959 р., 1 січня – перемога революції на Кубі.
 1960 р. – "рік Африки".
 1961 р. – створення Руху неприєднання.
 1961 р. – проголошення президентом Д. Кеннеді програми "Союз в ім'я прогресу".
 1962 р. – Карибська криза.
 1964–1973 рр. – американо-в'єтнамська війна
 1964–1985 рр. – роки військової диктатури в Бразилії.
 1966–1976 рр. – "культурна революція" в КНР.
 1967 р. вересень – створення АСЕАН.
 1968 р. – "Празька весна".
 1970–1973 рр. – діяльність уряду соціаліста Сальвадора Альєнде у Чилі.
 1975 р. – Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) в Гельсінкі.
 1979 р. березень – початок реформ "чотирьох модернізацій".
 1982 р. – Фолклендська війна.
 1989–1991 рр. – демократичні революції у Східній Європі.

1990 р., січень – проголошення незалежності Намібії. Завершення процесу деколонізації.
1990 р. – передача влади А. Піночетом законно обраному президенту Чилі.
1991 р. – розпад СРСР.
1992 р., 6 лютого – Маастріхтський договір ЄС.
1994 р. – ліквідація режиму апартеїду в ПАР.
2003 р. березень – початок військової операції військ США та Великобританії проти Іраку. Повалення режиму С. Хусейна.

Історія слов'янських народів

1700 р., 13 липня – Мирний договір Росії з Туреччиною.
1700–1721 рр. – Північна війна. Поразка російських військ під Нарвою.
1711 р. – створення Сенату.
1718–1721 рр. – створення колегій.
1721 р. – ліквідація патріаршества і створення Синоду.
1722 р. – "Табель про ранги".
1772 р. – I поділ Польщі.
1793 р. – II поділ Польщі.
1795 р. – III поділ Польщі.
1905–1907 рр. – перша революція в Росії.
1917 р., лютий – буржуазна революція в Росії.
1917 р., 2 березня – зречення престолу Миколою II.
1917 р., 7 листопада – Жовтневий переворот в Росії.
1918 р. – відновлення незалежності Польщі.
1941–1945 рр. – радянсько-німецька війна.
1956 р. – XX з'їзд КПРС. Початок "хрущовської відлиги".
1968–1985 рр. – період "застою" в СРСР.
1985–1991 рр. – перебудова в СРСР.
1990 р. – кінець СРСР.
1991 р., 7–8 грудня – створення СНД.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Історія Стародавнього світу (основні):

1. Балух В. О., Макар Ю. І. Історія Стародавньої Греції. Чернівці, 2001.
2. Балух В. О., Коцур В. П. Історія Стародавнього Риму. Чернівці, 2005.
3. Библия. Библейские общества. Москва, 1992.
4. Васильев Л. С. История Востока: в 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
5. Дудка Р. А. Курс лекцій з історії Стародавньої Греції та Риму. Ніжин, 2002.
6. Дудка Р. А., Лейберов О. О. Історія Стародавнього світу. Ніжин, 2007.
7. История Древнего Востока / под ред. В. Й. Кузищина. Москва, 2000.
8. История Древней Греции / под ред. В. Й. Кузищина. Москва, 2000.
9. История Древнего Рима / под ред. В. И. Кузищина. Москва, 2000.
10. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Курс лекцій. Київ, 2000.
11. История Девнего мира: в 4 т. Минск, 1998.
12. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. Москва, 1987.
13. Хрестоматия по истории Древнего Востока / под ред. В. Струве. Москва, 1963.
14. Хрестоматия по истории Древнего Востока / под ред. М. Коростовцева. Москва, 1980.
15. Хрестоматия по истории Древней Греции / под ред. Д. Каллистова. Москва, 1964.
16. Хрестоматия по истории Древнего Рима / под ред. В. Кузищина. Москва, 1987.
17. Хрестоматія з історії Стародавнього світу / за ред. Р. Дудки, І. Кедуна, О. Лейберова. Ніжин, 2003.

Додаткова література:

1. Андреев В. В стране пирамид. Москва, 1972.
2. Гречишников С. Поиск надежды и дух утешения: очерк по истории религии. Ленинград, 1991.
3. Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика Древнего Ирана. Москва, 1980.
4. Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. Москва, 1999.
5. Гече Т. Библейские истории / пер. с англ. Москва, 1989.
6. Бонгард-Левин Г. И. Индия в древности. Москва, 1985.
7. Васильев Л. С. Религии Востока. Москва, 1998.
8. Малявин В. И. Китайская цивилизация. Москва, 1999.
9. Докаш В., Лешан В. Загальне релігієзнавство. Київ, 2005.
10. Дюрант В. Цезарь и Христос / пер. с англ. Москва, 1995.
11. Егорова А. Рим на грани эпох. Проблема рождения и формирования принципата. Ленинград, 1985.
12. Ильин Г. Религии древней Индии. Москва, 1959.
13. История античности: в 2 т. Москва, 1989.
14. Мень А. История религии. В поисках пути, истины и жизни. Москва, 1991.

15. Мирча Злиаде. Священные тексты народов мира / пер. с англ. Москва, 1998.
16. Мифы древнего мира. От древней Иудеи до падения Римской империи / по К. Беккер. Симферополь, 1998.
17. Мифы народов мира: в 2 т. Москва, 1980–1982.
18. Море А. Цари и боги Египта / пер. с англ. Москва, 1998.
19. Кривелев И. История религий: очерки: в 2 т. Москва, 1975.
20. Конфуций. Я верю в древность. Москва, 1995.
21. Ковалев С. И. История Рима. Ленинград, 1986.
22. Кочетов А. Буддизм. 2-е изд. Москва, 1983.
23. Лубський В., Лубська М. Історія релігії: підручник. Київ, 2004.
24. Неронова В. Д. Формы эксплуатации в древнем мире. Петербург, 1992.
25. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Київ, 1996.
26. Ранович А. Источники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. Москва, 1990.
27. Религиозные традиции мира: в 2 т. / пер. с англ. Москва, 1996.
28. Свенцицкая И. От общины к церкви. Москва, 1985.
29. Телушкин Й. Еврейский мир: важнейшие знания о еврейском народе, его истории, религии. Москва, 1998.
30. Утченко С. Древний Рим: Люди. События. Идеи. Москва, 1969.
31. Федорова Е. В. Люди императорского Рима. Москва, 1990.
32. Юань Кэ. Мифы Древнего Китая / пер. с кит. 2-е изд. Москва, 1987.

Історія середніх віків

1. Агрикультура в памятниках западного средневековья / под ред. А. О. Доблаш-Рождественской и М. И. Буреного. Москва; Ленинград, 1936.
2. Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: быт, нравы, идеалы. Москва, 1996.
3. Социальная история средневековья / под ред. Е. А. Косминского и А. Д. Удальцова. Москва; Ленинград, 1927. Т. 1–2.
4. Средневековье в его памятниках / под ред. Д. Н. Егорова. Москва, 1913.
5. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В. М. Корецкого. Москва, 1961.
6. Хрестоматия по истории средних веков / под ред. С. Д. Сказкина. Москва, 1961–1963. Т. 1–2.
7. Древние германцы: сб. документов / сост. Б. Н. Граковым, С. П. Моравским и А. И. Неусыхиним. Москва, 1937.
8. Корсунский А. Р. Возникновение феодальных отношений в Западной Европе. Москва, 1968. Вып. 1; Москва, 1973–1979. Вып. 2–3.
9. Григорий Турский. История франков / изд. подг. В. Д. Савукова. Москва, 1987.
10. Салическая правда / пер. Н. П. Грაციанского. Москва, 1950.
11. Стоклицкая-Терешкович В. В., Плешкова С. Л. Средневековый город в Западной Европе в XI–XV вв. Москва, 1969. Вып. 1.

12. Заборов М. А. История крестовых походов в документах и материалах. Москва, 1977.
13. Памятники истории религии 11–12 вв. / пер. и введ. Д. М. Петрушевского. Москва, 1936.
14. Западноевропейский эпос. Ленинград, 1977.
15. Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / сост. общ. ред., вступит. статья и коммент. Л. М. Брагиной. Москва, 1985.
16. Власть и политическая культура в средневековой Европе. Москва, 1992.
17. Идеино-политическая борьба в средневековом обществе. Москва, 1984.
18. История Европы с древнейших времен до наших дней: в 8 т. Москва, 1992. Т. 2; Москва, 1993. Т. 3.
19. Европа в средние века: экономика, политика, культура: сб. статей: к 80-ти летию акад. С. Д. Сказкина. Москва, 1972.
20. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: в 3 т. Москва, 1985–1986.
21. История средних веков: в 2 т. / под ред. С. Д. Сказкина. Москва, 1977.
22. История средних веков / под ред. Н. Ф. Колесниченко. Москва, 1981.
23. История средних веков / под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова: в 2 т. Москва, 1990–1991.
24. История средних веков / под ред. Карпова С. П.: в 2 т. Москва, 1999–2000.
25. Классы и сословия средневекового общества / под ред. З. В. Удальцовой. Москва, 1988.
26. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва, 1992.
27. Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.). Ленинград, 1990.
28. Проблемы развития феодальной собственности на землю. Москва, 1979.
29. Социальная история: проблемы синтеза. Москва, 1994.
30. Элита и этнос средневековья / отв. ред. А. А. Сванидзе. Москва, 1995.

Нова історія країн Європи та Америки

1. Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. Москва, 1991.
2. Война за независимость и образование США / под. ред. Г. Н. Севостьянова. Москва, 1976.
3. Галкин И. С. Создание Германской империи: 1815–1871. Москва, 1986.
4. Дейвіс Н. Історія Європи. Київ, 1999.
5. Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США. Москва, 1964.
6. История XIX века / под ред. Лависса и Рамбо. Москва, 1938. Т. 1–8.
7. История дипломатии: в 5 т. Москва, 1959. Т. 1–3.
8. Ковальская М. И. Италия в борьбе за национальную независимость и единство: от революции 1831 г. к революции 1848–1849 гг. Москва, 1981.
9. Кривогуз И. М. Второй Интернационал. 1889–1914. Москва, 1964.

10. Лавровский В. М. Сборник документов по истории английской буржуазной революции XVII в. Москва, 1978.
11. Первая мировая война: пролог 20 века. Москва, 1999.
12. Первый Интернационал / под ред. И. А. Бах. Москва, 1964–1968. Т. 1–3.
13. Практикум по новой истории. 1871–1917 / сост. Н. Кочерова. Москва, 1989.
14. Пристер Е. Краткая история Австрии. Москва, 1952.
15. Революции 1848–1849 гг. / под ред. Ф. В. Потемкина и А. И. Молока. Москва, 1952. Т. 1–2.
16. Ревуненков В. Г. Очерки по истории Великой Французской революции: 1789–1799. Ленинград, 1989.
17. Ротштейн Ф. А. Международные отношения в конце 19 века. Москва; Ленинград, 1960.
18. Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки (1870–1914). Москва, 1989.
19. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / сост. Е. Е. Юровская. Москва, 1990.
20. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / под ред. В. Т. Сироткина. Москва, 1990.
21. Согрин В.В. Основатели США: Политические портреты. Москва, 1983.
22. Фостер У. История трех Интернационалов. Москва, 1959.
23. Французское просвещение и революция / М. А. Киссель и др. Москва, 1989.
24. Хрестоматия по новой истории: в 2 т. / под ред. А. И. Молока, В. А. Орлова. Москва, 1959.
25. Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера и А. В. Ефимова. Москва, 1963. Т. 1–3.

Новітня історія країн Європи та Америки

1. Документальні матеріали зі всесвітньої історії: практикум для студентів. Ніжин, 2000.
2. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки, 1918–1945. Підручник для студентів вищих навчальних закладів 2-е вид., доп., перероб. Київ, 2003.
3. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки, 1945–2000. рр.: навч. посіб. для студентів гуманітарних спеціальностей. Кам'янець-Подільський, 2000.
4. Горохов В.Н. История международных отношений. 1918–1939: курс лекций. Москва, 2004.
5. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1945–2000 гг. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по спец. "История" / под ред. Е.Ф. Язькова. Москва, 2003.

6. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918–1945 гг. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по спец. "История" / под ред. Е. Ф. Язькова. Москва, 1989.
7. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002): навч. посіб. для вищих навчальних закладів. Вінниця, 2003.
8. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–1945): навч. посіб. Київ, 2001.
9. Мицик Л. М. Новітня історія зарубіжних країн: курс лекцій. Ніжин, 2001.
10. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-і рр.): підручн. Київ, 2003.
11. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.): підручн. Київ, 2001.
12. Наринский М. М. История международных отношений, 1945–1975: учебное пособие. Москва, 2004.
13. Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: учебник для студ. высш. учеб. заведений: в 3 ч. / под ред А. М. Родригеса и М. В. Пономарева. Москва, 2001.
14. Новітня історія країн Європи і Америки: збірник матеріалів для самостійної роботи студентів / уклад. Л. М. Мицик. Ніжин, 2003.
15. Політична історія XX століття: навч.-метод. посіб. для самост. вивчення дисципліни / В. Ф. Салабай, Я. А. Титаренко, Л. О. Панчук та ін. Київ, 2002.
16. Пономарёв М. В., Смирнова С. Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки: практическое пособие. учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений: в 3 ч. Ч. 3. Москва: Владос, 2000.
17. Строганов А. И. Новейшая история стран Латинской Америки: учебное пособие. Москва, 1995.
18. Трошин Ю. А. История стран Азии и Африки в новейшее время (1918–2000). Москва, 2004.
19. Цветков Г. М. Міжнародні відносини і зовнішня політика в 1917–1945 рр.: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 1997.
20. Язьков Е. Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918–1945 гг.): курс лекций: учеб. пособие для студ. вузов по спец. "История". 2-е изд. Москва, 2001.

Новітня історія країн Азії та Африки

1. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки (1918–1999 рр.). Ніжин, 2000.
2. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век: в 3 ч. / под ред. А. М. Родригеса. Москва: ВЛАДОС, 2001.
3. Трошин Ю. А. История стран Азии и Африки в новейшее время: курс лекций. Мурманск, 2001.

Історія слов'ян

1. Хрестоматія з історії північних і західних слов'ян / за ред. М. Фрейденберга: в 3 т. Мінськ, 1987.
2. Хрестоматія з історії СРСР. Москва, 1951. Т. 1. Гл. V–IX, XII–XIII.
3. Хрестоматія по истории СССР с древних времен до 1861 г. Москва, 1987.
4. Хрестоматія по истории южных и западных славян: в 3 т. 1987–1989. Т. 2: Новая история.
5. Законодательство Петра I / под ред. В. Колобова. Москва, 1997.
6. Материалы по истории СССР: Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. / под ред. И. Федорова. Москва, 1991.
7. Історія південних і західних слов'ян. Хронологічна таблиця і методичні поради. Львів, 1993.
8. Історія південних і західних слов'ян: підручник / за ред. І. М. Гранчака. Київ, 1987.
9. История южных и западных славян: курс лекций / под ред. И. В. Созина. Москва, 1979.
10. История южных и западных славян: в 2 т. / под ред. Г. Матвеевой и З. Ненашевой. Москва, 1998. Т. 1–2.
11. История Европы: в 8 т. Москва, 1988, 1992, 1993. Т. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
12. История Болгарии: в 2 т. Москва, 1954–1955.
13. История Польши: в 2 т. Москва, 1954–1956.
14. История Югославии: в 2 т. Москва, 1963. Т. 2.
15. История Чехословакии: в 3 т. Москва, 1956–1960. Т. 2–3.
16. История СССР (1861–1917) / под ред. В. Тюкавкина. Москва, 1990.
17. История СССР / под ред. Б. Рыбакова. Москва, 1975.
18. История России / под ред. Сахарова. Москва, 1999.
19. Историография истории южных и западных славян: учебн. пособ. Москва, 1987.
20. Источниковедение истории южных и западных славян. Москва, 1998.
21. Баран В. Д. Давні слов'яни. *Україна крізь віки*. Т. 3. Київ, 1998.
22. Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності. Київ, 1964.
23. Каждан А. П., Литаврин Г. Г. Очерки истории Византии и славян. Санкт-Петербург, 1998.
24. Корольюк В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964.
25. Краткая история Болгарин / под ред. Г. Г. Литаврина. Москва, 1987.
26. Краткая история Чехословакии / под ред. Д. Ф. Маркова. Москва, 1988.
27. Україна і Польща в період феодалізму. Київ, 1991.
28. Яровий В. Історія південних і західних слов'ян XX ст. Київ, 1998.

ЗМІСТ

Особливості Давньосхідної деспотії.....	4
Особливості формування античних полісів	8
Похід на схід Александра Македонського	13
Політична історія Стародавнього риму.....	15
Візантійська імперія: віхи історії	25
Держава франків.....	32
Хрестові походи.....	36
Виникнення станово-представницьких інституцій в країнах Західної Європи у XIII–XV ст.	40
Європейський абсолютизм нового часу	44
Англійська революція XVII ст.: основні етапи, історичне значення.....	47
Війна північноамериканських колоній Англії за незалежність та утворення США	52
Французька революція XVIII ст.: Основні етапи, історичне значення	57
Еволюція російського абсолютизму	62
Наполеонівські війни в історії Європи	67
Революції в російській імперії на поч. XX століття	73
Перша світова війна (1914–1918 рр.).....	78
Основні тенденції розвитку міжнародних відносин між двома світовими війнами.....	85
Європейський фашизм у 20–30-х рр.: загальні риси та національні особливості	93
Друга світова війна: причини, характер, періодизація	98
Політична історія світу у другій половині XX ст.	108
Хронологічна таблиця	126
Джерела та література	132

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

Упорядники:

**Дудка Р. А.,
Мартиненко В. В.,
Моціяка П. П.,
Мицик Л. М.**

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ
КРАЇН СВІТУ

Навчальний посібник

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – О. В. Борщ
Літературне редагування – О. М. Лісовець

Підписано до друку 03.03.2020 р.
Гарнітура Arial
Замовлення № 1377

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 10,14
Ум. друк. арк. 8,14

Папір офсетний
Електронне вид.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631)7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.